گنجینۂ خرد

یعنی

تاریخ فرشتہ۔ ناسخ التواریخ۔ انوار سہیلی۔ ابو الفضل۔ دیوان حافظ۔
دیوان نشاط۔ سکندر نامے اور شاہنامے کا انتخاب
ہائی سکولوں کے واسطے
سررشتۂ تعلیم پنجاب کے ڈائرکٹر صاحب بہادر کے
حکم سے
منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز گورنمنٹ پبلشر سررشتۂ تعلیم
پنجاب نے اپنے مطبع مفید عام لاہور میں چھاپا

سنہ ۱۸۹۵ء

قیمت فی جلد ۷ ۔ ۳ پائی
تعداد جلد ۲۴۰۰
دفعہ ۵

اِعرابوں کے قاعِدے

نمبر شمار	قاعِدے	مِثالیں
۱	مخلُوط ہے دو چشمی لکھی گئی +	قندھار
۲	نُونِ غُنّہ جو لفظ کے درمیان ہے۔ اُس پر اُلٹا جزم دِیا ہے۔ اَور جو آخر میں ہے۔ اُس میں نُقطہ نہیں دِیا	راند۔ جاں +
۳	یائے معرُوف جو لفظ کے آخر ہے۔ وُہ دائرے کی لکھی گئی ہے +	کشتی
۴	یائے معرُوف کے سوا باقی سب یے لمبی لکھی گئیں +	[illegible] اونٹ +
۵	جو واؤ بولی نہیں جاتی۔ اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے +	[illegible] +
۶	حرفِ مفتُوح پر وہیں زبر لکھا ہے جہاں واؤ یا یے کے معرُوف اَور مجہُول ہونے کا شُبہ پڑتا ہے ؎	[illegible] کور۔ شیر +

؎ باقی قاعدے اخیر کے صفحے سے دیکھو +

فہرستِ مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از تاریخ فرشتہ

ذکرِ جلال الدین محمد اکبر پادشاہ

شیخ ابو الفضل برادرِ شیخ فیضی جزوی و کلّی قضایایے آں پادشاہِ عالیجاہ را در اکبر نامہ ثبت نمودہ - و مؤلّفِ ایں اوراق محمد قاسم فرشتہ کہ در صددِ اختصار است - خلاصۂ آں را دریں کتاب مندرج مے سازد - و میگوید - وقتے کہ نصیرالدین محمد ہمایوں پادشاہ از افتادنِ از بام بشدتِ ضعف گرفتار گشت - ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت شیخ جولی را کہ از معتمدانِ درگاہ بود - بجہتِ رسانیدنِ اخبارِ آں حالت بایلغار روانۂ پنجاب گردانیدند و او در کلانور سعادتِ ملازمتِ شاہزادہ دریافتہ قضیۂ سانحہ را معروض داشت ✤ و عقبِ آں چوں خبرِ رحلت رسید - امرا لوازمِ تعزیت بجا آوردند - و باتفاقِ یک دیگر دوم ماہِ ربیع الثانی سنہ ۹۶۳ ثلث و ستین و تسعمائۃ شہزادہ جلال الدین محمد اکبر را کہ سیزدہ سال و نہ ماہ از عمرش گذشتہ بود - در کلانور بر تختِ فرماندہی اجلاس دادند ✤ قطعہ

نہالِ امید شگفت و وزید بادِ مراد   مرادِ خلقِ خدا آں چناں کہ باید داد
ز دستِ فتنۂ دوراں جہاں بشد ایمن   کہ پادشاہِ جہاں پا بہ بر سریر نہاد

بیرم خانِ ترکمان باوجودِ منصبِ سپہسالاری و اتالیقی بخدمتِ وکالت

زیر برسیده متصدیِ امورِ ملک و مال گردید- و ازین بشارتِ جلوس
و استمالتِ سپاه و رعیت باطراف و اکناف فرستاده تحفه‌جات و راهداری و
سلامانه و پیشکشِ نفایسِ ممالکِ محروسه را معاف داشت + و نخست شاه
ابوالمعالی را که داعیهٔ مخالفت داشت گرفته در مقامِ قتل شد- و چون
آں حضرت که اسمِ شریفش بیشتر بعرش آشیانی و گاه بخاقانِ اکبر [illegible] خواهد
شد- از کمالِ ترحم راضی نشد- آں سید را مقید ساخته پیشِ پهلوان
گل گیر کوتوال بلاهور فرستاد + شاه ابوالمعالی بعد از چند روز از حبس
گریخته- پهلوان گل گیر از کمالِ خجالت خود را بکشت + تردی بیگ خاں حاکمِ
دهلی جمیعِ اسبابِ پادشاهی را از دهلی مصحوبِ ابوالقاسم میرزا ولدِ کامراں
میرزا باردوے ظفر قرین فرستاده + و علی قلی خاں سیستانی حاکمِ سنبل و
سکندر خاں اوزبک حاکمِ آگره و بهادرخاں حاکمِ دیپالپور و منعم خاں اتالیق
و محمد حکیم میرزا عرایض فرستاده اظهارِ اخلاص و بندگی نمودند + بعده موکبِ
فیروزی اثر بعزمِ استیصالِ سکندر شاه بدامنِ کوهِ سوالک رفت + و پس از
جنگ سکندر شاه بمیانِ کوهِ سوالک گریخت + و راچند راجهٔ نگرکوٹ بدرگاه
آمده نوازشِ بسیار یافت- و ملکِ موروثی باقطاعش مقرر گشت + و از
کثرتِ بارندگی عرش آشیانی بجالندهر در آمده مدتے در آنجا توقف نمود +
در آں اوان سلیماں میرزا کم فرصتی کرده بقصدِ تسخیرِ کابل از بدخشاں
رواں شد + و بعد از وصولِ او منعم خاں حاکمِ کابل که سزاوارِ کار دیده
بود- حصاری شده علمِ مدافعت برافراشت- و خاقانِ اکبر بر آں مطلع شده
محمد قلی برلاس و خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتکه و خضر خاں را بمدد
منعم خاں فرستاد- چنانچه بعضے بقلعه در آمدند و اکثر بیروں ماندند- و
در مدتِ چهار ماه شب و روز اطرافِ اردوے بدخشانیاں را [illegible]

رسانیده بجنگ آوردند. سلیمان میرزا به منعم خان پیغام نمود - که اگر در خطبه
نام مرا داخل کنی - مراجعت می نمایم. منعم خان بنابر صلاح وقت آن را قبول
آورد - و سلیمان میرزا به بدخشان رفت. و در این ولا هیموی بقال وزیر محمد شاه
عدلی با سی هزار سوار و پیاده و دو هزار فیل که اکثر مست بودند - متوجه آگره شد -
سکندر خان اوزبک تاب مقاومت نیاورده بدهلی رفت. و شادی خان افغان
که او نیز از امرای معتمد عدلی بود - بکنار آب رهٹ آمد. و علی قلی خان
سیستانی که در آن وقت خطاب خان زمانی یافته بود - باتفاق امرای مغلی
مثل قاسم خان و محمد امین دیوانه و بابا سعید قبچاقی با سه هزار سوار عراقی
و خراسانی از آب رهٹ گذشته با شادی خان افغان جنگ کرد - و او منهزم
گشته. لشکریانش پارهٔ در جنگ گاه کشته شدند - و اکثرے در حین عبور آب
غرق رفتند - چنانکه از سه هزار کس زیاده از دویست سی صد کس زنده
نماندند. و چون هیموی بقال آگره را متصرف گشته متوجه دهلی شد -
تردی بیگ خان مسرعان باطراف فرستاده امرا را طلب نمود - عبدالله خان
و لعل سلطان بدخشی و علی قلی خان اندرابی و میرک جان کولابی وغیره بے توقف
بدهلی آمدند - و علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان و لشکریان او هنوز
بدهلی نرسیده بودند - که تردی بیگ خان شتاب زدگی کرده با هیموی بقال
مقابله نمود - و هیموی بقال با سه چهار هزار سوار انتخابی و فیلان آسمان
شان از صف قلب جدا شده [illegible] بر تردی بیگ خان که با مقابل خود
جنگ در پیوسته بود - تاخت - و او را از معرکه گریزانیده متوجه دیگران شد -
و ایشان را نیز منهزم ساخته دهلی را متصرف گشت. تردی بیگ خان و دیگر
امرا با ایشان فرار شده - که علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان
و دیگر امرا و سرداران را با خود متفق ساخته تدارک شکست را نمایند - و

یا اینکه در حوالیِ دہلی بوده از پادشاه کمک جویند۔ از اینہا یکے ہم کارے
نا کرده بنوشہره شتافتند۔ و ولایت را خالی گذاشته بدشمن سپردند۔ علی قلی خاں
سیستانی در میرٹھ ایں خبر شنیده چوں تنہا در عہدۂ ضبطِ آں حدود بیروں
نے توانست آمد۔ ناچار او نیز بہ نوشہره رفت + عرش آشیانی در جالندھر
بریں واقعہ مطلع شده چوں غیرِ پنجاب جمیع ممالک بتصرفِ افغاناں در آمده بود
دلگیر گشت + و از آنکه بواسطۂ صغرِ سن بامورِ پادشاہی نمیتوانست پرداخت۔
بیرم خانِ ترکماں را بخطابِ بابا نوازش فرموده گفت ۔ کہ جمیع مہماتِ
ملکی و مالی را بتو رجوع کردم۔ ہرچہ صلاحِ دولت دانی۔ بعمل آورده
موقوف بر حکمِ من نداری ۔ و دریں باب بروحِ ہمایوں پادشاه و
بسرِ خود سوگند داده اظہار کرد ۔ کہ از دشمنئ مردم نیندیشی۔ و ایں
مصراع بخواند۔ مصراع

دوست گر دوست بود ہر دو جہاں دشمن باش

و آنگاه با جمیع امرا انجمنے ساختہ جانقی زدند۔ و چوں لشکرِ مخالف را از
یک لک سوار بیشتر نشاں میدادند۔ و عددِ لشکرِ پادشاه از بیست ہزار
متجاوز نبود۔ ہمگی مائل برفتنِ کابل شدند۔ امّا بیرم خانِ ترکماں جنگِ مخالفاں
را مستصوب دیده۔ خاقانِ اکبر باوجودِ صغرِ سن بریں کنکاش مائل و
راغب گشت۔ و بے توقف خضر خواجه خاں را کہ از نژادِ سلاطینِ مغل بود۔
و دخترِ بابر پادشاه گلبدن بیگم را در عقدِ ازدواج داشت۔ حاکمِ لاہور ساخت۔
و بدفعِ سکندر شاه تعیین کرد + و خود بنفسِ نفیس عازمِ تادیبِ ہیموے بقال
گشتند۔ در نوشہره امراے گریختہ ملازمت نمودند + و خان خاناں تردی بیگ
را بسببِ تقصیرات وقتیکه پادشاه بشکار رفتہ بود۔ بمنزل طلبیده بے سخن
در حضورِ خود درونِ سرا پرده گردن زد + و پادشاه ایں خبر در شکارگاه

شنیده - چون مراجعت نمود - بیرم خان معروض داشت - که چون تحقیق میدانستم
که آن حضرت با وجودِ گناه بس بزرگ که ازو بوجود آمده - از غایتِ مهربانی در
قتلِ او تامّل خواهند فرمود - و عفوِ چنین تقصیرے درین وقت که لشکرِ
مخالف نزدیک رسید - و مثلِ افغانان غنیمے بر ممالکِ هند استیلا یافته -
مناسب نبود - هر آئینه حکمِ اقدس صریح درین باب حاصل نکرده جرأت در
قتلِ وے نمودم + عرش آشیانی زبان بتحسین و آفرین گشاده عذرش
مسموع داشت + و از ثقات شنیده شد - که اگر بیرم خانِ ترکمان تردی بیگ
را نمے کشت - الوسِ چغتائی بضبط در نیامده باز قضیهٔ شیر شاه پیش مے آمد +
و بعد ازآں امرایِ مغل که هر یک خود را کیقباد و کیکاوس میدانستند - از
بیرم خانِ ترکمان در حساب شده هوایِ سرکشی از سر بدر کردند - و نفاق
بر طرف ساختند + و چون راياتِ ظفر آیات از نوشهره روانهٔ دهلی گردید -
سکندر خان اوزبک و عبد الله خان و علی قلی خان اندرابی و محمد خان جلائرِ
بدخشی و مجنون خان قاقشال و دیگر امرا بسپاسلاریِ علی قلی خان سیستانی
المخاطب بخان زمان که امیر الامرا شده بود - بر سبیلِ منقلاے روان شدند -
و جمعے از نوکرانِ خاصهٔ بیرم خان نیز مثلِ حسین قلی بیگ و محمد صادق خان
پروانچی و شاه قلی خان محرم و میر محمد قاسم خان نیشا پوری و سیّد محمد بارهه
و غیر ذلک با امرایِ منقلاے همراه شدند + و هیموے بقال که در دهلی خود
را راجه بکرماجیت خوانده کوسِ تکبّر و غرور مے نواخت - شادی خانِ افغان
و دیگر امرایِ افغان را بخود ملحق ساخته با لشکرے بسانِ مور و ملخ
باهنگِ جنگ استقبال نمود - و جمعے از سردارانِ عمدهٔ افغان را با توپخانهٔ
عظیم بمقابلِ افواجِ منقلاے پادشاهی پیشتر روان کرد - و آنها خود از افواجِ
مغل منهزم گشته بحالِ ابتر بر گشتند - و توپخانه را یک قلم باختند +

ہیموے بقال چوں بنواحیِ پانی پت رسید۔ و خبرِ قربِ وصولِ لشکرِ چغتائی
شنید۔ فیلاں را کہ اعتمادِ تمام بر آنہا داشت۔ بسردارانِ بزرگ قسمت کرد۔
تا بر آنہا سوار شدہ بلوازمِ حرب پردازند + و علی قلی خاں سیستانی المخاطب
بخان زماں صباحِ روزِ جمعہ دوم محرم سنہ ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائۃ بتہیۂ
صفوف پرداختہ مستعدِ قتال شد۔ و از طرفین مردانِ مرد و طالبانِ نبرد
اسپانِ تازی نژاد بجولاں در آوردہ دادِ کوشش و کوشش دادند + و مغلاں
کہ قتلِ تردی بیگ خاں مشاہدہ کردہ بودند۔ چوں پاسے ثبات متزلزل
مے ساختند۔ بارے ہیموے بقال بر فیلِ ہوائی نام سوار شدہ و باسہ چہار
ہزار سوارِ کار گزار از فوجِ قلب جدا گشتہ افواجِ پیش را در یک
طرفۃ العین بر ہم زد۔ و بے توقف متوجہ صفوفِ قلب کہ محلِ قرار
علی قلی خاں سیستانی بود۔ گردید + بہادرانِ میرزائی کہ در آں صف بودند۔
شرائطِ شجاعت بجا آوردہ در استعمالِ آلاتِ حرب تقصیرے نکردند۔ دریں
اثنا تیرے بچشمِ ہیموے بقال رسیدہ۔ ہر چند کہ کاری نبود۔ ہمیں کہ خونش
رواں شد۔ افغاناں بیدل شدہ راہِ گریز پیش گرفتند + و ہیموے بقال
باوجودِ آں حال تیر را بیروں کشیدہ چشم را بر رومال بست و باندک مردم سراسیمہ
ہر طرف جلد میکرد۔ دریں وقت شاہ قلی خاں محرم بفیلِ ہیموے بقال رسیدہ غافل
ازیں کہ مرکوبِ ہیموے بقال است۔ قصدِ فیلباں نمود۔ و فیلباں براے حفظِ خود از
حالِ ہیموے بقال خبر داد + شاہ قلی خاں از مساعدتِ بخت خوشحال گشتہ فیل و
فیلباں را مع ہیموے بقال از میانِ معرکہ بکنار آوردہ روانۂ خدمتِ پادشاہ
شد + و مغلاں تعاقبِ افغاناں نمودہ آں قدر مردم کہ کشتہ شدند و ہم از تعدادِ آں
عاجز بود۔ بقتل آوردند + شاہ قلی خاں چوں ہیموے بقال را بنظرِ پادشاہ [illegible]
[illegible] کردہ [illegible] آمدہ آوردہ پادشاہ [illegible] بیرم خانی [illegible]

بفرق او رسانید- و آنگاه بیرم‌خان بدست خود گردنش زده سرش را بکابل و
جسدش را بدهلی فرستاد- و زیاده از هزار و پانصد فیل بدست لشکر منصور افتاد+
و پادشاه بدهلی تشریف آورده ملا پیر محمد شروانی را که وکیل بیرم‌خان ترکمان بود-
بطرف میوات فرستاد- تا اهل و عیال و خزانهٔ هیموی بقال را که در آنجا بود- بدست
آورده بسیارے از افغانان که در آنجا بودند- بقتل رسانید+ و در خلال این
احوال لشکر قزلباش بپاسیقچی سلطان حسین میرزا بن بهرام میرزا بن شاه
اسمعیل صفوی بموجب حکم شاه طهماسپ صفوی بحوالیِ قندهار آمده
محاصره کرده- و بعد از سعی بسیار از تصرف محمد شاه قندهاری که
از نوکرانِ بیرم‌خانِ ترکمان بود- بر آورده قابض گشت و خضر خواجه خان
هم با سکندر شاه جنگ کرده بعد از شکست به لاهور گریخت+ عرش
آشیانی بمقتضاے آنکه رهصر عزم جهانگیری توقف بر نتابد
بدفع سکندر شاه عازم پنجاب شد+ سکندر شاه که بکلانور آمده بود-
قدرت مقاومت در خود ندیده بقلعهٔ مانکوت که سلیم شاه از براے
دفع گکهران میانِ کوهستان بالاے کوهِ مرتفعے ساخته بود- در آمده
متحصن شد- پادشاه آنجا رفته قریب سه ماه مقام فرمود+ و در آن
ایام والدهٔ عرش آشیانی و دیگر بیگمات و اهل و عیالِ امرا و سپاهیان
که تا آن غایت در کابل بودند- همراهِ امراے که بطلبِ منعم خان
رفته بودند- رسیدند- و محمد حکیم میرزا بموجب حکم با والده و همشیرهٔ
اعیانیهٔ خود در کابل مانده- دارائی آن ملک بوے تعلق گرفت-
و منعم خان اتالیقِ وے گشت+ و چون مدت محاصرهٔ قلعهٔ مانکوت بشش ماه
کشید- سکندر شاه عاجز آمده استدعاے قدوم یکے از امراے معتبر
نمود- که بعد از عرضِ مدعا بموجب حکم کار بشود + خانِ اعظم شمس الدین

محمد خان اتگہ بقلعہ رفت + و سکندر شاہ باو گفت - کہ بواسطۂ کثرت جرائم طاقتِ ملازمتِ پادشاہ ندارم - لیکن پسرِ خود شیخ عبدالرحمٰن را بدرگاہ فرستادہ خود بہ بنگالہ میروم - و اطاعت میکنم + خانِ اعظم شمس الدین خان اتگہ خود برگشتہ بعرض رسانید - و آں بدرجۂ قبول افتادہ + شیخ عبدالرحمٰن در ماہِ رمضان سنۂ ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائۃ بحضور آمدہ چند زنجیر فیل پیشکش گذرانیدہ - سکندر شاہ راہ یافتہ بہ بنگالہ رفت + عرش آشیانی قلعہ را بمردم درگاہ سپردہ عازم لاہور شد - و در اثنائے راہ بہ بیرمخانِ ترکمان انحرافِ مزاج دست دادہ - چند روز سواری نکرد + روزے پادشاہ دو فیلِ نامی بجنگ انداخت - و آنہا جنگ کناں نزدیکِ خیمۂ بیرمخانِ ترکمان رفتند - و غوغائے تماشائیاں بلند شد + بیرمخاں را بخاطر رسید - کہ ایں امر باشارۂ پادشاہ است - پس بماہم اتگہ پیغام داد - کہ باعثِ گذاشتنِ فیلانِ مست قریبِ منزلِ ایں دولتخواہ چیست؟ اگر سخنے غیرِ واقع بموقفِ عرض رسیدہ باشد - و آں موجبِ غبارِ خاطرِ اشرف بود - باعلام آں منت بخشند + ماہم اتگہ آنچہ بیانِ واقع بود - جواب داد - کہ آمدنِ فیلاں بآں نواحی اتفاقیست - نہ بفرمودۂ کسے - دریں صورت خاطرِ بیرمخاں تسلی نشد - تا آنکہ بلاہور آمد - و خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ کہ بیرمخاں از و بدگماں بود - بمنزلش رفتہ سوگند یاد کرد - کہ در خلا و ملا سخنے کہ باعثِ کلفتِ خاطرِ اقدس شود - گفتہ نشدہ + عرش آشیانی در پانزدہم شہرِ صفر سنۂ ۹۶۵ خمس و ستین و تسعمائۃ عازمِ دہلی گشتہ شکار کناں و صید افگناں در بیست و پنجم ماہِ جمادی الثانی بمقصد رسید - و در اثنائے راہ در موضع جالندھر ازدواج سلیمہ سلطان بیگم دختر میرزا نور الدین محمد خواہرزادۂ

همایون پادشاه به بیرم‌خان بحکم اکبر پادشاه وارفع شد + و درین سال از
امیر الامرا علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان که از امرای
پنجهزاری بود - و حکومت صوبهٔ شرقی داشت - امر ناشایسته سرزده
موجب رنجش خاطر حضرت شد + و درین اثنا مصاحب بیگ ولد خواجه
کلان بیگ نظر بر حقوق سوابق آبا و اجداد خود کرده با بیرم‌خان ترکمان
که صاحب سی هزار سوار بود - بر وفق رضا سلوک نمیکرد - و باوجود نصیحت
اصلاً متنبه نمی شد - لاجرم در دهلی بفرمودهٔ بیرم‌خان بقتل آمد - و شورش
عظیم در امرای چغتائی افتاد - پادشاه دلگیر شده در محرم سنهٔ ست
وستین و تسعمائه از راه دریا باگره رفت + و هنوز قضیهٔ قتل
مصاحب بیگ از خاطرها محو نشده بود - که بیرم‌خان ترکمان از استیلای
ملا پیر محمد به تنگ آمده در مقام استیصال او گشت - چه که بجهت
نسبت استادی به پادشاه و قرب او داشت - امرا و ارکان دولت بخانهٔ او
رفته اکثر اوقات بار نمی یافتند + درین اثنا ملا پیر محمد رنجور شد و
بیرم‌خان بعیادت او رفت - غلام دربانش پیش آمده گفت چندان توقف
باید - که خبر ورود شما درون خانه برسد - و اذن دخول حاصل شود +
بیرم‌خان ترکمان بغایت بر آشفت - و ملا پیر محمد بعد آگاهی بیرون
آمده عذر خواهی کرده درون برد - و باوجود آن زیاده از یک نفر از
همراهان بیرم‌خان اذن دخول نیافت - و این مبحث ضمیمهٔ کدورات سابقه شده
بیرم‌خان ترکمان بے رخصت پادشاه ملا پیر محمد را که نوکر چهل ساله او
بود - در قلعهٔ بیانه محبوس ساخت - و بعد از چند روز بجانب گجرات
اخراج فرمود - و در کشتی نشانیده روانهٔ مکهٔ معظمه کرد - و حاجی محمد خان
سیستانی را بجای ملا پیر محمد وکیل خود ساخته شیخ گدائی ولد شیخ

جمال دہلوی شاعر را کہ بوقتِ فتراتِ شیر شاہ کہ بیرمخان بگجرات افتادہ بود۔ بخدماتِ پسندیدہ بتقدیم رسانیدہ بود۔ بمنصب صدارت و امارت رسانید + و بتحریکِ ملا پیر محمد چوں بیش از پیش موجب کلفتِ خاطرِ پادشاہ شد۔ بیرمخان در مقامِ تدارک گشتہ حکایتِ تسخیرِ قلعۂ گوالیار را درمیان آورد۔ وچند گاہ او را مشغول داشت + و ازینکہ قلعۂ گوالیار را سلیم شاہ جاے نشستِ خود ساختہ بود۔ و سہیل خان نام غلامے از غلامانِ سلیم شاہ بحکمِ محمد شاہ عدلی بضبطِ آں قیام داشت۔ بر ارادۂ بیرمخان مطلع شدہ بہ رام شاہ کہ از نسلِ راجہ مان سنگھ بود۔ پیغام کرد۔ کہ آباد اجدادِ تو حاکمِ ایں قلعہ بودہ اند۔ و من از ضبطِ ایں قلعہ در جوارِ چنیں پادشاہے عظیم الشان عاجزم۔ عوضِ قلعہ آنچہ مناسب دانی۔ مرا دادہ قلعہ را متصرف شو + رام شاہ آں لطیفہ را از لطائفِ غیبی دانستہ متوجہ قلعہ شد۔ و اقبال خان جاگیر دارِ آں طرف باشارتِ بیرمخان سرِ راہ برو گرفتہ بعد از کشش و کوششِ فراواں رام شاہ را بجانبِ ولایتِ رانا گریزانید۔ و قلعۂ گوالیار را قبل کرد + و سہیل خان غلام کس نزدِ بیرمخانِ ترکمان فرستادہ اظہارِ اطاعت کرد + بیرمخان بعرضِ اقدس رسانیدہ حاجی محمد خان را از جانبِ خود بدانجا فرستاد۔ تا قلعہ را متصرف شدہ سہیل خان را بدلاساے تمام بدرگاہ آورد۔ و علی قلی خان سیستانی المخاطب بخانِ زمان نیز کہ در صددِ رفعِ کدورتِ پادشاہ بود۔ در آں سال سرکارِ جونپور و بنارس را تا کنارِ آب گنگ کہ بعد از شکستِ نصیر الدین محمد ہمایوں پادشاہ در تصرفِ افغاناں بود۔ بضربِ شمشیر یکبارہ مستخلص گردانیدہ داخلِ ممالکِ محروسہ نمود۔ بنابر آں نسبت باو پادشاہ در مقامِ عنایت شدہ ہر دو سردار را بخلعت و کمر و شمشیرِ مرصع و دیگر الطاف نوازشات فرمودہ ◦

غایتش در ماهِ رجب آں سال شیخ محمد غوث برادرِ شیخ بہلول کہ حقِ خدمت
برآں دودماں داشت - و بوقتِ استیلاے افغاناں بگجرات رفتہ بود -
دریں وقت با فرزنداں و مریداں بدرگاہ آمد - و چوں از بیرم خاں گوشۂ
خاطرے نرسید - باز بگوالیار کہ مسکنِ قدیم او بود - رفت + خاقانِ اکبر بارِ
دیگر بر سرِ ایں مقدمہ از بیرم خانِ خانخاناں بغایت آزردہ شد + و بیرم خاں
بواسطۂ مشغولیِ پادشاہ بہادر خاں برادرِ کوچکِ علی قلی خاں سیستانی را کہ
از امراے پنجہزاری بود - از دیپالپور طلبیدہ با لشکرِ بسیار بہ تسخیرِ مالوہ کہ
در تصرفِ باز بہادر بود - تعیّن فرمود + اتفاقاً درآں مدت پادشاہ میلِ
شکار کردہ بیرم خانِ خانخاناں را جہتِ سرانجامِ حمام در آگرہ گذاشت - و
شکار کناں چوں بسکندر آباد از اعمالِ دہلی رسید - ماہم انگہ و ادہم خاں
کہ اعداے عدوِّ بیرم خاں بودند - بعرض رسانیدند - کہ والدۂ حضرت در دہلی
تشریف دارند - و رنجوری بہم رسانیدہ اند - اگر بعیادتِ آں جناب قدم رنجہ
فرمایند - باعثِ خوشنودیِ مریم مکانی خواہد شد - لہٰذا پادشاہ متوجہِ دہلی
گشت + شہاب الدین احمد خان نیشاپوری کہ از امراے پنجہزاری بود -
و خویشِ ماہم انگہ مے شد - و او ہم حکومتِ دہلی داشت - باستقبال آمدہ
پیشکشِ بسیار گذرانید - لیکن روزے باتفاقِ ادہم خاں معروض داشت -
کہ بیرم خانِ خانخاناں آمدنِ پادشاہ را بایں صوب از استدعاے ایں بندگاں
دانستہ مانندِ مصاحب بیگ ما را بقتل خواہد رسانید - اگر ما را رخصتِ
مکّہ و اماکنِ شریفہ فرمایند - بحرمین دعا گوئی قیام خواہیم نمود + پادشاہ
اگرچہ ازیں سخن بسیار متاثر شد - اما نظر بر حقوقِ خدماتِ نمایانِ بیرم خاں
داشتہ چوں نخواست - کہ یکبارگی او را معزول و مستاصل سازد - خطے بخطِ
خود کردہ بہ بیرم خاں نوشت - کہ من بارادۂ خود جہتِ عیادتِ مریم مکانی

تربیت این صوب نموده ام - شهاب الدین احمد خان و ادهم خان اتگه در آمدن
من برین جانب دخلے ندارند - پس اگر باستمالت نامه بخط و مهر خود بنام ایشان
درفرستند - موجب تسلی آن جماعت خواهد شد + و شهاب الدین احمد خان چوں
این قدر راه سخن یافت - در مجلس اقدس بآهنگ بلند سخنانیکه مشعر بر مخالفت و بدبیانی
بیرم خان بود - گفتن آغاز کرده یکباره خاطر اشرف را منحرف ساخت + بیت

هرچند باغیار بنهایت نظرے هست   گوئیم بدیشان که سخن را اثرے هست

بیرم خان ترکمان از نوشتهٔ پادشاه سراسیمه شده عرضداشتے مشتمل بر آنکه حاشا
نسبت بکسے که باینهمه نیکو بندگئ این درگاه قیام نماید - بدی در خاطر
خیرخواه باشد - بقلم آورده مصحوب حاجی محمد خان سیستانی و ترسون بیگ
بدهلی فرستاد - مگر چوں کار از دست رفته بود - کسے گوش بسخن ایشان
نکرده هردو مقید و محبوس گشتند - و این خبر انتشار یافته امرا و منصبداران
فوج فوج از بیرم خان جدا شده راه دهلی پیش گرفتند + و شاه ابوالمعالی
که در لاهور از بند گریخته نزد کمال خان گکهر رفته بود - کمال خان را بتحریک
تسخیر کشمیر نمود + و چوں کمال خان بشورش او به کشمیر رفته بعد از جنگ
صعب شکست یافت - وے را از خود جدا ساخت + و شاه ابوالمعالی بدیبالپور
رفته نسبت به بهادر خان ارادهٔ غدر نموده - بهادر خان سیستانی او را گرفته
بجانب سند اخراج کرد + شاه ابوالمعالی ازآن طرف بگجرات آمد - و درآنجا
خونے کرده بجون پور نزد علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان رفت +
علی قلی خان بموجب اشارهٔ بیرم خان ترکمان دریں وقت که پادشاه در
دهلی بود - به آگره فرستاد - بیرم خان او را در قلعهٔ بیانه محبوس ساخت +
چوں رنجش پادشاه را از حد افزوں دید - نخست در فکر آن شد - که بمالوه
رفته و آن حدود را مسخر ساخته علم استقلال بر افرازد - و باین نیت از آگره به بیانه

رفت و چوں بهادر خان و دیگر سرداران را که بجانبِ مالوه رفته بودند- پیشِ خود طلبید
بسیارے از امرا که اعتمادِ تمام بر ایشاں داشت- ازو جدا شده بدهلی رفتند+ و بیرم خان
ترکمان خارِ ادبار در پاے بختِ خود شکسته دید- از رفتنِ مالوه پشیمان شد- و
شاه ابو المعالی را از بند خلاص کرده خواست- که بجونپور رود- و باتفاقِ علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخان زمان که دست گرفتهٔ او بود- افغانانِ بنگاله را زیر کرده آں
حدود را متصرّف گردد- امّا بعد از آنکه چند منزل روانهٔ آں طرف شده بود- ازاں
نیز پشیمان گشته بعزیمتِ حج راهِ ناگور پیش گرفت- و جمعے از امرا را مثلِ بهادر خان
و اقبال خان وغیره که تا آں ساعت ازو جدا نشده بودند- رخصتِ درگاه نموده
بحوالیِ ناگور رسید- باغواے بعضے از مفسدان فسخِ عزیمتِ مکّهٔ معظّمه کرده درصدد
فراهم آوردنِ خیل و حشم شد- که تا پنجاب رفته در آں حدود بسر برد+ پادشاه ایں
معنی را دریافته میر عبد اللطیف قزوینی را که بعد از ملّا پیر محمّد معلّمِ پادشاه شده بود
نزدِ بیرم خانِ ترکمان فرستاده پیغام کرد- که تا آں زمان که همگی خاطرِ اشرف
بتماشاے سیر و شکار مصروف بود- رضاے همایونِ ما در آں بود- که آں
خان بابا متکفّلِ مهمّاتِ پادشاهی باشد- اکنوں چوں داعیهٔ آنست- که
مهمّاتِ خلائق بنفسِ نفیس باز رسیم- مے باید که آں دولتخواه دامن از
اشتغالِ دنیوی برچیده عازمِ حج شود- و آینده پیرامونِ هوا و هوس
نگردد+ بیرم خان بمقتضاے ایں بیت

سر نیاز بباید نهاد و گردنِ طوع که هرچه حاکمِ عادل کند همه داد است

اظهارِ انقیاد نموده علم و نقاره و فیل و جمیع اسبابِ پادشاهی را مصحوبِ
حسین قلی بیگ ذو القدر روانهٔ درگاه نمود- و خود بارِ دیگر متوجّهِ
ناگور شد- که از راهِ گجرات بمکّه رود+ و ولی بیگ ذو القدر و
اسمٰعیل خان که نسبتِ خویشی با بیرم خان داشتند- و شاه قلی خان محرم

و حسین خان تکلو و شیخ گدائی و خواجه مظفر علی ترمذی که میر دیوانش بود-
و کسانیکه از آنها اعتبارے مے توان گرفت- همراهیِ او نمودند- و باقی که
تربیت کردهٔ او بودند- و سالهاے دراز با او بسر برده خود را از یاران
وفادارے شمردند- گاه و بیگاه فوج فوج جدا شده بخدمت پادشاه رفتند-
و اسپ و شتر آنچه در اردو یافتند- بردند- و شاه ابو المعالی از جملهٔ ایشان
بود + رهایش او بوقت سواری بکورنش پادشاه آمد- همچنان بالاے اسپ
سر فرود آورد- که آن ادا موافق مزاج پادشاه نیامده- مقید گردید + بیرم خان
ترکمان بعد از فرستادن اسباب پادشاهی از ناگور گذشته به بیکانیر رفت-
و چند گاه در آنجا مانده باز از رفتن مکهٔ معظمه پشیمان شد- و بناگور آمد +
پادشاه آن را شنیده از دهلی بپرگنهٔ جهجر رفت + دریں وقت ملا پیر محمد
احوالِ بد اقبالِ بیرم خان ترکمان را شنیده خود را بدرگاه رسانید- و
بخطاب پیر محمد خان و طوق و علم و نقاره یافته با لشکر بسیار بر سر
بیرم خان تعیین شد + و رایات جلال بدهلی معاودت کرده فرمان بطلب
منعم خان بکابل رفت + بیرم خان از تعیین شدن ملا پیر محمد المخاطب
به پیر محمد خان بغایت آزرده و اندوهگین شده در مخالفت اصرار ورزید
و مستوجب عتاب شد + ملا پیر محمد تعاقب از دست نداد + و بیرم خان چون
بقلعهٔ بهتنده رسید- اهمال و اثقال زیادتی را در آن قلعه که بتصرف یکے
از نوکران او که شیر محمد خان نام داشت- بود- گذاشت- و بگذشت + و شیر محمد خان
تمامیِ اسباب و اموال او را بملک مطلق خود پنداشته مردم بیرم خان را
بخواریِ تمام از قلعه بدر کرد + و بیرم خان بجانب دیپالپور که حکومت آنجا
با یکے از متعلقان قدیم او موسوم بدرویش محمد اوزبک بود- روان شد-
و به آن بلده نزدیک شده خواجه مظفر علی دیوان خود را بطلب او فرستا

درویش محمد اوزبک خلافِ متوقع پیش آمدہ مقصود نیافت - و خواجہ مظفر علی دیوان را تیز مقید کردہ بخدمتِ پادشاہ فرستاد ۔ بیرم خان کہ اندیشہ نہایت چشم یاری و اعانت داشت متحیر و پریشان بجالندھر رفت ۔ عرش آشیانی ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خان را بحضور طلبیدہ خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتگہ را با فرزنداں و برادراں و جمعے دیگر از امرا بضبطِ پنجاب و دفعِ فتنۂ بیرم خانِ ترکمان نامزد فرمود ۔ خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتگہ در ظاہرِ قلعۂ ماچھی واڑہ بہ بیرم خانِ ترکمان رسیدہ جنگ در گرفت - و دلاورانِ طرفین مانندِ امواجِ بحرِ اخضر بیکدیگر در افتادہ تا ہم قوتے در جگر داشتند - دادِ پُر دلی و تہوّر دادند ۔ نظم

بشمشیرِ فولاد و تیرِ خدنگ گذرگاہ کردند بر مور تنگ
سپاہے چو زنبور با نیشتر زِ غوغاے زنبور ہم بیشتر

ولی بیگ ذو القدر و اسمٰعیل قلی خان و پسرش حسین خان و شاہ قلی خان محرم آثارِ شجاعت و مردانگی بظہور آوردہ اکثر صفوفِ خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتگہ را بر ہم زدند - اما آخر الامر کفرانِ نعمت کارِ خود کردہ چوں خانِ اعظم شمس الدین محمد خان بر قلبِ بیرم خان حملہ آورد - ولی بیگ ذو القدر و دیگر مردم معتبر کشتہ شدہ - بیرم خانِ ترکمان بجانبِ کوہستانِ سوالک گریخت ۔ و بعد ازیں فتح عرش آشیانی خواجہ عبد المجید ہروی را بخطابِ آصف خان نواختہ ضبطِ دہلی در عہدۂ او مقرر فرمودہ - و خود عازم لاہور شدہ - چوں بہ لدھیانہ رسید - منعم خان از کابل آمدہ بخطابِ خان خانان و منصبِ وکالت سر افراز گشت ۔ و چوں موکب پادشاہی نزدیکِ کوہستانِ سوالک رسید - جمعے از مردم رشتلاسے بیجا با کوہستانِ سوالک درآمدند - و زمینداران آنجا بحمایتِ بیرم خانِ

قزلباشان در جاے تنگ ایستاده جنگ کردند۔ و چوں مغلوب گشتند۔
بیرم خاں عاجز شده جمال خاں نامے غلام معتمد خود را بدرگاه فرستاد۔
و عفو ذنوب سابقه را شفیع گناهان خویش ساخته اماں خواست + عرضش
آرشیانی ملا عبد الله سلطانپوری المخاطب بمخدوم الملک را جهت استمالت
نزد وے فرستاد + بیرم خاں باتفاق ملا عبد الله سلطان پوری در
ماه ربیع الثانی سنه ۹۶۸ ثمان و ستین و تسعمائة متوجه ملازمت پادشاه
شد۔ و بموجب حکم امرا و ارکان دولت باستقبال شتافته باعزاز و اکرام
تمام بمجلس پادشاهی در آوردند + بیرم خاں دستار در گردن افگنده و سر
در پاے ولی نعمت نهاده به هاے هاے بگریست + پادشاه بدست مرحمت
سرش را برداشته بجاے قدیم او بنشاندند۔ و براے رفع خجالت بخلعت
خاص مشرف گردانیده گفت۔ اگر میل سپاهیگری داشته باشی۔ ولایت
کالپی و چندیری را بتو ارزانی مے دارم۔ و اگر خواهی مصاحب مجلس علیه
باشی۔ نزد خود نگاهداشته مصاحبانه سلوک مے نمایم۔ و اگر عزیمت طواف
حرمین شریفین داشته باشی۔ باحسن وجوه روانهٔ مکهٔ معظمه مے سازم +
بیرم خاں گفت۔ که در قواعد اخلاص و اعتقاد هنوز قصورے و فتورے
راه نیافته۔ و ایں همه تردد بواسطهٔ آں بود۔ که بملازمت رسیده غبار
ملال از خاطر اقدس زائل سازم۔ الحمد لله چنانکه مے خواستم میسر شد۔
اکنوں داعیهٔ خیر اندیش آنست۔ که به اماکن شریفه رفته بدعاے ازدیاد
جاه و جلال مشغول باشم + پادشاه پنجاه هزار روپیه داده رخصت حج
فرمودند۔ و خود ازو جدا شده از راه حصار فیروزه شکار کناں باگره
تشریف بردند + و بیرم خاں متوجه گجرات شد۔ تا در یکے از بنادر
آں ولایت بکشتی نشسته روانهٔ مکهٔ معظمه گردد۔ و چوں به پٹن گجرات

که حکومت آنجا از جانب پادشاه گجرات بموسیٰ خان لودهی تعلق داشت -
رسید - و در ظاهرِ آن فرود آمد - در شب چهاردهم جمادی الاولیٰ سالِ
مذکور با جمعی از سازنده و خواننده بتفرّج کولاب سهسنلنگ رفت - و در
کشتی نشسته بر روی آب سیر فرمود - و سهسن بزبانِ هندی هزار را
گویند و یک بتخانه را خوانند - و چون یک هزار بتخانه در آن کولاب واقع
شده - بایں نام موسوم گشته - بیرم خان بعد از استیفاے تفرّج و تماشا
وقتِ صبح از کشتی بر آمده متوجهِ منزلِ خود شد - در آن اثنا مبارک خان
نامے افغانِ لوحانی که پدرش در جنگِ هیموے بقال بدستِ نوکرانِ بیرم خان
کشته شده بود - خیالِ انتقام کرده به بهانهٔ ملاقات پیش آمد - و بوقتِ
مصافحه بیرم خان را چند خنجر زده شهید ساخت - قطعه

بیرم بطوافِ کعبه چون بست احرام ‖ در راه شد از شهادتش کار تمام
در واقعه هاتفے پئے تاریخش ‖ گفتا که شهید شد محمد بیرام

افغانان بعدهٔ هجوم آورده اردوے خانِ شهید را تاراج کردند - پس
محمد امین دیوانه و بابا زنبور و دیگر ملازمانِ بیرم خان پسرش میرزا عبد الرحیم
را که چهاردهم صفر سنه ۹۶۴ اربع و ستین و تسعمائه متولد شده - و در آن
وقت چهار ساله بود - با والده اش که دخترِ جمال خان عم زادهٔ حسن خانِ
میواتی باشد - باحمد آباد گجرات بردند - و اعتماد خان حاکمِ احمد آبادِ گجرات
میرزا عبد الرحیم را بخدمتِ اکبر پادشاه فرستاد - چنانچه احوالِ او تقریبات
بعد ازیں مذکور خواهد شد - القصه بیرم خان از امراے بزرگِ این
خاندان است - و آبا و اجدادِ او در خدمتِ اولادِ امیر تیمورِ صاحبقران
صاحبِ جاه و منصب بودند - نسبتِ او بریں نهج است - محمد بیرم خانِ
ترکمان بن سیف علی بیگ بن یار علی بیگ بن شیر علی بیگ و شیر علی از

اتحادِ علی شکرِ ترکمانِ بہارلو گشت + وقتیکہ اوزون حسن سلطان بر عراق
مستولی شد۔ و سلطان ابو سعید میرزا شہادت یافت۔ شیر علی بیگ ازاں
حدود بحصار و شادمان نزدِ میرزا سلطان محمود بن سلطان ابو سعید میرزا
رفت۔ و چوں از میرزا التفاتے ظاہر نشد۔ بولایت کابل آمده بعد از
شش ماه با ہشتصد جوان کار آمدنی بقصدِ تسخیرِ شیراز و ارادۂ پادشاہیٔ
آنجا روانۂ فارس شد۔ و در اثنائے راه جمعے دیگر از ترکمانان و ہندستانی
وغیره با او ہمراه شده با جمعیتِ خوب بشیراز رسید + و جماعتے از امرائے
اوزون حسن بمدافعه برخاسته۔ شیر علی بیگ شکست یافت۔ و اموال و
اسباب باخته با حالِ پریشان متوجۂ خراسان شد۔ لیکن در راه ہر جا که
میرسید۔ دشت انداز کرده سامان و سرانجام سپاه مے نمود + و امرائے
میرزا سلطان حسین حاکمِ ہرات واقفِ آں شده بر سرِ راهِ او آمدند۔
شیر علی بیگ در جنگ کشته شد۔ و فرزنداں و ملازمانِ او متفرق شده۔
پسرِ بزرگش یار علی بیگ بقندز رفت۔ و نوکرِ خسرو شاه شد + و چوں
بابر پادشاه چنانچه گذشت۔ جمعیتِ خسرو شاه را متصرف شد۔ یار علی بیگ
و ولدش سیف علی بیگ ملازم بابر پادشاه شدند۔ و بعد از فوتِ یار علی بیگ
سیف علی بیگ قائم مقامِ پدر شده غزنین را باقطاع یافت۔ و چوں او نیز در غزنین
در گذشت۔ پسرش محمد بیرم خاں که طفلِ خرد سال بود۔ نزدِ خویشانِ
خود به بلخ رفت۔ و بیامنِ برکتِ ایشاں بقدریکه باید۔ تحصیلِ علوم
و کسبِ کمالات کرده۔ چوں بسنِ رشد و تمیز رسید۔ بکابل آمده در سلکِ
نوکرانِ شاہزاده نصیر الدین محمد ہمایوں منتظم گشت۔ و بواسطۂ حسنِ
سلوک و اخلاقِ پسندیده و طبعِ موزوں و وقوف در علمِ موسیقی منظورِ
نظرِ التفاتِ شہزاده نصیر الدین شده از مصاحباں گردید۔ و در شانزده سالگی

در یکے از معارک لوازمِ شجاعت و دلاوری بجا آورده شہرتِ عظیم پیدا کرد- و بابر پادشاہ آں خبر شنیدہ محمدؐ بیرم خاں را پیشِ خود طلبید- و بمکالمہ و ہمزبانئے خویش سرفراز ساخت- و چوں آثارِ قابلیّت در وے مشاہدہ کرد- حکم فرمود- کہ پیوستہ ہمراہ شاہزادہ بمجلسِ بہشت آئیں مے آمدہ باشد- و بعد ازآں رسید بجائیکہ رسید+ بیرم خانِ ترکماں بغایت رعیّت پرور و پرہیزگار بودہ ہمیشہ با اہلِ فضل و دانش صحبت مے داشت- و خوانندہ و سازندہ دائمُ الاوقات زنگِ غم از آئینۂ خاطرِ حضّارِ مجلسِ او مے زدودند- و ہم ترتیب و آداب پادشاہی بغایت نیکو مے دانست- و در زیب و زینت کہ لازمۂ اہلِ دنیا ست- بسیار مے کوشید- و در نظم و نثر بے نظیر بود- و دیوانِ ترکی و فارسیئے او متداول ست- و در منقبتِ ائمۂ معصومین علیہمُ السّلام قصائدِ غرا بسیار دارد+ قصہ کوتاہ خاقانِ اکبر در اواخرِ ایں سال ادہم خاں اتگہ را باستعدادِ تمام بتسخیرِ مالوہ نامزد فرمود- و باز بہادر کہ در سارنگ پور اوقاتش بعیش و عشرت مے گذشت- وقتے مطّلع شد- کہ لشکرِ مغل بدہ کروہی رسید- پس ازآں از صحبتِ زنانِ مغنّیہ برخاستہ در ظاہرِ آں بلدہ عزیمتِ جنگ نمود- امّا ہمیں کہ بہادرانِ چغتائی کمانِ گوشہ نشیں و تیرِ فتنہ آئیں گرفتہ روئے بوئے آوردند- در حملۂ نخستیں تابِ صدماتِ آنہا نیاوردہ با دیدۂ گریاں و دلِ بریاں بجانبِ برہان پور گریخت+ ادہم خاں ولایتِ مالوہ را بامرا تقسیم کردہ جمیع اسبابِ شاہئے باز بہادر را با کنیزانِ مغنّیۂ او متصرّف شد- و از آنہا بجز چند زنجیرِ فیل چیزے دیگر بجہتِ پادشاہ نفرستاد- بنابر آں پادشاہ روانۂ آں طرف شد- چوں بنواحئ قلعۂ کاکروں رسید- حاکمِ آں قلعہ کہ از نوکرانِ باز بہادر بود- قلعہ را تسلیم نمود+ عرش آشیانی از آنجا اوّلِ شب ایلغار

کردہ وقتِ صبح بحدودِ سارنگ پور آمد۔ و ایں نخستین یلغارِ آں حضرت بود۔
ادہم خاں کہ حسبِ اتفاق در ہماں روز بقصدِ تسخیرِ نالگردن رواں شدہ
بود۔ در سہ کروہیِ سارنگ پور شرفِ زمیں بوس دریافت۔ عرش آشیانی
بسارنگ پور در آمدہ در منزلِ ادہم خاں فرود آمدند۔ ادہم خاں غرضِ آمدنِ
آں حضرت را فہمیدہ ترجیحِ غنائم را بنظرِ اقدس گذرانیدہ معذرت خواست۔
پادشاہ نیز رقمِ عفو بر جرائمِ او کشیدہ عازمِ مراجعتِ آگرہ شد۔ و در
نواحیِ نرور شیرے بغایت قوی ہیکل بر سرِ راہ آمد۔ و پادشاہ بنفسِ
نفیس مقابلِ او شدہ بضربِ شمشیر آں را بکشت۔ امرا و منصبداراں
آنچہ در آں وقت حاضر داشتند۔ برسمِ نثار افشاندہ بر سلامتیِ پادشاہ
لوازمِ شکر بجا آوردند۔ و درہمیں ایام شیر خاں ولدِ محمد شاہ عدلی با چہل ہزار
سوار افغاں بقصدِ انتزاعِ جونپور از آبِ گنگ بگذشت۔ و علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخانِ زماں با دوازدہ ہزار سوار مقابلہ اش اختیار
کردہ بعد از جنگِ صعب شیر خاں را مغلوب گردانید۔ و بہادر خاں
برادرِ علی قلی خانِ سیستانی کہ داستانِ ہفتخوانِ اسفندیار را مختصر ساخت
در آں معرکہ چند جوانِ افغاں را کہ ہر کدام خود را با ہزار جواں برابر
می گرفتند۔ بضربِ نیزہ و شمشیر بہ تنہائی ہلاک انداختند۔ بہادری و دست ترکی
ہر دو برادر مشہورِ آفاق گشتند۔ و بغایت مغرور شدہ از فیلہائے نامی
کہ در آں کارزار بدست آوردہ بودند۔ ہیچ بدرگاہ نفرستادند۔ و ایں ادا
خلافِ مزاجِ پادشاہ افتاد۔ بہانۂ شکار از راہِ کالپی عازمِ آں طرف
شد۔ چوں بیک کروہیِ کڑہ مانک پور رسید۔ ہر دو برادر سعادتِ ملازمت
دریافتہ پیشکشہائے لائق گذرانیدند۔ و فیلانِ خوب نامی ہر قدر در جنگ
گرفتہ بودند۔ داخلِ سرکارِ پادشاہی نمودند۔ و بالطافِ خسروانہ نوازشِ بسیار

باقیه مطمئن خاطر گشتند - پادشاه روانهٔ آگره شده در شیرلی حسیم علی قلی خان
سیستانی المخاطب بخان زمان و برادرش بهادر خان را رخصت جاگیر فرموده
و بعد از آنکه بآگره رسید - خان اعظم شمس الدین محمد خان اتکه حاکم پنجاب
و ادهم خان اتکه حاکم مالوه بموجب حکم بدرگاه آمده پیشکشهاے لائق
گذرانیدند - و عوض آنشانی حکومت مالوه بمیرزا پیر محمد المخاطب به پیر محمد خان
عنایت فرموده منصب وکالت بخان اعظم شمس الدین محمد خان اتکه
ارزانی داشت - و در سنه ۹۶۹ نهصد و شصت و نه بعزم زیارت خواجه
معین الدین چشتی قدس سره روانهٔ اجمیر شد - و چون بقصبه سانبهر
رسید - راجه بهارا مل که زمیندار معتبر آن حدود است - دختر خود را
بپادشاه داده نوکری اختیار کرد - و پسر او بهگوان داس نیز ملازم شده
در سلک امراے کبار منتظم گردید - و موکب عالی چون باجمیر رسید -
پادشاه لوازم زیارت بجا آورده میرزا شرف الدین حسین حاکم اجمیر را
بتسخیر قلعهٔ میرتهه که از ممالک راجهٔ مالدیو بود - تعیین فرمود - و خود در
سه شبان روز یک صد و سی کروه راه طے کرده با پنج شش کس بآگره
آمد - و میرزا شرف الدین حسین چون بمیرتهه نزدیک شد - جگمل و دیوداس
که از امراے راجه مالدیو بودند - در قلعه متحصن گشته بمدافعه قیام نمودند - میرزا
لوازم محاصره بجاے آورده بحفر نقب پرداخت - چنانچه روزے یکے از
نقبها که زیر برج رسیده بود - دارو سے تفنگ پر کرده آتش دادند -
و آن برج ویران شده رخنه در حصار پدید آمد - و بهادران مغل متوجه
رخنه شدند - و راجپوتان بمدافعه قیام نمودند - در آن شب جنگے در کمال
صعوبت واقع شده - چون کارے ساخته نشد - برگشتند - و راجپوتان فرصت
و فرصت دیده در آن شب همگی رخنه را مسدود ساختند - و آخرش از

طولِ ایّامِ مُحاصره بجان آمده طالبِ صُلح شدند+ میرزا شرف الدّین حسین
باین شرط که بجز اسپ و تیغی چیزے بیرون نبرند- امان داده از سرِ راه
برخاست + جگ مل قطعِ نظر از اسباب و اموالِ خود کرده با مردمِ خویش
موافقِ شرط بیرون رفت - امّا دیوان داس را غیرت و تہوّر دامنگیر شده
جمیعِ جهاتِ خود را بسوخت - و با پانصد سوار راجپوت بیرون آمد+ و میرزا
بر آں مطّلع شده سرِ راه برو گرفت - و جنگے در نہایتِ شدّت روے نموده
دویست و پنجاه کس از راجپوتاں بقتل آمدند - و دیوان داس زخمی شده
چوں قوّتِ سواری او را نماند- سرش بُریده از معرکه بیروں بردند + و
بعد از چند سال شخصے در لباسِ جوگیاں دعوے نمود - که منم دیوان داس-
بعضے قبول کردند- و بعضے تکذیب نمودند- تا او هم در یکے از معارک
کشته شد+ میرزا شرف الدّین حسین قلعه را متصرّف شده فتحنامه مرسولِ
درگاه گردانید + ملّا پیر محمّد المخاطب به پیر محمّد خاں که سردارِ صاحب داعیه
بود - شادی آبادِ مندو را مقامِ قرار و آرامِ خود گردانیده عرصهٔ مالوه را
یکباره از خارِ تعرّضِ متعلّقاتِ باز بهادر مصفّا ساخت - و قلعهٔ بیجا نگر
که از قلعهاے مستحکمِ مالوه است - بجبر و قهر گرفته سپاهیانِ آنجا را بالتّمام
قتل نمود + و بنابر آنکه باز بهادر بحمایتِ حاکمِ برہان پور در سرحدِ خاندیس
نشسته گاه و بیگاه مزاحمت باطرافِ مالوه مے رسانید - ملّا پیر محمّد المخاطب
به پیر محمّد خاں بر ولایتِ خاندیس لشکر کشیده بلدهٔ برہان پور را قتلِ
عام کرد - و بسیارے از سادات و علما و مشائخ در آں روز شربتِ
شهادت چشیدند + ملّا پیر محمّد المخاطب به پیر محمّد خاں هنوز در برہان پور
بود - که باز بهادر و میراں مبارک شاه فاروقی تفال خاں حاکمِ برار را بمدد
طلبیده بجنگِ وے شتافتند + و سپاهیانِ ملّا پیر محمّد از تجبّر و سوءِ خلقِ

او به تنگ آمده بے رخصت راهِ مندو پیش گرفتند- و از آب نربده گذشتند-
و امرائے کمکی نیز اظهارِ کدورت کرده خود را یکسو کشیدند- ملا پیر محمد ناچار شده
عازمِ مراجعت گشت + تفاقچیان که مردِ شجاع و مشهور بود- دنبال کرد +
و ملا پیر محمد سراسیمه به طئ مسافت مشغول شد- و در وقتِ عبور از آبِ
نربده چون عربده قطارِ شترِ باردار پهلو بر اسپ ملا پیر محمد زده- پائے
اسپ او از زمین جدا شد- و هرچند نزدیکانِ او سعی کردند- که باو رسیده
دستگیری نمایند- چون اجل دست بگریبانِ حیاتش محکم زده بود- اثرے
بر آن مترتب نشد- و ملا پیر محمد الملقب به پیر محمد خان غریقِ بحرِ فنا
گردید + درین وقت چون مخالفان از تعاقب رسیدند- امرائے مغل بشادی آبادِ
مندو گریختند- و از تعاقبِ ایشان در آنجا نیز توقف میسر نگشته متوجه آگره
شدند + و باز بهادر بارِ دیگر در سنه ۹۶۹ تسع و ستین و تسعمائه مالوه را
متصرف شده تفال تعال و میران مبارک شاه فاروقی بسجا د مقام خود رفتند +
عرش آشیانی عبدالله خان اوزبک حاکم کالپی را بدفعِ فتنهٔ باز بهادر تعین
فرمود + و باز بهادر طاقتِ جنگِ او نیاورده بکوهستانِ کمبل میر گریخت +
و عبدالله خان اوزبک کامروا گشته در شادی آبادِ مندو فروکش کرد +
درین ایام سید بیگ ولدِ معصوم بیگِ صفوی که از قرابتیانِ قریبه دوکیلِ
مطلق العنانِ شاه طهماسپ بود- برسم ایلچی گری آمده تحف و نفائسِ بسیار
آورد- و قریب بدو لک روپیه که پنجهزار تومانِ عراق باشد- انعام یافت +
و در همان اوان چون خانِ اعظم شمس الدین محمد خان اتگه در امرِ وکالت
استقلال بحدِ کمال بهم رسانیده بود- ادهم خان اتگه رشک برده خواست
که بطریقِ بیرم خانِ ترکمان او را از نظرِ پادشاه بیندازد- و باوجودِ غیبت
و سعایت چون آن معنی صورت نه بست- بتحریکِ بعضے امرا خانِ اعظم شمس الدین

محمد خان اتگه را در سنهٔ سبعین و تسعمائة بر سرِ دیوان وقتیکه بفراغت نشسته
بحساب مشغول بود - بهانهٔ آنکه بتواضع او بقیام ننمود - بقتل رسانید - و از
اعتمادے که بر عنایت پادشاه داشت - بیمحابا بر ایوانی که متصل بابِ حرمِ پادشاهی
بود - پائین دوید - و از صداے شور و غوغا عرش آشیانی که درون حرم سرا خوابیده بود بیدار
شده سبب آن پرسید - و بر آن قضیه مطلع شده همچنان بلباسِ آسایش
بکنارِ بام آمد - چون چشمش بر خانِ اعظم شمس الدین خان اتگه مقتول افتاد -
غضب بر او مستولی شده - با شمشیرِ خاصه بر ایوانے که ادهم خان اتگه ایستاده
بود آمد - و متوجه ادهم خان گشته گفت - که خانِ اعظم را چرا کشتی؟ ادهم خان
پیش دویده بر دو دستِ پادشاه را گرفت و شروع در تضرع نمود - پادشاه از آن
بے ادبی بیشتر بر آشفت - و دستہائے خود را خلاص کرده چنان مشتے بر رخسارِ او
زد - که بیهوش افتاد - آنگاه بموجبِ حکمِ پادشاهی از بالاے ایوانے که قریب
دوازده گز ارتفاع داشت - بپایان انداختند - و چون هنوز رمقے ازو باقی مانده بود -
دیگر باره بالا برده چنان انداختند - که کارش تمام شد + ماهم اتگه جسدِ فرزند
بدهلی فرستاد - تا در آنجا مدفون کردند - و خود نیز قرینِ حزن و الم گشته بعد از
چهل روز در گذشت + و اتگه بنابر مشهور شوهرِ مرضعه و قرابتیان او را گویند
و انگه یا انون مرضعه را خوانند - و کوکه برادرِ رضاعی را نامند + و منعم خان که تحریک
ادهم خان بود - طرفِ کابل که پسرِ عمش حاکمِ آنجا بود - بگریخت - و میر منشے جاگیردارِ
پرگنهٔ سورت او را دستگیر ساخته بدرگاه فرستاد + پادشاه در مقامِ عفو شده همچنان
در عزتِ او کوشید - و خطاب و منصبِ اتگه خانی به پسرِ بزرگش میرزا عزیز کوکه عنایت
فرموده پایهٔ دولتش بلند گردانید + گویند طائفهٔ ککهران چون همیشه اطاعتِ دودمانِ
تیموریه مے نمودند - شیرشاه در عهدِ خود چند مرتبه لشکر بر ولایتِ ایشان فرستاده
خرابیهٔ بسیار کرد - و چون اطاعت نکردند خود بر سرِ آن جماعت رفته سارنگ خان

سردارِ آں قبیلہ را بمکر و حیلہ بدست آوردہ بکشت۔ و پسرش کمال خاں را ہمراہ بُردہ در قلعۂ گوالیار محبوس ساخت۔ پس ازاں سُلطان آدم ککھڑ برادرِ سارنگ خاں ککھڑ حاکمِ قوم خود شدہ ہمچناں با افغاناں در مقامِ مخالفت بُود۔ و چوں نوبتِ پادشاہی بسلیم شاہ رسید۔ او نیز بر آں دیار لشکر بُرد۔ و ککھڑاں بانواعِ حِیَل افغاناں را چناں تنگ آوردند۔ کہ مردم بدشواری از اُردو بدر مے شدند۔ و ہر کس کہ از لشکرگاہ بیروں مے آمد۔ ککھڑاں گرفتہ او را بقندہار و کابُل و بدخشاں میبرسانیدند و مے فروختند۔ و گاہے کہ ترحّم بخاطرِ ایشاں مے رسید۔ بمردم اُردو بہاے نگلی مے فروختند۔ سلیم شاہ اعراض شدہ ولایتِ ایشاں را بتاخت و تاراج خراب کرد۔ و اُمراے پنجاب را باستیصالِ آنہا مامور ساختہ خود بپاے تختِ گوالیار آمد۔ و حکم کرد۔ کہ جمیع بندیانِ ککھڑ را در خانۂ کردہ پایانِ آں خانہ را داروے تفنگ پُر کردہ آتش دہند و بپرانند۔ چنانچہ ہمہ را بدیں طریق ہلاک کردند۔ مگر کمال خانِ ککھڑ کہ بحکمِ خالقِ اکبر در گوشۂ خانہ ماندہ۔ اصلاً ضررے باو نرسید۔ سلیم شاہ آں خبر یافتہ و کمال خاں ککھڑ را در بابِ متابعت سوگند دادہ رخصتِ پنجاب داد۔ و کمال خاں باتفاقِ اُمراے پنجاب در تسخیرِ ولایتِ ککھڑاں ساعی بود۔ کہ سلیم شاہ فوت شد۔ و دریں وقت کہ ہمایوں پادشاہ داخلِ مُلکِ پنجاب گشت۔ ملازمت نمودہ خدماتِ پسندیدہ بتقدیم رسانید۔ و در زمانِ اکبر پادشاہ در سرکارِ کڑہ مانک پور جاگیر یافتہ در جنگِ خان زماں با افغاناں آثارِ شجاعت بظہور رسانید۔ بدیں سبب حکم شد۔ کہ اُمراے پنجاب دفعِ سُلطان آدم ککھڑ کہ بہمایوں پادشاہ ایل نشدہ بود۔ نمودہ۔ کمال خاں ککھڑ را قائمِ مقامِ او سازند۔ اُمراے پنجاب در سنۂ مذکورہ باتفاقِ کمال خاں ککھڑ ولایتِ ککھڑاں را متصرف شدہ سُلطان آدم را زندہ دستگیر کردند۔ و کمال خاں ککھڑ را حاکمِ آں قبیلۂ سرکش ساختند۔ و دریں سال خواجہ معین پدرِ میرزا

شرف الدین حسین که از احفادِ خواجه ناصر الدین عبید الله بود - از ترکستان
بلاہور آمد + میرزا شرف الدین حسین بموجب حکمِ اقدس بلاہور رفته همراهِ پدر
متوجہِ آگرہ شد - و پادشاه باستقبالِ او سوار شده او را بآگرہ درآورد + درین
اثنا میرزا شرف الدین حسین توہمے بخود راه داده باجمیر گریخت + و چوں
از رفتنِ او خللے در آں طرف پیدا شد - حسین قلی خاں ذو القدر خواہر زادۂ
بیرم خانِ ترکماں را بحکومتِ ناگور تعیین فرمود + و میرزا اجمیر را به یکے از
معتمدانِ خود سپرده بجانب جالور که سرحدِ گجرات است - رفت - و حسین قلیخاں
ذو القدر باجمیر رفته بصلح گرفت + و شاه ابو المعالی که از حبسِ پادشاه نجات
یافته بمکۂ معظمه رفته بود - دریں وقت برگشته بمیرزا شرف الدین حسین پیوست
و باشارۂ او در سنۂ ۹۷۱ احدے و سبعین و تسعمائۃ بنارنول آمده دست اندازی
نمود + حسین قلی خاں ذو القدر احمد بیگ و یوسف بیگ را که از نوکرانِ او
بودند - بتعاقبِ شاه ابو المعالی روانه ساخت - و خود برفعِ میرزا شتافت +
شاه ابو المعالی در اثنائے کوچ کمیں کرد - و چوں احمد بیگ و یوسف بیگ
غافل پیش افتادند - شاه ابو المعالی حمله کرده ہر دو را بقتل آورد + و
خاقانِ اکبر که در منوہر پور بشکار مشغول بود - ایں خبر شنیده جمعے از
امرا را بر سرِ او تعیین فرمود + شاه ابو المعالی به پنجاب رفته از آنجا نزدِ
محمد حکیم میرزا بکابل شتافت و ایں بیت خواند - بیت

ما بہیں در نہ پئے حشمت و جاه آمده ایم از بدِ حادثه ایں جا به پناه آمده ایم

محمد حکیم میرزا ہمشیرۂ خود را بعقدِ او در آورده صاحب جاه ساخت + و
شاه ابو المعالی بخیالِ پادشاہئ کابل افتاده نخست مادرِ زنِ خود را که
صاحبِ اختیارِ ملک بود - بزجر و عنف بحرم در آورده بکشت - و زمام
وکالتِ میرزا را که کوچک سال بود - بکف آورد - تا بتدریج او را بمنتہا اصل

سازد + و سلیمان میرزا بکابل آمده شاہ ابو المعالی را بعد از جنگ گرفته بکشت +
القصہ میرزا شرف الدین حسین چون بگریز شاہ ابو المعالی اطلاع یافت - از
جالور گریختہ باحمد آباد گجرات رفت + و پادشاہ از شکار فارغ گشتہ چون داخل بلدۂ
دہلی شد - و بچہار سو رسید - قتلق فولاد کہ از غلامان میرزا شرف الدین حسین
بود - قاصد قتل پادشاہ گردید - و در حین ازدحام نزدیک مدرسۂ ماہم انگہ
تیرے در خانۂ کمان نہاد - و دست بلند داشتہ بکشید - مردم را گمان شد -
کہ مے خواہد - بجانورے بیندازد - و او دست پایین کردہ بجانب پادشاہ کہ بر
فیل سوار بود - انداخت - و بے خطا بر شانۂ آن حضرت رسیدہ - قریب یک وجب
در گوشت دوید - اما ہنوز تیر در شانہ بود - کہ قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند -
و آنگاہ تیر را بر آوردہ قبائے پنبہ دار پوشانیدند - و پادشاہ اصلاً بیتابی نکردہ
ہمچنان سوارہ بدولتخانہ رفت - و حکیم عین الملک گیلانی در تداوی بذل مساعی
نمودہ در یک ہفتہ آثار صحت بظہور رسانید + بعد ازاں پادشاہ باگرہ رفتہ
آصف خان ہروی را بہ حکومت کڑہ مانک پور روانہ ساخت - و خود بشکار
فیل طرف قلعۂ نرور رفتہ در گرفتن فیلان تصرفات و اختراعات نمود + و از
آنکہ عبد اللہ خان اوزبک حاکم مالوہ فیلان بسیار بہم رسانیدہ برائے پادشاہ
نفرستادہ بود - جریدہ در موسم برسات بایلغار روانۂ مندو شد + و محمد قاسم
خان نیشاپوری جاگیردار سارنگ پور بملازمت آمد + و چون پادشاہ باوجین
رسید - عبد اللہ خان اوزبک متوہم شدہ با کوچ و اسباب روانۂ گجرات شد
و پادشاہ بیست و پنج کروہ دنبال او ایلغار فرمود - و ہراول پادشاہی
بعبد اللہ خان رسیدہ - چون کار برو تنگ شد - برگشتہ جنگ کرد - و غالب
آمدہ بفراغ خاطر بگجرات رفت + و پادشاہ بمندو رفتہ تفرج عمارات پادشاہان
خلجیہ نمود + و میران مبارک شاہ فاروقی والیٔ برہانپور اطاعت کردہ دختر

خود را بپادشاه داد۔ آنگاه حکومت مندو به قرا بهادر خان رجوع فرموده
رایاتِ اجلال بجانبِ دار السلطنت آگره متوجه شد۔ و در راه نزدیکِ قصبهٔ
سیپری کلارس گلهٔ فیلے که یکے از فیلانِ مست کوه پیکر در آں میاں بود۔ بنظر
در آمد۔ لشکریاں بموجب فرماں رانده بقلعهٔ سیپری کلارس در آوردند ۔ و
فیلِ مست دیوارِ قلعه را شکسته راهِ صحرا پیش گرفت۔ و دو فیلے از فیلانِ
خاصه بر سرِ راهِ او بردند۔ فیلِ وحشی بجنگ ایستاده گرفتار گشت۔ و در
سنهٔ اثنی و سبعین و تسعمائه خواجه معظم برادرِ اعیانیِ جولی بیگم که خالوے
پادشاه مے شد۔ بسبب بے اعتدالی گرفتار گشته در حبس وفات یافت۔ و
در همیں سال قلعهٔ آگره که از خشتِ پخته بود۔ شکسته از سنگِ سرخ
بنا نهادند۔ و در چهار سال صورتِ اتمام پذیرفت۔ و بعد از قضیهٔ عبد الله خان
اوزبک چناں بر زبانها افتاد۔ که پادشاه از امرائے اوزبک رنجیده میخواهد که
همه را مستاصل سازد۔ ازیں سبب سکندر خان اوزبک و ابراهیم خان اوزبک
وغیره که طرفِ بهار و جون پور اقطاع داشتند۔ سر از اطاعت پیچیدند۔ و
علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان و بهادر خان سیستانی اگرچه
مادرِ ایشاں اصفهانی و خودِ ایشاں زائیدهٔ عراق بودند۔ امّا چوں اجدادِ
ایشاں از طائفهٔ اوزبکاں بودند۔ و هم از گناهانِ سابق نیز توهمے داشتند۔
خود را در سلکِ اوزبکاں در آورده سردارِ طائفهٔ باغیه گشتند۔ و آصف خان
هروی که در جوارِ ایشاں اقطاع داشت۔ او نیز بواسطهٔ قضیهٔ خمره ارتن
بایشاں پیوست۔ و قریب سی هزار سوار عمده یکباره علمِ مخالفت افراختند۔
و آں قدر ممالک که توانستند۔ متصرف گشتند۔ و عرش آشیانی که تعجیل در
مهمات او نبود۔ از آں مقوله حرفے بر زباں نیاورد۔ و بهانهٔ شکار در سنهٔ
مذکور بطرفِ نرور گڑهه نهضت فرمود۔ و بشکار مشغول گشته اشرف خان منشی

را نزدِ سکندر خان اوزبک فرستاد۔ تا تسلّیِ او نموده بحضور بیاورد + و
لشکرخان بخشی را پیشِ آصف خان هروی تعیّن کرد۔ که از جملهٔ خزائن
و غنائم آنچه لائقِ سرکار باشد۔ گرفته برگردد + و حکایتِ خزائن چنین است۔
که آصف خان هروی چون از امرایِ پنجهزاری شده ولایت کرّه مانک پور
جاگیر یافت۔ بواسطهٔ همسایگی عازمِ تسخیرِ گرّهه که هرگز مسخّرِ پادشاهِ اسلام
نشده بود۔ گردید + و عورتے مسمّات برانی درگاوتی که بصورت و سیرت آراستگیِ
تمام داشت۔ حاکمِ آن ولایت بود + آصف خان هروی چند مرتبه لشکر یان حدود
فرستاده در خرابی تقصیرے نکرد۔ و آخر خود با پنج شش هزار سوار و پیادهٔ
بسیار بولایت گرّهه رفت + و رانی با یک هزار و پانصد فیل و هشت هزار
سوار و پیاده استقبال نمود۔ و درین صورت جنگے در غایتِ صعوبت روے داد۔
و تیرے بچشمِ رانیِ مزبوره رسیده از تردّد باز ماند۔ و از غایتِ ناموس که مبادا
دستگیر شود۔ دل از جان برداشته خنجر را از فیلبان گرفت۔ و خود را بکشت۔
و عروسِ ملک که هر روز در کنارِ شوهرے و هر شب در عقدِ دیگرے است۔
هم آغوشِ آصف خان گشته۔ بقلعه چورا گرّهه که مسکنِ رانی بود۔ رفت۔ و
پسرِ خُرد سالِ رانی که در قلعه بود۔ وقتِ هجوم در زیرِ دست و پاے مردم
هلاک شد۔ و خارج جواهر و تماثیلِ طلا و مرصّع و امتعهٔ نفیسه که در سرکارِ
بزرگان مے باشد۔ یک صد عدد و یک کلان دیگ که باصطلاحِ هند آن را
کنکال گویند۔ مملوّ از اشرفیِ طلاے احمر واصلِ سرکارِ آصف خان گشت۔
و آصف خان سی صد فیلِ میانه از جملهٔ یک هزار و پانصد فیل بجهتِ
پادشاه فرستاد۔ و چیز هاے دیگر را بمیان نیاورد + عرش آشیانی شکار کنان
چون بولایتِ گرّهه در آمد۔ از گرمیِ هوا و بادهاے مخالف بیمار شده بجانب
آگره بر گشت + و چون سخنانِ اشرف خان منشی و لشکری خان بخشی در

قوم متمرد اثر نکرد- بحکم پادشاه شاهم خان جلایر و شاه بداغ خان و محمد امین خان دیوانه وغیره که از جاگیرداران آن طرف بودند- بدفع سکندر خان اوزبک و ابراهیم خان اوزبک متوجه شدند- در وقت جنگ چون بهادر خان سیستانی به کمک مخالفان رسید- شاهم خان جلایر منهزم گشته محمد امین دیوانه و شاه بداغ خان دستگیر شدند+ عرش آشیانی بر حقیقت حال واقف شده منعم خان خان خانان را با لشکرے عظیم برسم منقلا روانه نمود- و خود نیز در ماه شوال سنه ۹۷۳ ثلث و سبعین و تسعمائة متوجه آن صوب گردید- و چون بقنوج رسید- از اردو جدا شده بر سر سکندر خان اوزبک که در قلعهٔ لکهنوتی بود- ایلغار کرد+ سکندر خان اوزبک خبر یافته نزد علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان گریخت- و علی قلی خان و بهادر خان سیستانی به گذر نرهن رفته از آب گنگ گذشتند+ و پادشاه به جون پور آمده- آصف خان هروی در مقام اطاعت شد- و باتفاق مجنون خان قاقشال جاگیردار کره مانک پور به ملازمت رسیده نوازش یافت + و بعد از چند روز آصف خان سیستانی که پنج هزار سوار خاصه داشت- با جمعے از امرائے معتبر به دفع مخالفان تعین شد- و آصف خان به گذر نرهن رفته متقابل لشکر علی قلی خان المخاطب به خان زمان فرود آمد- و با او زبان و دل یکے کرده به لیت و لعل وقت مے گذرانید+ پادشاه بر آن حالت واقف گشته جاگیرش را تغییر کرد+ و آصف خان نیم شبے همراه برادر خود وزیر خان از اردو بجانب کره رفت+ عرش آشیانی منعم خان خان خانان را به سردارئ آں لشکر بجائے آصف خان هروی روانه ساخت+ و علی قلی خان المخاطب به خان زمان سکندر خان اوزبک و بهادر خان سیستانی را بمیان دو آب فرستاد که تا آگره تاخته خلل در آن حدود اندازند+ پادشاه شاه بداغ خان و پسرش مطلب خان و اقبال خان لنگ و حسین خان و سعید خان و راجه ٹوڈر مل

و محمد امین دیوانہ و محمد خان افغان سُور و محمد معصوم خان و لشکر خانِ بخشی
را بسرداریِ میر معزّ الملک کہ از اکابرِ ساداتِ مشہدِ مُقدّسِ طوس بُود - بر
سرِ راہِ بہادر خانِ سیستانی فرستاد + دریں وقت علی قلی خان المخاطب بہ خانِ زمان
منعم خان خان خاناں را شفیعِ گناہانِ خود گردانیدہ والدۂ خویش و ابراہیم خانِ
اوزبک را کہ بجاےِ عمّ خویشتن مے داشت - با فیلانِ نامی بدرگاہ فرستاد + عرشِ
آشیانی در مقامِ عفو شد - و چون پُور جاگیرِ ایشاں را بایشاں مُقرّر داشت - امّا
میر معزّ الملک بہ بہادر خانِ سیستانی و سکندر خان اوزبک رسیدہ در صددِ
جنگ بود - کہ بہادر خان پیغام کرد - کہ برادرم علی قلی خان المخاطب بخانِ زمان
والدہ را بخدمتِ پادشاہ فرستادہ التماسِ عفوِ جرائم نمودہ است - ایں قدر صبر
کنند - کہ جواب پرسد - و میر معزّ الملک ایں معنی را قبول نکردہ صفوفِ جنگ
بیاراست - و سکندر خانِ اوزبک را کہ ہراول بود - گریزانیدہ بسیارے از
لشکریانش را بقتل رسانید + بہادر خانِ سیستانی کہ تا آں زمان با فوجِ خود
ایستادہ بود - حملہ کردہ افواجِ پادشاہی را برہم زد + و میر معزّ الملک بہ قنوج
گریخت - غنیمتِ بسیار بدستِ لشکریانِ بہادر خانِ سیستانی در آمد + و چوں
مُصالحہ شد - عرشِ آشیانی جون پُور را بوالدۂ علی قلی خان سیستانی المخاطب
بخانِ زماں گزاشتہ بعزمِ سیرِ قلعۂ چنار گڑھ و بنارس رواں شد - دراں وقت
علی قلی خانِ خان زماں باغواے سکندر خانِ اوزبک از آبِ گنگ گزشتہ غازی پور
و بسیارے از پرگنات را متصرّف شد + پادشاہ علی قلی خان خان زماں را
مخاطب و معاتب ساختہ حکم فرمود - کہ اشرف خان بہ جون پور رفتہ والدۂ
علی قلی خان خان زماں را محبوس سازد - و خود بایلغار دوائرِ غازی پور
شد + و علی قلی خانِ خان زماں بدامنِ کوہہا کہ جنگلہاے پُر درخت است -
گریخت + و بہادر خان باتّفاق سکندر خانِ اوزبک و ابراہیم خانِ اوزبک

بتعجیل شبے خبر وقتِ شب به جون پور آمده نردبانها نهاده بر قلعه سوار شده مادر را خلاص کرد- و اشرف خان را مقید ساخته بجانب بنارس شتافت ٭ عرش آشیانی از استماع این خبر به جون پور آمده باحضارِ لشکر و سپاهِ ممالکِ محروسه فرمان داد ٭ خانِ زمان حادثه گشته دیگر بار بعجز و زاری در آمد و این بیت در عریضه نوشت - بیت

باین امید هاے شاخ در شاخ کرمهاے تو ما را کرد گستاخ

و پادشاه بنابر آنکه بهادر خان سیستانی را از هنگام کوچکی برادر مے گفت- و علی قلی خانِ خان زمان را نیز بواسطۂ خدماتِ سابقه بسیار دوست میداشت نمے خواست- که باتکلیه ایشان را مستاصل سازد- دیگر بار گناهانِ ایشان بخشیده جاگیر ها را مسلم داشت ٭ بیت

گرچه مے گفت که زارت بکشم میدیدم که نهانش نظرے با من دل سوخته بود

القصه یکے از ملوکِ پیشین مے گفت- که اگر خلائق بدانند- که مرا در عفوِ گناهان چه لذت است- بجز گناه تحفهٔ دیگر وسیلهٔ قرب من نسازند- و فی الواقع مصرعه در عفو لذتے است که در انتقام نیست - عرش آشیانی بعد از عفو تکلیفِ حضور فرمودند- خانِ زمان کثرتِ خجالت را مانعِ آمدنِ خود ساخته گفت- بعد از آنکه آں حضرت بدولت و سعادت تشریف برند- بنده مع برادر سر قدم ساخته باستان بوسی خواهد رسید ٭ آں حضرت عذرش پذیرفته ازو سوگند گرفت- و عازم دار السلطنتِ آگره شد- و بعد از وصول چندی قاسم خان را با چهار هزار سوار بدفعِ آصف خانِ هروی و محاصرهٔ گڑھ روانه فرمود ٭ و علی قلی خانِ المخاطب بخانِ زمان که همچناں در دل ارادهٔ مخالفت داشت- آصف خان هروی را بجانبِ خویش در جون پور کشید ٭ و آصف خان از نخوت و تکبرِ علی قلی خاں بجاں آمده بعد از شش ماه باتفاقِ برادرِ خود وزیر خان

بطرفِ گڑھہ گریخت + و بہادر خانِ سیستانی تعاقب نمودہ با آصف خانِ ہروی جنگ کرد - و او را مغلوب ساختہ دستگیر نمود + وزیر خاں فرصت دیدہ با فوج خود بر بہادر خاں تاخت - و او را منہزم گردانیدہ برادرِ نیم کشتۂ خود را خلاص ساخت - و ہر دو باتفاق بہ گڑھہ رفتہ در آنجا مقام کردند + و در خلالِ ایں احوال ایلچیانِ محمد حکیم میرزا آمدہ عرضہ داشتند - کہ بعد از کشتہ شدنِ شاہ ابو المعالی سلیمان میرزا خطبۂ کابل بنامِ خود کردہ - و میرزا سلطان نام شخصے را از جانبِ خود در کابل گذاشتہ خود بہ بدخشاں رفت + و چوں محمد حکیم میرزا میرزا سلطان را از کابل بدر کردہ است - الحال سلیمان میرزا لشکر جمع کردہ میخواہد - بکابل آید - و متصرف شود - اگر دریں وقت کمک عنایت شود - کمال ذرہ پروری خواہد بود + پادشاہ فرامیں بنامِ امرایِ پنجاب و محمد قلی خاں حاکمِ ملتان صادر فرمود - کہ ہرگاہ سلیمان میرزا قصدِ تسخیرِ کابل نماید - بدآں جانب رفتہ دفعِ مزاحمتِ او نمایند + و فریدوں خان کابلی کہ از امرایِ پادشاہی بود - و خالِ محمد حکیم میرزا مے شد - مرخص گشت - کہ نزدِ محمد حکیم میرزا رفتہ ممد و معاونِ او باشد - اما پیش از آنکہ فرامیں برسد - سلیمان میرزا بہ کابل آمدہ قلعہ را محاصرہ کردہ بود - و محمد حکیم میرزا چوں تابِ مقاومت نداشت - گریختہ بہ نیلاب آمد + فریدوں خاں بر لبِ آبِ نیلاب محمد میرزا را ملازمت نمودہ خاطر نشان کرد - کہ پادشاہ گرفتارِ خرخشۂ علی قلی خان المخاطب بخانِ زماں و اوزبکان است - و فرصتِ آمدنِ لاہور ندارد + پس مناسب آن است - کہ بہ لاہور رفتہ متصرف شوند - و امرایِ پنجاب را از خود ساختہ بہ احسن وجہے دفعِ مضرتِ سلیمان میرزا را نمایند - بنابر آں محمد حکیم میرزا فریب خوردہ روانۂ لاہور گشت + و قطب الدین محمد خاں اتکہ و میر محمد خاں و دیگر امرا در لاہور متحصن گشتہ در مقامِ مدافعہ شدند +

و محمد حکیم میرزا در باغ مہدی قاسم خاں رنشستہ ہر چند سعے کرد - کہ اُمرائے پنجاب باو ایل شوند - صورت نیافت + پادشاہ مہمات علی قلی خانِ خان زمان را بتعویق انداختہ و آگرہ را بہ منعم خانِ خاناں سپردہ شب چہاردہم جمادی الاولےٰ ۹۷۴ھ اربع و سبعین و تسعمائۃ بسرعت متوجہ لاہور شد - و ہنوز از سرہند نگذشتہ بود - کہ خبر بلاہور رسید + متحصناں بیکبار نقارۂ شادیانہ بہ نواختن در آوردند + میرزا کہ در خواب بود - بیدار شدہ پرسید - کہ نقارۂ شادیانہ را سبب چیست ؟ گفتند - چوں پادشاہ بایلغار نزدیک آمدہ است شادیانہ مے نوازند + میرزا تصور کرد - کہ مگر پادشاہ بہ یک کروہے لاہور رسیدہ است - بے توقف سوار شدہ تا کابل واپس ندید + و چوں موسم زمستاں رسید - سلیماں میرزا از کابل بہ بدخشاں رفت - و بحکومت آنجا قناعت نمودہ غنیمت دانست + و پادشاہ بہ لاہور آمدہ در آں حدود شکار قمرغہ نمود - و وزیر خاں در شکار گاہ بہ ملازمت آمدہ عذر گناہ آصف خان ہروی درخواست کرد - عرش آشیانی از تقصیرات او درگذشتہ وزیر خاں را پنج ہزاری ساخت. و حکم فرمود کہ آصف خان ہروی باتفاق مجنوں خانِ قاقشال در کڑہ مانک پور بودہ محافظتِ آں حدود نمایند + و ہنگامے کہ رایات عالیات عازم پنجاب شد - اولاد و احفادِ محمد سلطان میرزا مصدرِ اعمالِ ناشایستہ شدہ فتنہا انگیختند + و نسبتِ محمد سلطان میرزا از جانبِ پدر بامیر تیمور گورگاں در واقعاتِ بابر ظہیر الدین محمد پادشاہ تحریر یافتہ - و مادرش دختر سلطان حسین میرزا است - و در زمانِ نصیر الدین محمد ہمایوں پادشاہ حرام خواریہا کردہ مقرون بعفو شد - و الغ میرزا پسر بزرگش در کابل در جنگِ ہزارہ کشتہ شد - و شاہ میرزا پسرِ خردش بہ اجلِ طبیعی در گذشت - لیکن از الغ میرزا دو پسر ماندند + یکے سکندر سلطان - و دیگرے محمود سلطان - و نصیر الدین محمد ہمایوں پادشاہ سکندر سلطان را الغ میرزا و محمود سلطان را شاہ میرزا نام کردہ در

تربیتِ ایشاں کوشید + و محمد سلطان میرزا با سائرِ افغاد وقتِ جلوسِ اکبر پادشاہ باز بہند آمدہ پرگنۂ آدم پور را از سرکارِ سنبھل در وجہِ مددِ معاش یافت + و در آں پیری او را چہار پسر اندر آں پرگنہ حاصل شد۔ محمد حسین میرزا و ابراہیم میرزا و مسعود حسین میرزا و عاقل میرزا۔ و اینہا ہنوز کوچک سال بودند۔ کہ پادشاہ تربیت کردہ از جملۂ اُمرا گردانید۔ و بعد از یورشِ جون پور رخصت گرفتہ در سنبھل بجاگیرہاے خود رفتند۔ و در آں مدت کہ پادشاہ بقصدِ فتنۂ محمد حکیم میرزا بہ پنجاب روانہ شد۔ یا بنی اعمامِ خود سکندر سلطان و محمود سلطان الموسوماں بالغ میرزا و شاہ میرزا یکے شدہ عصیاں ورزیدند۔ و جمعے از اراذل و اوباش را جمع کردہ در مقامِ دست اندازی شدند۔ جاگیرداران آں نواحی ایشاں را مغلوب ساختہ بجانبِ مالوہ گریزانیدند۔ و آں عرصہ چوں از سرداریے صاحبِ وجود خالی بود۔ بہ تصرفِ ایشاں در آمد + و منعم خان المخاطب بخان خاناں محمد سلطان میرزا را از سرکارِ سنبھل مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ و او در آنجا درگذشت + و ہمچنیں علی قلی خان سیستانی المخاطب بخانِ زماں و سکندر خانِ اوزبک و دیگر اُمرا از آمدنِ محمد حکیم میرزا بلاہور آگاہ شدہ نقضِ عہد نمودند۔ و بر سرکارِ خود رفتند۔ و قنوج و اودھ و دیگر ولایات و پرگنات را قابض گشتہ جمعیتِ عظیم بہم رسانیدند + عرش آشیانی از لاہور بہ قصدِ دفعِ ایشاں بسرعت باگرہ آمد۔ و باحضارِ لشکر فرماں دادہ با دو ہزار فیل و لشکرے افزوں از قیاس متوجہِ جون پور شد + و خان زماں کہ سید یوسفِ مشہدی را در قلعۂ شیر گڑھ محاصرہ کردہ بود۔ ایں خبر شنیدہ چوں در آں زودی گمانِ مراجعتِ پادشاہ نداشت۔ ایں بیت خوانان گشتہ سمند تند و زریں نعلِ او خورشید را ماند کہ از مشرق بمغرب رفت و یکشب و زمیاں ناند و از پاسے آں قلعہ بر خاستہ نزدِ بہادر خان سیستانی کہ در قلعۂ کڑہ مانک پور

مجنوں خانِ قاقشال را محاصره داشت- رفت + عرش آشیانی تعاقب او کرده
متوجهِ آں جانب شد- و چوں بپرگنهٔ راے بریلی رسید- شنید که علی قلی خانِ
سیستانی المخاطب بخان زماں از آبِ گنگ عبور نموده ارادهٔ مالوه دارد-
تا باولادِ محمد سلطاں میرزا پیوسته آں حدود را متصرف شود- و اگر زورے
باو رسد- پناه به شاہانِ دکن برد + عرش آشیانی وقتِ شب بگذرِ کڑه مانک پور
آمد- و چوں کشتی حاضر نبود- بر فیلِ تیز بالِ سُندر نام سوار شده هر چند
امرا مانع آمدند- قبول نکرده متوکلاً علی الله بآبِ قهارِ گنگ در آمد- قضا را
از قوتِ اقبال پایاب بهم رسیده فیل را احتیاج بشناوری نشد- و پادشاه با
برخے از فیلانِ نامی و صد سوار از آب گذشت- و قریب بصبح بے توقف
بحوالیِ اردوے علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخان زماں رسید- و در آں
وقت آصف خان هروی و مجنوں خاں با جمعیتِ خوب به پادشاه پیوستند- علی قلی خاں
و بهادر خان که گمانِ عبورِ پادشاه با اندک مردم در آں شب نداشتند- همه شب
به شراب خوردن و لولی رقصانیدن مشغول بودند- تا آنکه شخصے از مردمِ پادشاهی
به کنارِ اردوے ایشاں رفته فریاد کرد- که اے غافلاں! پادشاه به قصدِ شما
از آب گذشته اینک رسید + ایشاں ایں خبر را از مکر و حیلهٔ آصف خانِ هروی
و مجنوں خاں دانسته پروا نکردند- ناگاه آوازِ کوس و کورگهٔ پادشاهی به گوشِ آں
خوں گرفتگاں رسید- سراسیمه از مجلس برخاسته به صف آرائی مشغول گشتند-
و وقتِ چاشتِ روزِ دوشنبه غرهٔ ذی الحجة الحرام سنهٔ اربع و سبعین و تسعمائة
جنگ در گرفت + و باباخانِ قاقشال که هراولِ پادشاه بود- جمعے را که از
جانبِ مخالفاں به مقابلهٔ او آمده بودند- در حملهٔ اول برداشته به فوج
علی قلی خاں رسانید + و بهادر خانِ سیستانی دریں وقت بر باباخانِ قاقشال
تاخته به صفِ مجنوں خاں رسانید + و بهادر خاں با اینکه در آں تردد فوج

او از ترتیب افتاده بود - بے محابا بر صفِ مجنون خاں حملہ بردہ بہ یک
طرفۃ العین از ہم درید - و مے خواست - کہ بر فوجِ خاصۂ پادشاہی ریز
بنازد - در آں اثنا جمعے از مردمِ معتبر کہ پیشِ فوجِ پادشاہی بودند - بہ مدافعہ
قیام نمودند - و پادشاہ کہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ را ردیفِ خود ساختہ
بر فیل سوار بود - بنابرِ احتیاط از فیل فرود آمدہ بر اسپ سوار شد - اما
شامتِ کفرانِ نعمت کارِ خود کردہ - اسپِ بہادر خاں بہ زخمِ تیر از پا
در آمد - و بہادر خاں پیادہ گشت - و ہنوز ایں خبر بہ پادشاہ نرسیدہ بود -
کہ آں حضرت بہ نفسِ نفیس خود متوجہِ جنگ شدہ فیلاں را بہ ہیئتِ
مجموعی بر افواجِ علی قلی خانِ سیستانی راند + نخست یکے از فیلانِ پادشاہی
کہ ہیرا نند نام داشت - بر فوجِ علی قلی خاں دوید - و رودیانہ نام فیلے را
کہ از طرفِ مخالف مقابلِ آں آمدہ بود - چناں کلہ زد - کہ در لحظہ بر زمیں
افتاد - آنگاہ از جانبین جواناں دست بہ آلاتِ حرب بردہ بہ کارزار پرداختند
و از قضا تیرے بہ علی قلی خاں رسیدہ - در مقامِ بر آوردن بود - کہ تیرے
دیگر باسپش رسید - و چنداں بے طاقتی کرد - کہ علی قلی خاں از پشتش جدا
شد - یکے از متعلقانِ او اسپِ دیگر حاضر ساخت - و خواست - کہ سوار کند -
ناگاہ نرسنگہ نام فیلے باو رسیدہ پائمال کرد - و لشکرش روے بگریز نہادند +
در آں اثنا نظر بہادر نام شخصے بہادر خاں را زندہ گرفتہ پیشِ پادشاہ آوردہ +
پادشاہ گفت - کدام بدی از ما بشما رسیدہ بود؟ کہ شمشیر بر روے من کشیدید +
بہادر خاں از کمالِ خجالت جواب نداد ہمیں قدر گفت - کہ الحمد للہ
در آخرِ عمر دیدارِ حضرتِ پادشاہ کہ ملجےِ گناہان است - میسر شد +
پادشاہ از غایتِ مروت امر بمحافظتِ او فرمود - اما چوں ہنوز کشتہ
شدنِ علی قلی خانِ زمان متحقق نشدہ بود - دولتخواہاں صلاح

در جُستجوئے او نداشتہ بے رُخصتِ آں حضرت بہ قتل آوردند - آرے

نظم

بہ کُفرانِ نعمت دلیری کہ کرد
سرِ اسپِ مُرادش سکندر نخورد
بہادُر کہ جد سرشتیم روزگار
ز کُفرانِ نعمت چنیں گشت خوار

و ہم ازیں دو بیت کہ از نتائجِ طبعِ قاسم ارسلان است - مستفاد میگردد کہ خان زماں بزخمِ تفنگ در گزشت + قطعہ

چو شد خان زماں یاغی و باغی
زِ اکبر شہ کہ مثلش نیست دیگر
تفنگ خورد و ز عالم رفت و گردید
بہادُر کشتہ از گفت برادر
برائے فتح شہ تاریخ جستم
خرد گفتا مُبارک فتح اکبر

عرش آشیانی سر علی قُلی خان خان زماں و بہادُر خاں را بہ پنجاب و کابُل فرستاد - و جان علی اوزبک و یار علی بیگ و میرزا بیگ و خوش حال بیگ و میرزا شاہ بدخشی و علی شاہ بدخشی و غیر ہم را کہ از توابعِ خانِ زماں بودند - بدست آوردہ بہ جون پور رفت - و در آنجا جہتِ عبرتِ دیگراں ایشاں را زیر پائے و دستِ فیلِ بدمست بیاسا رسانید - و منعم خان المخاطب بخان خاناں را حکومتِ آں بلدہ داد + و چوں سکندر خانِ اوزبک کہ در قلعۂ اودھ حصاری شدہ بود - در کشتی نشستہ بگورکھ پور گریخت - در ماہِ محرم ۹۷۵ھ خمس و سبعین و تسعمائۃ مظفر و منصور بآگرہ تشریف آورد + و چوں تا آں غایت رانا اودے سنگھ اطاعت نکردہ بود - باوجودِ سفرِ پیاپئے در ہماں زودی روانۂ آں طرف شدہ - چوں بہ قلعۂ شیو پور رسید - حاکم آنجا قلعہ را خالی کردہ نزدِ صاحبِ خود سورجن راجۂ رنتھنبور رفت + پادشاہ آں حصار

را بملازمانِ درگاه سپرده بقلعهٔ کاکرون که سرحدِ مالوه است - توجه فرمود + اولادِ سلطان محمّد میرزا که قلعهٔ مندو را متصرّف بودند - این خبر شنیده مضطرب گشتند - و چوں در آں زودی الغ میرزا فوت شد - باقی میرزایاں به تعجیلِ تمام جانبِ گجرات گریختند + عرش آشیانی مالوه را به شهاب الدین احمد خاں نیشاپوری سپرده از قلعهٔ کاکرون عازمِ دفعِ رانا گردید + و رانا هشت هزار راجپوتِ کار آزموده و ذخیرهٔ بسیار در قلعهٔ چتوڑ که بالاے کوهے واقع شده است - گزاشته - خود با اهل و عیال بجاهاے قلب رفت + پادشاه عازمِ تسخیرِ قلعهٔ چتوڑ گشته محاصره فرمود - و پنج هزار نجّار و سنگ تراش و آهن گر و نقّاب و گلکار و بیلدار بساختنِ ساباط که مخصوصِ هند است - معیّن فرمود - و آنها بساختنِ ساباط و حفرِ نقب مشغول گشته دادِ سعے دادند + و ساباط عبارت است از دو دیوار که به فاصلهٔ یک تفنگ انداز بنیاد مے کنند - و در پناهِ تختها و سبدها که در چرمِ گاو گرفته باشند - آں دیوار ها را نزدیک بقلعه مے رسانند - و آتشبازاں و نقّاباں از کوچهٔ وسیع آں دیوار ها بفراغِ خاطر زیرِ پاے قلعه آمده بحفرِ نقب مے پردازند - و داروے تفنگ در نقبها پر کرده چوں رخنه در قلعه مے اندازند از رخنهٔ همان ساباط لشکر پادشاه رسیده بحصار در مے آیند + القصّه چوں دو ساباط مستعد شد - و دو نقب زیرِ برجها رسید - هر دو را از داروے تفنگ پر کرده بیکبار آتش دادند + بحسبِ اتّفاق در یکے زود تر آتش گرفته آں برج بهوا رفت - و رخنهٔ عظیم پدید آمده - دو هزار کس که مسلّح شده در کمین بودند - بخیالِ آنکه هر دو نقب کارِ خود ساخته رخنه در حصار افگنده شده است - بیکبار از ساباطها بجانبِ حصار دویدند - و یک هزار کس تا رخنه رسیده با راجپوتاں به حرب پیوستند - و یک هزار کس به برجِ دوم رسیده

چُوں رخنہ ندیدند۔ بعضے بہ حیلہ بیرُوں آمدند + و مردُم اندرُونی بہ مُدافعۂ ایشاں قیام نمُودہ در عَینِ جنگ بُودند۔ کہ ناگاہ نقب راہ بُرج نیز آتش گرِفتہ بپرید۔ و اعضاسے دوست و دُشمن پریشاں شدہ بہر طرف اُفتاد۔ چنانچہ پانزدہ نفر از اُمراسے پادشاہی مثلِ سیّد جمالُ الدّین بارہہ و مرداں قُلی شاہ وغیرہُما با پانصد لشکریِ انتخابی ضائع شُدند۔ و از اہالیِ قلعہ نیز جمعے کثیر ہلاک گشتند + و چُوں مُعاملہ چنیں شُد۔ ازآں رخنہ سپاہیاں مجالِ در آمدن نیافتہ درآں رُوز قلعہ مُسخّر نشُد۔ و بعد ازیں واقعہ سابلطے دیگر ساختہ + رُوزے پادشاہ درِ جائیکہ درآں ساباط ترتیب دادہ بُودند۔ نشستہ تفرّجِ جنگ میکرد۔ چتّل راجپُوت کہ سردارِ مردُم درُونی بُود۔ و با رانا خویشی داشت۔ تمام رُوز گردِ قلعہ جہتِ اہتمام گشتہ وقتِ نمازِ خُفتن برابرِ مورچلِ خاصۂ پادشاہی آمد۔ و از روشنیِٔ مشعل محسُوس گشت۔ پادشاہ تفنگِ خاصہ کہ در دست داشت۔ برابرِ روشنی داشتہ آتش داد۔ از اتّفاقاتِ حسنہ گلولۂ تفنگ بر پیشانیِٔ چتّل آمدہ ہلاک شُد + و قلعگیاں چُوں سردار را کُشتہ دیدند۔ دست از جنگ برداشتہ نخُست جسدِ او را سوختند۔ و بمنازلِ خُود رفتہ جوہر کردند۔ و جمیع مال و اسباب و عیال و اطفال را سوختہ خاکستر ساختند + و چُوں از روشنیِٔ آتش معلُوم گردید۔ کہ آنہا جوہر کردہ اند۔ سپاہِ اسلام در ہماں شب مُتوجّہِ حصار گشت۔ و چُوں کسے بمُعارضہ پیش نیامد۔ بقلعہ درآمدند۔ و پادشاہ نیز ہنگامِ صُبح بر فیل سوار گشتہ با جمیع اُمرا و امیرزادگاں کہ پیادہ بُودند۔ داخلِ قلعہ گشت + و جمعے از ہندُوانِ مشہور کہ در منازلِ خُود و بتخانہاسے مُحکم درآمدہ بُودند۔ چنداں جنگ کردند۔ کہ تا وقتِ نیم رُوز دہ ہزار کس از ہمہ قسم کُشتہ شُدند و از لشکرِ نُصرت اثر غیر از نُصرت علی تواچی

کسے شہادت نیافت - و بعد از سہ روز حکومتِ آں جا بآصف خان ہروی رجوع شدہ * و خاقانِ اکبر منصور و مظفر عازمِ مراجعت گشت - و در اثنائے راہ شیرے سہمناک از زیرِ درختاں بر آمدہ - بحکمِ پادشاہ کسے مزاحمِ آں نشد - آں حضرت تیرے بر آں انداخت - شیر زخمی شدہ زیرِ پشتۂ رفت و بایستاد - پادشاہ بارِ دیگر تفنگ بر آں انداخت - و زخم کاری نیفتادہ - شیر متوجہِ آں حضرت شد - دریں حال عادل نام شخصے فدائی وار خود را بشیر رسانیدہ درآویخت - و مقارنِ آں مردم دیگر ہم رسیدہ شیر را ہلاک ساختند - و بر سلامتیِ پادشاہ لوازمِ شکر بجا آوردند * و پادشاہ چوں باگرہ آمدہ قرار گرفت - بعد از چند گاہ خبر رسید - کہ ابراہیم حسین میرزا و محمد حسین میرزا از چنگیز خانِ گجراتی روے گرداں شدہ باز بہ مالوہ آمدہ اند - و اکنوں اوجین را محاصرہ دارند * پادشاہ قلیج خانِ اندجانی و خواجہ غیاث الدین بخشی قزوینی را بہ دفعِ ایشاں تعیین نمود * میرزایاں بجانبِ آبِ نربدہ فرار نمودند - و سراسیمہ از آب گزشتہ از طرفِ گجرات رفتند * و در شہرِ رجب ۹۷۶ ست و سبعین و تسعمائۃ عرش آشیانی بعزیمتِ فتحِ قلعۂ رنتھنبور از مرکزِ دائرۂ خلافت حرکت نمودہ شکارکناں چوں بہ رنتھنبور رسید - راجہ سورجن کہ آں قلعہ را از حجاز خان غلامِ سلیم شاہ خریدہ بود - متحصن گشتہ بمدافعہ قیام نمود * و مردمِ پادشاہی آں قلعہ را قبل کردہ راہِ دخول و خروج مسدود ساختند - و بہ فرمودۂ پادشاہ بر کوہِ رن نام کہ نزدیکِ قلعہ است - سرکوب ساختہ چند توپ و ضرب زن کہ بواسطۂ کثرتِ ارتفاع بہ پایۂ بالا بردہ بود - بردند - و چوں ہر توپ گشادہ مے یافت - چندیں خانۂ اندروں خراب مے شد * راجہ سورجن عاجز گردیدہ اماں خواست - و با اہل و عیالِ خود بیروں رفتہ

قلعه با ذخایر و خزائن بتصرفِ پادشاه در آمد + آنگاه آں حضرت به اجمیر
شتافته زیارتِ خواجه معین الدین چشتی قدس سره دریافت - و بآگره تشریفِ
حضور فرمود - و بدیدنِ حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سره به قصبهٔ سیکری
رفت - و چوں چند مرتبه عرش آشیانی را فرزنداں تولد شده نمانده بودند -
شیخ مژدهٔ قدوم فرزندانِ طویل العمر داده خوش حال ساخت + قضا را در
هماں زودی آثارِ حمل ظاهر شده صباح روزِ چهارشنبه هفدهم شهر
ربیع الاول در سنه ۹۷۸ ثمان و سبعین و تسعمائه کوکبِ ولادتِ شاهزاده سلطان
سلیم بطالعِ بیست و چهار درجهٔ میزان بمقام سیکری در منزلِ شیخ سلیم چشتی
قدس سره از افقِ جاه و جلال طلوع نمود - و خاقانِ اکبر به شکرانهٔ آں
موهبتِ عظمیٰ جمیع زندانیاں را خلاص ساخت + و خواجه حسینِ ثنائی
قصیده گفت - که مصرع اول تاریخ جلوس جلال الدین محمد اکبر پادشاه است و مصرع ثانی
تاریخِ ولادتِ شاهزادهٔ جم جاه - و ایں مطلع از آں است - مطلع

الله الحمد از پئے جاه و جلالِ شهریار　　گوهرِ مجد از محیطِ عدل آمد در کنار

عرش آشیانی جهتِ ایفای نذرے که در باب فرزند کرده بود - پیاده
باجمیر شتافت - و زیارتِ خواجه معین الدین چشتی بجا آورده دستِ زرفشاں
بانعام و احساں گشاد - و از راهِ دهلی شکار کناں برگشت + در آں مدت
راجه رام چند والیِ قلعهٔ کالنجر که شیر شاه در هوائے آں سوخت - و بعد
از سلیم شاه باز به تصرفِ هندواں در آمده بود - از قوتِ پنجهٔ ... نرسیده
آں قلعه را بے جنگ پیشکشِ پادشاه کرد + و در سوم محرم سنه ۹۷۸ ثمان و
سبعین و تسعمائه باز در منزلِ شیخ سلیم اخترے نمایاں گشته موسوم به شاه مراد
و ملقب به پهاری گردید + و دریں سال پادشاه دیگر باره بجهتِ زیارت باجمیر
رفته - و گردِ شهر حصارے از گچ و سنگ بنا فرموده به ناگور شتافت +

و چندر سین ولدِ مالدیو و راے کلیان مل راجۂ بیکانیر بملاقات آمده پیشکش
فراوان گزرانیدند + پادشاه دختر از راجه کلیان مل گرفته از آنجا شکارکنان
به قصبۂ اجودهن رفت - و زیارتِ شیخ فرید شکر گنج قدس سرّہٗ دریافته
به دیپال پور آمد - و میرزا عزیز کوکہ جاگیردارِ آنجا طوئے داده پیشکش گزرانید +
چون بلاهور رسید - حسین قلی خان ترکمان حاکمِ آن بلده نیز بدستورِ میرزا عزیز
کوکہ پیشکشِ لائقِ بنظر درآورده + در غرّهٔ صفر سنه ۹۷۹ تسع و سبعین و تسعمائه
به تفرّجِ حصارِ فیروزه تشریف برده باز به اجمیر آمد - و شرائطِ زیارتِ پیر بزرگوار
بتقدیم رسانیده باگره تشریف برد + درآن هنگام سکندر خان اوزبک که در
جنگلهاے بنگاله سرگردان مے گشت - منعم خان المخاطب بخان خانان او را
بپاے بوسِ پادشاه آورده شفاعتِ گناهانِ او نمود + درآن سال چون مقام
سیکری بر آن حضرت مبارک شده بود - درآنجا شهرے عظیم بنا فرمود +
و درآن زودی چون گجرات فتح شد - آن را موسوم به فتح پور گردانید - چه
که در شهر صفر سنه ۹۸۰ ثمانین و تسعمائه چون در ملکِ گجرات خلل و فسادِ کلّی
بهم رسید - پادشاه عازمِ تسخیرِ آن شد - و چون گزار باجمیر افتاد - زیارت کرده
از روحِ پر فتوحِ خواجه سیّد حسن خنگ سوار که از اولادِ امامِ همام زین العابدین
علیه و علے آبائه الکرام و اولاده العظام آلاف التحیّة والسلام است -
استمداد نموده خانِ کلان را با بسیارے از امرا برسمِ منقلاے بداں صوب روان
ساخت - و راے سنگه را بحکومتِ جودهپور که وطنِ مالدیو بود - مقرر کرده خود
نیز روانۂ گجرات گردید + و در دو منزلیِ ناگور خبر رسید - که شب چهار شنبه
دوم ماه جمادی الاولی سنۂ مذکوره در منزلِ شیخ دانیال قدس سرّہٗ
شاهزادهٔ نیکو خصال دانیال بوجود آمد - آن حضرت لوازمِ خوشحالی بتقدیم
رسانیده آن مولود را موسوم بدانیال گردانید + و چون پٹن گجرات محلِ نزولِ

پادشاه گشت - شیر خان فولادی که از امرای کبار گجرات بود - جان بجنگ با
بیرون برد + و بعد از یک هفته سید احمد خان بارهه بحکومت پتن مقرر شده
رایات عالیات متوجه احمد آباد گشت - و هنوز دو منزل کوچ نشده بود که سلطان
مظفر گجراتی باتفاق میرزا ابوتراب که شیرازی الاصل بود - و اباً عن جدٍ در گجرات
اعتبار تمام پیدا کرده بود - بملازمت رسیده شرف بساط بوسی دریافت + و روز
دیگر اعتماد خان و سید چاند خان بخاری و اختیار الملک و ملک اشرف و
وجیه الملک و الف خان حبشی و جهار خان حبشی و دیگر سرداران با تجمل و
سامان تمام بآستان بوسی سرافرازی یافتند - و رقم نفاق چون از جبههٔ حبشیان
محسوس مے شد - همه محبوس گشتند - و بلدهٔ احمد آباد که آیهٔ کریمه والّذی لم
یخلق مثلها فی البلاد در شان آن است - بے جنگ مسخر شد - چنانچه در
وقائع شاهان گجرات مرقوم گشته است + و چون ابراهیم حسین میرزا در نواحی
بهروچ و محمد حسین میرزا در حوالی سورت بود - عرش آشیانی عازم دفع ایشان
گشته + دریں وقت اختیار الملک که عمده امرای گجرات بود - چون بجانب
جون بگریخت - سائر امرای گجراتی بطریق حبشیان مقید گردیدند + و بعد
از آنکه سایهٔ چتر فلک سای بر بندر کهمبایت افتاد - خان اعظم میرزا عزیز
کوکه را حاکم احمد آباد گجرات ساخت + ابراهیم حسین میرزا از تادیب و وصول
پادشاه خبر یافته رستم خان رومی را از ترس آنکه مبادا بملازمت پادشاه رود
بقتل آورد - و خواست - که از چهل کروهی اردوی ظفر قرین گذشته به پنجاب
رود و فتنه بر انگیزد - یک پهر از شب گذشته بود - که عرش آشیانی این خبر شنیده
خواجه جهان و قلیچ خان را در خدمت شاهزاده سلیم به ضبط اردو گذاشت -
و با جمعے قلیل بایلغار عازم تادیب ابراهیم حسین میرزا گردید - و روز دیگر
با چهل سوار بآب مهندری که نزدیک قصبهٔ سترنال مے گذرد - رسید +

ابراہیم حسین میرزا چوں با ہزار سوار بود۔ گریختہ ہمانجا ماند۔ و پادشاہ
ساعتے توقف کرد۔ در آں اثنا سید محمود خان بارہہ و راجہ بھگوان داس و
مان سنگھ و شاہ قلی خان محرم و سورجن راجۂ رنتھنبور و دیگر امرا کہ جانب
سورت تعین گشتہ بودند۔ بموجب حکم از اثنائے راہ برگشتہ با ہفتاد سوار
بملازمت آمدند۔ و باوجود آنکہ اگر پادشاہ یک لحظہ صبر مے کرد۔ جہاں جہاں
لشکر جمع مے شد۔ عرش آشیانی تعجیل کردہ با جماعتے کہ از یک صد و پنجاہ
متجاوز نبودند۔ متوجہ جنگ ابراہیم حسین میرزا گردید۔ و مان سنگھ را
ہراول ساخت۔ و از آب بگذشت۔ و در ظاہر آں قصبہ با غنیم کہ ہزار سوار
داشت۔ مقابل شدہ جنگ در داد۔ چنانچہ ابراہیم حسین میرزا حملہ آوردہ
تیر اندازاں را بیجا ساخت + و چوں پادشاہ با راجپوتاں بواسطۂ قلت
لشکر در جائے ایستادہ بود۔ کہ دو طرف دیوار زقوم بود۔ و زیادہ از سہ سوار
پہلوئے یکدیگر در آنجا نمے توانستند ایستاد۔ در آں وقت سہ سوار از لشکر
مخالف شوخی کردہ تا جائے کہ پادشاہ ایستادہ بود۔ زدہ زدہ آمدند۔ و راجہ
بھگوان داس کہ نزدیک آں حضرت بود۔ با برچھہ با یکے از ایشاں مقابل شدہ
او را منہزم گردانید۔ و متوجہ دیگرے گشت۔ و پادشاہ کہ عقب زقوم ایستادہ بود
در تیر اندازی مے کرد۔ بہ مدد راجہ بھگوان داس اسپ را جہانید۔ و دشمن طاقت
صدمۂ آں حضرت نیاوردہ با رفیق دیگر روئے بفرار نہاد + و برادر راجہ بھگوان داس
بر انہا تاختہ داستان رستم و اسفندیار را بر طاق نسیاں گذاشت۔ و تنہا
چند کس را از پائے در آوردہ خود نیز کشتہ شد + دریں وقت پادشاہ با تیر اندازاں
و راجپوتاں از میان زقوم بر آمدہ بر ابراہیم حسین میرزا تاخت۔ و اقبال
اکبر شاہی مدد کردہ ابراہیم حسین میرزا نہ آنکہ کار بر و تنگ شود۔ روئے
بفرار نہاد + و از ابتدائے آفرینش تا آں زماں معلوم نیست۔ کہ ہیچ

پادشاہے چنیں گروہ باشد۔ کہ عالم عالم لشکر و سپاہ گزاردہ خود با جمعے قلیل
در مقابلِ چنیں دشمنے قوی در آید۔ و خویشتن را در مخاطرۂ عظیم افگند۔ و
بعد ازیں واقعہ بہ اردوے بزرگ پیوستہ متوجہِ تسخیرِ قلعۂ سورت گشت۔ و
گل رخ بیگم دخترِ کامران میرزا کہ زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود۔ قلعہ را بمردمِ
جنگی سپردہ با پسرِ خود مظفر میرزا نام بہ دکن رفت۔ و رایاتِ عالیات بقلعہ
رسیدہ مورچل قسمت شد۔ و چوں میرزایان در نواحیِ پٹن یک جا شدہ
قرعۂ مشورت درمیان انداختند۔ راے ہمہ بر آں قرار یافت۔ کہ ابراہیم حسین
میرزا با برادرِ کوچکِ خود مسعود حسین میرزا بہ پنجاب رفتہ فتنہ بر انگیزد۔ و
محمد حسین میرزا و شاہ میرزا با شیر خانِ فولادی ملحق شدہ بر سرِ پٹن روند
شاید کہ قلعۂ سورت بواسطۂ ایں خللہا از محاصرہ خلاص شود۔ پس از آں
چوں ابراہیم حسین میرزا بہ ناگور رسید۔ راے رسنگھ حاکم جودھپور تعاقب نمودہ
قریب بہ شام باو رسید۔ و چوں آبے کہ در آں حدود بود۔ ابراہیم حسین میرزا
متصرف شدہ بود۔ راے رسنگھ مضطرب گشتہ ہم در آں شب بہ جنگ پرداخت۔
و خلقے کثیر از طرفین کشتہ شدند۔ و چوں اسپِ ابراہیم حسین میرزا بزخمِ
تیر از پاے در آمد۔ شکست بہ مردمِ او افتادہ روے بہ گریز نہادند۔ و ابراہیم حسین
میرزا پیادہ پارۂ راہ رفتہ چوں بہ یکے از نوکران رسید۔ بر اسپِ او سوار شدہ
بدر رفت۔ و چوں بہ دہلی رسید۔ چند روز مقام کردہ خیل و حشم جمع نمود۔ و
فسخِ عزیمتِ لاہور نمودہ بہ سنبھل آمد۔ و محمد حسین میرزا و شاہ میرزا و
شیر خانِ فولادی با ہشت ہزار سوار سید احمد خان بارہہ را در قلعۂ پٹن
محاصرہ نمودند۔ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ کہ بہ دفعِ ایشاں از احمد آباد متوجہ
پٹن شدہ بود۔ چوں بہ پنج کروہیِ پٹن رسید۔ مخالفان استقبال نمودہ
جنگ در دادند۔ و جنگے در کمالِ شدت واقع شدہ بعد اتصال و برنغار خانِ اعظم

میرزا عزیز کوکہ متفرق گردید۔ فامّا خانِ اعظم ہمچناں ثباتِ قدم از دست نداد۔
دریں اثنا رستم خاں و مطلب خاں خود را وزیافتہ دیگر بار حملہ آوردند۔ و بیکبار
جمعیّتِ محمد حسین میرزا و سائر مخالفاں را از ہم گسیختہ بجانبِ دکن گریزانیدند۔
و چوں سرکوبِ قلعۂ سورت ساختہ شد۔ اہالیِ حصار اماں خواستہ آں حصار
را بملازمانِ درگاہ سپردند۔ و پادشاہ کامیاب شدہ روانۂ احمد آباد گجرات گردید۔
دریں ایّام راجہ بہارجیو راجۂ بگلانہ کہ از راجہائے تابعۂ سرحدِ دکن است۔
شرف الدّین حسین میرزا را کہ قبل ازآں بدہ سال از ناگور گریختہ بہ دکن
رفتہ بود۔ و بواسطۂ بے اعتدالی درآنجا نیز مجالِ توقّف نیافتہ از کوہستانِ
بہارجیو مے خواست۔ کہ خود را بہ محمد حسین میرزا رساند۔ گرفتہ پیشِ پادشاہ
آورد۔ و او بعد از شلّاق و بعد عقوبتِ بسیار در قلعۂ گوالیار محبوس گشتہ
درگذشت ٭ و مادرِ چنگیز خاں در اثنائے طیِّ مسافت بر سرِ راہ آمدہ از
جہاز خانِ حبشی کہ قاتلِ پسرش بود۔ شکایت کردہ دعوئے خون نمود۔ پادشاہ
کہ بہانہ طلب بود۔ جہاز خانِ حبشی را زیرِ پائے فیل انداختہ بہ قصاص رسانید۔
و تمامیِ ولایتِ گجرات با اینکہ فیل و قرابتیانِ میرزا عزیز کوکہ سپردہ۔
رخصت کردہ از راہِ اجمیر دوم ماہ صفر سنہ ۹۸۱ احدی و ثمانین و تسعمائۃ
بہ مرکزِ دولت آمد ٭ و ابراہیم حسین میرزا چوں بہ سنبھل رسید۔ شنید۔
کہ امرائے پنجاب بہمراہیِ حسین قلی خاں بہ کوہستانِ پنجاب در آمدہ قلعۂ
نگرکوٹ را محاصرہ دارند۔ بنابر آں متوجّہِ پنجاب شد۔ کہ چوں آں ولایت
خالی است۔ دست انداز کردہ از راہِ بیشہ باز خود را بہ برادراں رساند ٭
و حسین قلی خاں ترکِ محاصرۂ قلعۂ نگرکوٹ کردہ باتّفاق سیّد یوسف خاں
و محب علی خاں وغیرہ دنبالِ او شتافتند۔ و در حوالیِ تلنبہ بہ اردوئے
او نزدیک شدہ چوں خبر یافتند۔ کہ میرزا بشکار رفتہ است۔ بر اردوئے

وے تاختند + و مسعود حسین میرزا به دفع ایشان سوار شده خبر به برادر فرستاد- فاما پیش از رسیدن برادر جنگ کرده دستگیر گشت- و از مردمش بسیارے به قتل آمدند + و ابراهیم حسین میرزا از شکار برگشته چوں احوال بریں منوال دید- دل بر مرگ نهاده بجنگ ایستاد- و بعد از حرب صعب منهزم گشته بجانب ملتان رواں شد- و بلوچاں سر راه برو گرفته او را زخمی ساختند + میرزا عاجز گردیده پناه به یکے از بلوچاں برد- و مخصوص خاں حاکم ملتان او را از آں بلوچ گرفته و سرش از تن جدا کرده باتفاق حسین قلی خاں به آگره آمدند- و هر دو سردار آنچه داشتند- بنظر پادشاه درآوردند- و سر را بدروازهٔ قلعهٔ آگره آویخته مسعود حسین میرزا را در قلعهٔ گوالیار محبوس ساختند- چنانچه همان جا درگذشت + و در شهر ربیع الاول سال مذکور عرضه داشت خان اعظم میرزا عزیز کوکه رسید- که اختیار الملک گجراتی و محمد حسین میرزا با یکدیگر یک جا شده اکثر ممالک گجرات را متصرف گشتند- و با جمعیت و لشکر بسیار اکنوں آمده بلدهٔ احمد آباد را محاصره دارند- بیت

سپه فتنه دارد دگر روزگار ازیں است او را شب و روز کار

اگر پادشاه خود توجه فرماید- مقروں به صواب خواهد بود- بیت

بجنبد صرصر بادپایان شاه کس این گرد را بر ندارد ز راه

و چوں موسم برسات بود- و لشکر بسیار بسرعت نمی توانست رفت- حضرت آشیانی دو هزار سوار انتخاب کرده جریده و سبکبار بطریق منقلاے پیش فرستاد- و خود نیز با سی صد کس که اکثر امیراں و منصب داران نامی بودند- بر شتران جمازهٔ سریع السیر سوار گشته و اسپاں را کوتل کرده راهی شدند- و چهار منزل را یکے کرده در پٹن گجرات به لشکر منقلاے

رسیدند + و پس از آں سہ ہزار سوار در ظلِ رایتِ فتح آیت مجتمع گشتہ در
مقامِ ترتیبِ افواج شدند- و قول را بہ میرزا عبدالرحیم ولدِ بیرم خانِ
ترکمان المخاطب بخان خاناں سپردہ جرنغار و برنغار و ہراول تعین نمود
و خود با صد سوار طرح شدہ روانۂ احمد آباد گردید- و ہم یکے از قراولاں
را جہتِ رسانیدنِ مژدۂ قربِ وصول و طلبِ لشکرِ گجرات فرستادہ + چوں
بدو کروہیٔ احمد آباد رسید- کوس و کورکہ را بنواختن درآوردند + محمد حسین
میرزا و اختیار الملک کہ از ایلغارِ پادشاہ خبر نداشتند- از صدائے کوسِ
پادشاہی سراسیمہ شدہ بہ ترتیبِ اسبابِ جنگ پرداختند- پس محمد حسین
میرزا با دو سہ ہزار سوار جہتِ تحقیقِ معاملہ بکنارِ آبِ احمد آباد آمدہ از
سبحان قلی خاں نامے کہ از طرفِ پادشاہ او نیز بکنارِ آب رسیدہ بود-
پرسیدہ- کہ ایں چہ لشکر است؟ و سردارِ ایں جماعت کیست؟
سبحان قلی خاں جواب داد- کہ افواجِ پادشاہی و کوکبۂ شاہنشاہی است +
محمد حسین میرزا گفت- کہ امروز روزِ چہاردہم است- کہ جاسوسانِ من
آں حضرت را در آگرہ دیدہ آمدہ اند- اگر احیاناً افواجِ خاصۂ پادشاہی
باشد فیلانے کہ ہرگز از رکاب جدا نمے شوند- کجا شدند؟ سبحان قلی خاں
گفت- کہ امروز روزِ نہم است- کہ پادشاہ پا در رکاب آوردہ- دریں صورت
یقین است- کہ بایں سرعت فیلاں ہمراہی نمے توانند کرد + محمد حسین میرزا
اندیشناک شدہ بہ تسویۂ صفوف پرداخت- و اختیار الملک را با پنج ہزار
سوار بہ محافظتِ دروازہا سوئے احمد آباد باز داشتہ خود باتفاقِ شیر خان
فولادی با ہفت ہزار سوار مغل و راجپوت و گجراتی و حبشی بمقابلۂ
پادشاہ پرداخت- و پادشاہ در کنارِ آب ایستادہ زمانے منتظرِ
وصولِ لشکرِ گجرات گردید- چوں دروازہا در دستِ دشمناں بود- ایشاں

را فرصتِ بیرون آمدن نشد- پادشاه از آب گذشته بمیدان در آمد + و
محمد حسین میرزا با هزار و پانصد مغلِ فدائی که در اکثرِ معارک از ایشان
لوازم شجاعت و دلاوری بظهور آمده بود- بر هراولِ پادشاهی تاخت - و شاه میرزا
بر جرنغار و جبشیان و گجراتیان بر برنغار بیکبار حمله آورده بازارِ جنگ را گرم ساختند [illegible]
دو لشکر بیکبار برخاستند برابر صفِ رکیں بیاراستند
دریں اثنا که هر دو فریق بیکدیگر آویخته بگیر و دار مشغول بودند- پادشاه همچو شیرِ
خشمناک با صد سوار از یک پهلو بر آمده بر محمد حسین میرزا حمله آورد + محمد حسین میرزا
بمجردِ شنیدنِ نام پادشاه دست و پا گم کرده و دِل باخته روے بگریز نهاد- امراے
جرنغار و برنغار محمد حسین میرزا را منهزم دیده ایشان نیز سلامتی را در فرار دانستند +
و محمد حسین میرزا که زخم بر رخساره داشت - و اسپش نیز زخمی بود - در اثناے
گریختن به بوتهٔ زقوم رسیده خواست + که اسپ بالاے آں جهاند - ملے طاقتیِ اسپ و
اضطرارِ شعارِ کارِ خود کرده محمد حسین میرزا از خانهٔ زین [illegible] پادشاهی در رسیده
و او را گرفتار نموده پیشِ پادشاه آوردند- هر کدام دعوے گرفتن نمودند- پادشاه از
محمد حسین میرزا پرسید- که کدام کس ترا گرفت؟ او گفت - غیرِ نمک پادشاه
کسے مرا نگرفته - و الحق راست گفته است + دریں وقت پادشاه با جمعے قلیل
که عددِ آنها بدویست نمیرسید- بزیرِ پشته که در حوالیِ جنگ گاه بود - نشسته
انتظارِ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکه مے کشید- که فوجے بزرگ نمودار شد + و
چوں از افواجِ ظفر امواج دور تر بودند- اضطرابے در میانِ مردم پادشاهی
پدید آمده- شخصے بجهتِ تحقیقِ آں رفت - و خبر آورد - که اختیار الملک
گجراتی است - که بسببِ شنیدنِ خبرِ شکست بقصدِ جنگ مے آید + پادشاه
آں دویست کس را حکم کرد - که به ضربِ تیر روے ایشاں بگردانید +
و نقارچیاں را که از دهشت دست از کار رفته بود- بنفسِ نفیس بانگ

بر آنہا زدہ بلعنت بنقارہ نواختن باز داشت + و اختیار الملک نیز ہمیں کہ
شنید - پادشاہ درمیانِ آں مردم است - ہراساں و ترساں راہِ گریز
پیش گرفت + و از تفقدِ محمد حسین میرزا و ابراہیم حسین میرزا و علی قلی خانِ
سیستانی المخاطب بخان زماں و بہادر خانِ سیستانی شہرتِ عظیم یافت - کہ
پادشاہ چوں تسخیرِ آفتاب کردہ است - دشمناں بمجردِ شنیدنِ نامِ او فرار
بر قرار اختیار مے کنند - از ہمیں سبب دیگر کسے بمقابلِ او نیامد + و در آں
وقت کہ پادشاہ بدفعِ اختیار الملک متوجہ بود - رائے سنگھ محمد حسین میرزا
را پیشِ حاکم پادشاہ بہ قتل آورد + و اختیار الملک نیز ہنگامِ گریز بر قوم
آوارہ رسید - و بوقتِ اسپ جہانیدن بر زمیں افتاد - و بدستِ یکے از مردمِ
پادشاہی کشتہ شد + آتکاہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ راہ یافتہ بملازمت
رسید + و آں حضرت ہماں روز باحمد آباد در آمد - و مہماتِ گجرات را باز
بخانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رجوع نمودہ از راہِ اجمیر بایلغار متوجہ دار الخلافت
شد - و چوں نزدیک رسید - با جمیع مردم کہ ہمراہ بودند - نیم نیزہا کہ بہ لغتِ
ہندی برچھ گویند - در دست گرفتہ داخلِ بلدۂ آگرہ شد + و در سنۂ مذکورہ
داؤد بنِ سلیمان افغان کرانی کہ بنگالہ را در تصرف داشت - سر از اطاعت
پیچید + و منعم خاں المخاطب بخان خاناں بموجبِ فرماں بمقابلِ او رفتہ
بعد از چندیں جنگ میانِ ایشاں صلح واقع شد - پادشاہ قبولِ صلح نکردہ
راجہ ٹوڈر مل را صاحبِ اہتمام بنگالہ کردہ نزدِ منعم خاں فرستاد - کہ داؤد
بنِ سلیمان افغانِ کرانی را مستاصل سازند - یا خراج گزار کنند + داؤد
بنِ سلیمان چوں لودی نام افغاں غنیم خانگی بہم رسانیدہ بود - ناچار
گردن بہ حلقۂ باج و خراج در آورد - و لودی نام افغاں را بحسنِ سلوک
و تدبیر بدست آوردہ بکشت + و قوت گرفتہ عہد بشکست - و کنارِ آب

سون آمده جائے کہ آبِ سون و گنگ بہم ملحق شدہ۔ بر رُوے آب با منعم خان خانخاناں جنگ کرد۔ و چند کشتی تاختہ منہزم گشت۔ و بجاے دُور دست رفت + و منعم خانِ خان خاناں از آبِ سون گزشتہ قلعۂ پٹنہ را محاصرہ کرد + و عرش آشیانی چوں دانست۔ کہ بلے توجہِ او فتحِ آں قلعہ ممکن نیست۔ خود با جمیع شاہزادہا و اُمرا در ہزار کشتی نشستہ و پیشخانۂ نگارنگ بر کشتیہا افگندہ در عینِ باراں متوجہ آں طرف شد۔ چنانچہ محاذیِ قلعۂ چنار بعضے کشتیہا بگردابے ہائل رسیدہ بسلامت بیروں رفتند + و بعدہ در خطۂ بنارس نزول فرمودہ چوں افواجے کہ از راہِ خشکی روانہ شدہ بودند۔ آمدند۔ شاہزادہاے کامگار و اہلِ حرم را بہ جون پور فرستادہ خود عازمِ پٹنہ شد + و در آں وقت کبیر خاں کہ بہ تسخیرِ قلعۂ بھکر رفتہ بود۔ فتح نامۂ بھکر را فرستاد۔ پادشاہ آں را بہ فالِ نیک گرفتہ از راہِ دریا چوں بہ حوالیِ پٹنہ رسید۔ معلوم شد۔ کہ عیسےٰ خان نیازی کہ از سردارانِ معتبرِ افغاناں بود۔ از قلعہ برآمدہ در جنگِ منعم خاں المخاطب بخانخاناں کشتہ شدہ و مردم دیگر در قلعہ در فکرِ گریز اند + پادشاہ خان عالم را با سہ ہزار سوار بہ فتحِ قلعۂ حاجی پور تعین نمود۔ و او بدانجا رسیدہ قلعہ را از دستِ فتح خاں بگرفت + و داؤد بن سلیمان افغان از آں خبر ترسیدہ ایلچیاں بدرگاہ فرستاد۔ و طلب عفو نمود + پادشاہ فرمود۔ کہ بعد از ادراکِ ملازمت تقصیراتِ تو بعفو مقرون خواہد شد۔ و اگر نخواہی آمد۔ با آنکہ مارا ہزار نوکر مثلِ تو ہست۔ تنہا مقابلۂ تو اختیار مے کنم۔ ہر کہ ظفر یابد۔ قلعہ ازو باشد + داؤد بن سلیمان ازیں جواب بیشتر سراسیمہ شد۔ و وقتِ شب از دروازۂ گڑھی بکشتی درآمدہ بجانبِ بنگالہ رفت + عرش آشیانی جہتِ وشت آوردنِ فیلاں وقتِ صبح تعاقب کردہ بیست و پنج کروہ راندے نمود۔

و چہار صد فیل گرفتہ برگشت۔ و ضبطِ پٹنہ و اہتمام کارہا را بہ منعم خانِ خانخاناں رجوع کردہ مسرور و مبتہج بدار السلطنتِ آگرہ مراجعت فرمود + خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ از گجرات و خان جہاں از لاہور جہتِ تہنیت جریدہ آمدہ بہ محالِ خود معاودت نمودند + دریں ہنگام پادشاہ خواجہ مظفر علی ترمذی را کہ از نوکرانِ بیرم خانِ ترکمان بود۔ خطابِ مظفر خانی دادہ بہ فتحِ قلعۂ رہتاس و بنگالہ نام زدِ بہار کرد۔ و خود بہ اجمیر رفتہ قریب دو لک از نقد و جنس بخادمانِ خطیرۂ خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ و سید حسن خنگ سوار و مستحقین رسانیدہ بہ آگرہ باز آمد + و خواجہ مظفر علی المخاطب بہ مظفر خاں کہ عازمِ بنگالہ شدہ بود۔ چوں بہ قلعۂ گڑھی کہ دروازۂ بنگالہ است۔ رسید۔ داؤد بنِ سلیمانِ افغاں تابِ مقاومتِ او نیاوردہ بجانبِ اوڑیسہ گریخت + و راجہ ٹوڈر مل و بسیارے از امرا بہ اوڑیسہ شتافتند۔ جنید پسرِ داؤد بنِ سلیمان دو مرتبہ ایشاں را شکست دادہ +

اِنتخاب از ناسخ التّواریخ

ذکرِ جلوسِ شاہنشاہِ ایراں سُلطان ناصر الدّین شاہ قاچار در تبریز

چوں شب سہ شنبۂ ششم شوّال شاہنشاہِ غازی محمّد شاہ قاجار

بدارُ القرار سفر کرد - ارکانِ دولت و شناختگانِ مملکت کہ در دارُ السّلطنہ
طہران اِقامت داشتند - ہمدل و ہمزبان ولیعہدِ گردوں مہد سُلطان ناصرُ الدّین
شاہ را چشم براہ نشستند + مہدِ عُلیا و ستر کُبریٰ والدۂ شاہنشاہ خجستہ
بجانب فرزند مکتوبے فرستاد - و آگہی بداد - وزیرانِ مختارِ دولتِ رُوس و
انگلیس نیز ہر یک بقونسلِ خویش نامہ کردند - تا شاہنشاہِ نو را از
رقصہ آگاہ کنند + باُنجملہ نخستین نامۂ والغورکی وزیرِ مختارِ رُوس با انشکوف
کہ در تبریز قونسل بود - رسید بدیں شرح - کہ محمد شاہ سخت مریض است -
و مرضِ او چناں صعب اُفتادہ - کہ طبیبانِ دانشمند از مداوا و معالجت
او دست باز داشتند + انشکوف کہ دریں وقت در نعمت آباد از بہرِ ییلاق
اوتراق داشت - چوں ایں مکتوب برخواند - بر اسپے راہوار بر نشستہ
شتاب کناں بہ تبریز آمد - و در شش ساعتِ شبِ یازدہم شوّال بدر
سرائے سُلطان ناصرُ الدّین شاہ حاضر شدہ و بدستیاریِ دربان و حاجب
معروض داشت - کہ مرا امرے واجب اُفتاد کہ دریں نیم شب خوابِ تن را
بدیں رنج و تعب انداختہ - و تا بدیں جا تاختہ ام - لاجرم شاہنشاہ
اجازت کرد - تا حاضر پیشگاہ شد - پس مجلس را از بیگانہ بپرداختند -
و انشکوف مضمونِ نامہ را مکشوف ساخت + شاہنشاہِ ایران کہ آیتِ
یزداں بود - چوں کوہ پا بر جائے ہیچ آشفتہ رائے نگشت و انشکوف را رخصتِ
انصراف داد - و از پسِ آں کس بطلبِ میرزا فضلُ اللہ نصیرُ المُلک -
کہ دریں ہنگام منصبِ وزارت داشت - فرستاد - و اورا حاضر کردہ قصۂ
ایں غائلہ را با او حدیث کرد + نصیرُ المُلک از اِصغائے ایں خبر پاے
از سر ندانست - بے خواست دیوانہ شود - و اگر نہ از ہوش بیگانہ گردد -
شاہنشاہ بانگ بر او زد - کہ با خویش باش - و رائے خویش تیرہ مکن -

این هنرے نباشد - کہ روزِ آسایش خودِ مردم را آزمایش کنند - مردِ عاقل آن است - کہ در مهالکِ پُر آفت و مسالکِ مخافت عقلِ خویش را پریشیده نسازد - و از طریقِ حزم و رویّت بچاره پردازد - اگرچه در مصیبتِ پدرے مانندِ محمد شاه هرگاه در تمامتِ عمر مرا تعزیت گویند - و تسلیت رفرستند - هنوز اندک باشد - امّا نتوان طریقِ سوگواری برداشت - و زمام مُلک و مملکت را از کف فرو گذاشت - تا بندگانِ خداے را قدر و ارج برود - و پایمالِ هرج و مرج شود - و اگرچه مرا آں قدرت است - کہ یکتنه بر اسپِ خویش برنشینم - و تا دارُ الخلافه برانم - و بر تختِ مُلک جاے کنم - چه مردم ایران را خاطر بخیالِ من گلشن است - و چشم بموکبِ من روشن - امّا این گونه حرکت حشمتِ سلطنت را نقصانے باشد - باید با قورخانه و توپخانه و لشکرے لائق بدارُ الخلافه کوچ داد - اگرچه خراجِ آذربایجان را من بتمامت بذل کردم - امّا هنوز معادلِ سی هزار تومان زرِ مسکوک در نزدِ گنجورِ من حاضر است - آں را نیز برگیرد و اعدادِ لشکر و بسیجِ سفر کن - نصیرُ الملک زمینِ خدمت ببوسید - و باز خانهٔ خویش شد - و میرزا تقی خان وزیرِ نظام هم درین وقت بر حسبِ فرمان بخانهٔ نصیرُ الملک آمد - و الله ویردی خان پسرِ قاسم علی خان را کہ یاورِ توپخانه بود - با خود بیاورد - و بے اینکه دیگر مردم را ازین واهیه و بلیّه آگهی دهند - باعدادِ لشکر و بسیجِ سفر پرداختند - نخستین هفصد تن توپچی بهادر کو کہ در دهِ خوارقان سکون داشتند - طلب نمودند - و کارِ شانزده عرّادهٔ توپ و قورخانه راست کردند - و فرمان کردند تا از سربازانِ فوجِ مراغه و فوجِ ناصریّه و فوجِ مرندی برگ و سازِ خود را کرده فرازِ درگاه آیند - و این کارها را در روزِ یازدهم شوال

بساز کردند- و هیچکس را آگاه ازیں راز نساختند + شب دوازدهم محرمے
که وزیر مختارِ انگلیس بقونسلِ خویش فرستاده بود- برسید- او نیز
نوشته بود- شاهنشاهِ غازی را مرضے صعب طاری شده - و واجب
افتاده - که سلطان ناصر الدین شاه بقدم عجل و شتاب راه بر گیرد-
و همچناں حاجی میرزا آقاسی مکتوب علی خان ماکوئی که ایں وقت سردارِ
کل عساکرِ منصوره بود- فرستاد- او نیز در شدتِ مرضِ شاهنشاه و
سرعتِ سیرِ سلطان ناصر الدین پادشاه شرحے بلیغ رانده بود و آصل
را صلی نائبِ سفارتخانهٔ روسیه - و ابت صاحب نائبِ سفارتِ انگلیس
نیز برسیدند- و از شدتِ مرضِ شاهنشاه خبر آوردند - عصرِ روزِ
دوازدهم شوال مسرعے ناعی در رسید- و از بشرِ کبرے و مهدِ علیا
و سلیمان خانِ خانان مکتوبے آورد- در آں کتاب بوفاتِ شاهنشاهِ
غازی تصریح شده بود- و ایں خبر نیز در شهرِ تبریز پراگنده شده-
دریں وقت سفرائے دولِ خارجه بدرگاه آمدند - و چنیں رائے زدند-
که شاهنشاهِ ایراں اگر همه با صدتن غلامِ رکابی باشد- باید دو اسپه سفرِ
طهراں فرماید + شاهنشاه گفتارِ ایشاں را پذیرفتار نشد- و فرماں کرد-
تا فوجِ چهارم و فوجِ مخبرانِ شقاقی حاضر شوند- و چهار هزار سوار از
جماعتِ طالش و شاهسیوں نیز انجمن کرد - و بفرمود - تا هزار و پانصد
بارِ خیمه در مدتِ هفت روز از بهرِ سپاه بساختند + چوں ازیں کارها
بپرداخت - بصوابدیدِ ستاره شناساں ساعتے فرخنده و مبارک اختیار
کردند- و در سالِ یک هزار و دویست و شصت و چهار هجری چوں
چهار ساعت از شب چهاردهم شوال سپری شد- در دار السلطنت تبریز
بر تختِ سلطنت جائے کرد- و تاجِ پادشاهی بسر بر نهاد + قاطبهٔ علما

و فضلاے آں بلد و تمامت اُمرا و بزرگانِ آں اراضی در پیشگاهِ سلطانی
حاضر شدند - و جلوسِ مبارکش را تہنیت و درود فرستادند - و از شاہزادگانِ
بزرگ حسن علی میرزاے شجاع السلطنت و محمد تقی میرزاے حسام السلطنت
بتقبیلِ آستانۂ شاہانہ شاکر و شادمانہ گشتند + روزِ دیگر میرزا تقی خان
وزیرِ نظام و میرزا جعفر خان مشیر الدولہ مبلغی از زر و سیم از بازرگانان
بوام برگرفتند - و تجہیزِ لشکر کردند - و فرمان رفت - کہ میرزا جعفر خان
متوقف در تبریز بوده اُمورِ دولِ خارجہ را نگران نیک و بد باشد + درین
وقت کارداران حضرت معروض داشتند - کہ بزرگانِ ماکوئی در مدتِ
وزارتِ حاجی میرزا آقاسی اِمارتِ ستقلال و اِصرار داشتند - و از طریقِ
اجحاف و اعتسافِ مالِ فراوان فراہم کرده بجانبِ ماکو حمل دادند - و
گنجینہا نہادند - صواب آن است - کہ علی خان ماکوئی را ماخوذ داشتہ
فرمان رود - تا اندوختۂ ایشان را بمصادره اخذ کنند - چہ این جماعت
افزون از تعدی با رعیت بحکمِ اوارجہ نگاران حملے گران از منالِ
دیوان ماخوذ ساختہ - و کس بجمع و خرجِ ایشان نپرداختہ + شاہنشاهِ
دریادل فرمود - ما را چشم بر کشودنِ بلاد و فتحِ ممالک است - نہ بر
جریدۂ حساب و فرد فذلک - و علی خان را رخصت کرد تا مراجعت
بماکو کرده در سراے خویش اقامت کند + و این علی خان را دو ماه
ازین پیش شاہنشاهِ غازی بصوابدیدِ حاجی میرزا آقاسی بسرداریِ
کلِ عساکرِ منصوره فرمان رفتہ بود - و او را بششیرے کہ قبضۂ آن مرصع
بالماس بود - و نشانیکہ مکلل بجواہرِ شاہوار - تشریف کرد + و میرزا
تقی خان وزیرِ نظام بمبارکی بادِ این محل و منصب در تبریز بساطے
در [illegible] لائق دیگر شد + [illegible] شوال ده هزار

تن از ابطالِ رجالِ سواره و پیاده التزامِ رکاب را آماده شدند - و شاهنشاهِ ایران از تبریز بیرون شده در باسمیج فرود آمد - و فرمان کرد - که در همه راه چهارده عرّادهٔ توبهاے پاره کوب را با قورخانه از پیشِ روے لشکر عبور دهند - و دو عرّادهٔ توپ که بوزن ثقیل نباشد - باسبهاے جنیبت جنبش دهند + بالجمله در باسمیج از امراے ایران و صنادیدِ مملکت عرائض و ذرایع متوالی گشت - که ما همه بندگانیم خسرو پرست - چشمها براه گشاده است - و جانها بهرِ نثار آماده - هرچند زود آئی - هنوز دیر است - و هرچه شتاب گیری - بصواب باشد - و قصّهٔ کراهتِ خویش را از حاجی میرزا آقاسی و فرارِ او را بشاهزاده عبد العظیم نیز معروض داشتند - و خروجِ سیف الملوک را با دعوتِ ملکانه و سلوکِ او را تا بزندانخانه هم بنگاشتند + پس شاهنشاهِ ایران روزِ دیگر از باسمیج کوچ داده بسعد آباد براند - و ازآن جا باوجان آمده یکروزه اوتراق فرمود - تا سوارهٔ طالش الحاق یافت - و ازانجا تا چمن توپچی طےّ مسافت فرمود - و هم در آن جا یکروزه لشکرگاه کرد - و احمد خان نوائی نائبِ ایشیک آقاسی را مامور کرد - تا از پیشِ روے سفر کند - و در هر منزل علف و آزوقهٔ سواره و پیاده را آماده بدارد - و سپاهِ خمسه را نیز حاضر کند - تا بعد از ورودِ موکبِ پادشاهی بزنجان ملتزمِ رکاب شدند + و درین وقت چون محمّد خانِ زنگنه امیرِ نظام جاے بجهانِ جاوید داشت - و علی خان ماکوئی نیز روے بوطن گذاشت - هیچکس بر تمامتِ سپاهِ ایران نافذِ فرمان نبود - میرزا تقی خان وزیرِ نظام که هم درین سفر در تجهیزِ لشکر تقدیمِ خدمتے کرده بود - وقت را غنیمت شمرد - و از کارداران دربار خواستار شد - تا منصب و لقبِ محمّد خان زنگنه با او تفویض شود - و در آن منزل منصبِ جلیلِ امیرِ نظامی یافت - و بدین نامِ بزرگ نامی گشت - و

دریں‌جا شاہنشاہ را کارے بزرگ پیش آمد - زیرا کہ حاجی میرزا آقاسی در وزارتِ شاہنشاہِ غازی محمّد شاہ خراجِ ایران را چناں بذل کرد - و بتیول و سیورغال و اکرام و افضالِ مردم مقرّر داشت - کہ ہر سال دو کرور تومان خرجِ ایران از دخلِ ایران بر زیادت بود - نہ شاہنشاہِ مسرور را دریں امر از کثرتِ جود پرسشے میرفت - نہ وزیرِ مغرور را دریں کار نکوہشے بود - دریں ہنگام سلطان ناصر الدین شاہ با خود ہمے گفت - کہ اگر کار چوں دولتِ ماضی کنم - مردم ایران از بیافتنِ حقِّ خویش ناراضی باشند - و اگر بر خراجِ ایران بیفزایم و حملِ رعیّت را گراں کنم - در یومِ یقوم حساب چہ جواب خواہم گفت - پس صواب آں نشست - کہ از میانِ مردمِ ایران یک تن را کہ بنجر ونتِ خلق و خشونتِ خلق و سورتِ خوے و غلظتِ طبع بر ہمہ کس افتخار کند - اختیار کنم - کہ نہ از تلطّفِ جواناں شکوہ ببیند - و نہ بر ضعفِ پیراں اندوہ خورد - حشمتِ امیراں و نقمتِ فقیراں را بیک میزان سنجیدہ کند - و حیلۂ لیئماں را با نالۂ یتیماں بیک امتحاں سنجیدہ آرد - تا چوں قطعِ مرسومِ شاہزادۂ معیل کند - طبعش علیل نشود - و چوں بر نیولِ مردے وہیر خطِّ ترقیں کشد - از تدبیرِ او خاطرش ملول نگردد - بلکہ تا آنگاہ کہ جمع و خرجِ ایران را برابر نکند - رحم بر مادر و برادر نکند + درمیانِ ہمہ مردمِ ایران ایں ہنر را در ناصیۂ استیفاء میرزا تقی خاں امیرِ نظام مطالعہ فرمود - عجب آنکہ اگر درمیانِ بزرگانِ ایران صد کس را از بہرِ وزارت نامزد مے کردند - ہنوز نوبت باو نمے افتاد - و ایں نبود جز از کیاستِ طبع و فراستِ خاطرِ شاہنشاہ - چہ گفتہ اند - دلِ پادشاہ را با ملکوتِ خداے راہ باشد - و ارباب دول در بیش و کم ملہم باشند - بالجملہ شاہنشاہِ ایران دل بر آں نہاد - کہ

صدارتِ اعظم را بمیرزا تقی خان مفوّض دارد - و این از فتحِ اقلیمی و
گشودنِ کشورے نامبردار تر بود - چه مهدِ علیا و بیشترِ کبرے و تمامت
شاهزادگان و قاطبهٔ اعیان و بزرگان و جمهورِ قوّادِ سپاه و صنادیدِ
درگاه جز این مے نمودند - و خواستارِ جز این بودند - با این که شاهنشاهِ
ایران هنوز هفده و اگر نه هیجده ساله بود - هرانکه خواست کرد - و همان
راهِ راست بود - امّا هیچکس را از مکنونِ خاطر آگهی نداد + اکنون با سرِ
سخن رویم - بخشش علی خان یوز باشیِ قراباغی بفرمانِ مهدِ علیا و صوابدیدِ
امرا با دو عرّادهٔ توپ و هزار و پانصد تن سوار از دار الخلافه تا چمن توپچی
راه برید - و پیوستهٔ لشکرگاه گشت + و میرزا نظر علی حکیم باشی قزوینی
در حضرت مامور باقامت در قم گشت - و تا کنون هم در بلدهٔ قم روزگار
مے گذاشت - این هنگام حرکتِ موکبِ پادشاهی را از آذربایجان
بدانست - از قم بقزوین براند - و در آن جا شش صد تن سوارِ افشارِ
قزوین را تحریض داده با خود برداشت - و او نیز در چمن توپچی بکنارِ
لشکرگاه آمد + شاهنشاه فرمود - میرزا نظر علی را که گفته بود - بیفرمانی
کند؟ و از قم بدین حضرت راه برگیرد؟ پس حسن خان پسرِ حاجی
بیژن خان را که غلامانِ تفنگچی در تحتِ حکمِ او بودند - بفرمود - که
نصیر الملک را بگوید تا منشورے صادر کند - و بدان حکم چند تن غلامِ
تفنگچی میرزا نظر علی را برداشته تا بارضِ قم کوچ دهند - و در آنجا سکون
فرمایند + لاجرم چند تن از غلامِ تفنگچیان بسیجِ سفر و ثروت میرزا
نظر علی حکیم باشی را ماخوذ داشته او را بدار الامان قم تحویل دادند +
چون درین وقت خبرِ ورودِ میرزا آقا خان وزیرِ لشکر بدار الخلافه
معروض افتاد - و امرای درگاه باتّفاق از ورودِ او اظهارِ وحشت و

دہشت کردہ بودند- شاہنشاہِ دانا ہمے خواست -کہ تا وُرودِ موکبِ پادشاہی
اُمرا از خشیت و تباہی آسودہ خاطر باشند- ہم خطّے بدارُالخلافہ فرستاد-
کہ میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر دیگر بارہ سفرِ کاشاں کردہ بماند-تا شاہنشاہ
بعد از وُرودِ بطہرانش بخواند+ چوں ایں حکم را بدارُالخلافہ آوردند -
وزیرِ لشکر گُفت- من ازیں آمدن بداں خاطر بودم -کہ تسکینِ فتنۂ
مازندراں کُنم -و نگذارم بدستِ اُمرائے ایراں کہ در طہراں اقامت
دارند- کارے اُفتد -کہ مُورثِ ندامت باشد- منّت خدائے را کہ بر
ایں ہر دو آرزُو فائز شُدم -و اکنوں کہ شاہنشاہ در مے رسد -
ازیں دو غائلہ قلبِ مُبارکش را ہیچ اکراہ نخواہد بُود-پس وقت باشد-
کہ اطاعتِ فرمانِ سُلطاں کُنم -و مُراجعت کاشاں گیرم + چوں کار
بدینجا پیوست- صاحبانِ مناصبِ سفارتخانۂ انگلیس بمیانِ ارگِ سُلطانی
در آمدند- و در خدمتِ مہدِ عُلیا و بشیر گبیرے معروض داشتند-کہ سالہاست
دولتِ انگلیس و ایراں باہم اندرِ مودّت و مُوالاتند و شُہودِ
یک دیگر را از دوست نے گُذارند- ما از قبلِ دولتِ خود ابلاغ ایں
خبر مے کنیم- کہ ہرگز رضا نخواہیم داد-کہ کسے مانندِ وزیرِ لشکر ازیں
شہر دُور باشد- و از آنسُوے کارداران مہدِ عُلیا نیز مُراجعتِ او را راضی
نبودند-وزیرِ لشکر چوں درمیانِ بوک و مگر اُفتاد - و بیم کرد- کہ از
مُراجعتِ او دولتِ انگلیس رنجیدہ شود- و از اقامتِ او اُمرا زبانِ
ملامت باز دارند- و بگویند- چرا بے اجازت طریقِ حضرت گرفت-پس
تدبیرے نیکو بیندیشید- در ہنگامیکہ صاحبانِ مناصبِ سفارتخانۂ انگلیس
و تمامت اُمرائے کہ در ارگ جائے داشتند- و ہمچناں خادمانِ حضرتِ
مہدِ عُلیا ہمہ انجمن بُودند رُوے بآں جماعت کرد- کہ ایں جنگ و جوش

بگذارید - این اختلاف کلمه از آن در اشت - که من نه از فرمان بدین در آمده ام - و این راے بر خطا باشد - همانا من بفرمان آمده ام - و دست در گریبان مژده دستخط مبارک شاهنشاه برا که در ایام ولایت عهد بدو داد - و محل مهر امارت میعاد نهاد - بیرون کرد - و گفت - من بحکم این منشور تا بدینجا تاخته ام - و هم اکنون بسراے خویش در خواهم رفت - و استوار خواهم نشست - تا آنگاه که شاهنشاه فراز آید - گر بکشد حاکم است - ور بنوازد - روا ست + دوست و دشمن چون آن خط بدیدند - زبانها بکام در کشیدند - پس وزیر لشکر از ارگ سلطانی بسراے خویش در رفت - و برادر او میرزا فضل الله امیر دیوان هم در خانهٔ خویش جاے گرفت + اکنون بداستان خویش باز گردیم - از چمن نوبچی موکب سلطانی کوچ بر کوچ تا بسلطانیه طے مسافت کرد - و در میان زنجان و سلطانیه خسرو خان گرجی باتفاق علی خان سرتیپ قراگوزلو و دو فوج سر باز به تقبیل سدهٔ سلطنت جبین مسکنت بر خاک نهادند - چه از آذربایجان فرمان شد - که خسرو خان کردستان را برضا قلی خان بگذارد - و طریق حضرت بردارد + بالجمله روز ورود شاهنشاه بزنجان ده فوج قدیم و جدید خمسه با هزار و پانصد تن سوار پیوستهٔ رکاب شدند - و هزار و پانصد سوار شاهسون نیز از راه در رسید + شاهنشاه ایران در سلطانیه یک روز لشکرگاه کرد - و عرض سپاه دید - توپخانه و قور خانه و تمامت سواره و پیاده را از پیشگاه حضور عبور داد - هم در اراضی خمسه محب علی خان ماکوئی چنانکه مذکور شد - از کرمانشاهان بدرگاه پیوست - نه فرمانی کردن و بے حکم طلب بحضرت آمدن او موجب سخط و غضب گشت - فرمان رفت - تا او را ماخوذ داشته بند بر نهادند - و ادات حشمت و ثروت او را باز گرفتند +

آنگاه فوجِ خمسه را مامور بتوقّفِ زنجان فرمود - و افواجِ قراگوزلو را اجازتِ مراجعت بخانه داد - تا خویشتن را برگ و ساز کرده ساختهٔ سفرِ خراسان باشند - و عمّ خویش عبدُ الله میرزا را بحکومتِ خمسه باز گذاشت - و میرزا شفیع تولیسرکانی را بوزارتِ او بداشت - آنگاه از اراضیِ خمسه رهسپارِ قزوین گشت - فوجِ افشارِ قزوینی، و سوارِ ایل و الوسے که در نواحیِ قزوین سکون دارند - بتمامت حاضرِ رکاب شدند - و چوں ایشاں را ملازمتِ رکاب واجب نبود - مامور بتوقّف در قزوین آمدند - و هم از آنجا طریقِ دار الخلافه برداشت + مردمِ طهراں - تمامت شاهزادگاں - جمهور امرا و قاطبه اعیاں را استقبالِ شاهنشاه را راه بر گرفتند جز محمّد حسن خاں سردارِ ایروانی که در عرضِ راه از دربارِ سلطانی بدو خطّے آمد - که ما را مسموع افتاد - که بیرونِ قانونِ چاکری جنبشے همے کنی - اگر ازیں پس سر از سرائے خود بدر کردهٔ - بفرمائیم تا سرت برگیرند - لاجرم محمّد حسن خاں ملازمِ سرائے خویش بود - و دیگر مردمِ فوج از پسِ فوج شتاب میگرفتند + و در عرضِ راه برکاب مے پیوستند - من بنده باتّفاقِ میرزا شفیع صاحبِ دیواں بداں سوئے سلیمانیه تاختیم - و خاکِ پئے اسپِ سلیمانِ زماں را توتیائے دیده ساختیم - و بعواطفِ شاهانه قرینِ مفاخرت بیکرانه آمدیم - مع القصّه موکبِ پادشاهی بدیں شکوه و فرّهی از سلیمانیه بقریهٔ یافت آباد نزول فرمود - و سرا پردهٔ سلطنت افراخته گشت + امرائے که در ارگ جائے داشتند - بدیں حجّت که ارگِ سلطانی را نتواں نشستیم تهی گذاشت - تا بدیں وقت پذیرهٔ سلطاں نکرده بودند - در یافت آباد زمیں بوسِ درگاه کردند + میرزا نصر الله صدرُ الممالک هنوز خود را صدرِ اعظم مے پنداشت - و آرزوئے اقامت در سرائے حاجی میرزا آقاسی داشت - در یافت آباد که روئے امر و نهیِ پادشاه با میرزا تقی خاں امیر نظام

گذشت - و سرای حاجی میرزا آقاسی برای مقام او تعیین یافت - مردمان تفرس کردند - که امارت نظام و صدارت اعظم خاص او خواهد بود +
صدر الممالک و جماعتی دیگر از بزرگان در تخریب این امر از قدرت خویش بر زیادت جنبش کردند - و کوشش ایشان را با تشیید حکم پادشاه مناطحت کوه و کاه بود - و درین منزل چون صدق نیت و حسن طویت میرزا سعید خان که اکنون وزیر دول خارجه است - مکشوف افتاد - و مکانت او را در فضل و ادب و استقرای نظم و نثر عجم و عرب و استیفای چند گونه خط و استقصای چند گونه لغت باز دانستند - شاهنشاه ایران بصلاح و صوابدید میرزا تقی خان تحریر رسائل خاصه و ترقیم اسرار مکتومه را با او مفوض داشت + بالجمله روز دیگر که جمعه بیست و یکم شهر ذیقعدة الحرام بود - شاهنشاه ایران از یافت آباد بشهر طهران در آمد - و میرزا تقی خان را هر ساعت برلفتی دیگر خلعت کرد - و نام بزرگان و اشراف را جریده کردند - که شب شنبه بیست و دوم ذیقعده میان سرای سلطنت پیش روی عمارت کلاه فرنگی حاضر شوند - و بحکم ارصاد ستاره شناسان و رصد دانان چون هفت ساعت و بیست دقیقه از شب سپری شد - شاهنشاه جوان بخت رخت سلطنت را که از هفت پدر بمیراث داشت - طلب فرمود - و تاج کیانی را که چهار من بمیزان از یاقوت رمانی و دیگر جواهر شاهوار ترصیع یافته - بر سر نهاد - و بازوبندهای دریای نور و تاج ماه را که بعضی از جواهرش را از تحریر قیمت بیرون نهاده اند - بر بست - و رشتهای لآلی منضود را که هر دانه با بیضهٔ کبوتر در برابری تواند داد - حمائل کرد - و شمشیر الماس را که در دست چنین پادشاهی جهان بگشاید - بر میان بست - و بر تختی مرصع و مکلل بر نشست - حاضران حضرت رده بستند - و ثنا گویان تهنیت [illegible] گفتند [illegible]

نیز چوں کوکبِ شبتاب بر دیدارِ آفتاب نگراں بودم - و براں جلوسِ مبارک باسیں و تبارک مے سرودم + و ہم دراں شب میرزا تقی خاں امیرِ نظام را بجامۂ کہ حواشیِ آں بتمام از مروارید آبدار تنضید داشت - خلعتِ شاہوار رسید - و نامِ اتابیگی و صدارتِ اعظم با امیرِ نظام توام گشت - و رتق و فتقِ تمامتِ امور بخط و خاتمِ او مسلم آمد + و از پسِ آں روزِ دوشنبۂ بیست و چہارمِ ذی قعدۃ الحرام شاہنشاہِ ایران بارِ عام در داد - و در سراے فسیحِ سلطانی و ایوانِ بزرگِ جہانبانی بر تختِ مرمر با تاجِ کیانی جلوس فرمود - و صنادیدِ امرا بشربتِ جلاب و رشیلان کامیاب و شیریں رواں شدند - و از پسِ آں میرزا تقی خاں بر وسادۂ وزارت جاے ساخت - و بنظمِ مملکت و تقویمِ امورِ سلطنت پرداخت - محمد حسن خاں سزوار را خواستار شد - تا شاہنشاہ گناہش را معفو داشتہ از ملازمانِ درگاہش ساخت + آنگاہ بزرگانِ ایران را یک یک و دو دو در حضرِ خویش طلب داشتہ بایشاں سخن در انداخت - و گفت - نخست بگوئید - آیا مرا بوزارتِ اعظم پذیرفتہ اید - و بر آنچہ حکم کنم - گردن نہادہ اید - یا پردۂ مخالفت خواہید نواخت + ایشاں چوں دیدند - اکنوں ایں کار بر او استوار گشتہ و بر مسندِ حکمرانی کامگار نشستہ - ناچار بدیں قضا رضا دادند - و بطاعت و متابعت او مواضعہ نہادند + میرزا تقی خاں ازآں جماعت خاطر آسودہ کرد - و حفظِ امورِ جمہور و نظمِ حدود و ثغور را وجہِ ہمت ساخت + و چوں بیشتر در آذربائیجاں روزگار بردہ بود - بر امرِ عراق و مملکتِ ایراں احاطتے لائق نداشت - و از پیش شناختہ بود - کہ در کارِ کشور و امرِ لشکر ہیچکس چوں میرزا آقا خانِ وزیرِ لشکر دانا و بینا نباشد - چہ از زمانِ پیش کہ مستوفیِ لشکر یا وزیرِ نظام بود - در تحتِ فرمانِ وزیرِ لشکر کار

می‌پرداخت - و هنر او را در هر کار نیکو می‌شناخت - و این هنگام
دانسته بود که عقده‌های درهم بافته و برهم تافتهٔ امور ایران را جز
بسر انگشت تدبیر وزیر لشکر نتواند کشود - ناچار با او طریق موافقت و
مرافقت گرفت - و شرط وداد و پیمان اتحاد محکم کرد - و در جزوی و کلیِ
امور مشورت او را مقدم داشت - و بدست او مشکلات مملکت و معضلات
دولت را سهل دانست - و زبان او را مفتاح ابواب بستهٔ دول خارجه
شمرد * و در این وقت بنیان امر خویش را بتوصیص این قواعد و تشیید
این مبانی استوار یافت - و با دل قوی دبیران حضرت و مستوفیان درگاه
را طلب نموده جریدهٔ جمع و خرج حساب ایران را از ایشان گرفت - و
ده کرور تومان خرج را بر جمع افزون یافت * پس طبقات شاهزادگان
بزرگ را تا چاکران خرد نام هر کس را از مستوفیان درگاه و عارضان
سپاه همی بخواست - و از مرسوم و مواجب ایشان لختی بکاست - و در این
امر وضیع و شریف و قوی و ضعیف را بیکدست بهره فرستاد - تا هیچکس را
بکس سخره نباشد * و من بنده با اینکه در حضرت شاهنشاه بمنصب استیفا
نفوسی بزرگ داشتم - و در انشاد قصاید لآلی فرائد نثار حضرت می‌کردم -
و تاریخ اقالیم سبعهٔ جهان و اقسام خمسهٔ زمین را از ده زبان ترجمانی
کرده بکار میدادم - و روایت عرائض قریب و بعید را در بار عام تبیین
بمعنی الاعلی بدان ذلاقت و طلاقت میکردم - که مورد تحسین پادشاه می‌افتاده
وقت آمد که دو هزار کس در پیشگاه حضور انجمن شده - و حامل فهرست‌نامه
نرسید - من بنده قرطاسی بیاض بر گرفتم - و بی لکنت زبان تا باخر
برخواندم [illegible] با تقدیم چندین خدمت میرزا تقی خان معاول دو هزار
تومان تمیز [illegible] از مرسوم و مواجب من بنده بکاست - الا آنکه بمعاد

نہاد - کہ چوں ایں کار بر میرزاں نہم - با تو دو چنداں دہم - وزیر لشکر نیز آنچہ وے بر ذمت نہاد - ضمانت کرد + مع القصہ کار بدیں گونہ کرد - چندانکہ جمع و خرج خراج ایران را باہم برابر بداشت - از پس آں بہ نظم بلدان و امصار پرداختہ بصوابدید شاہنشاہ ایران فرمان کرد - تا اسکندر میرزا بحکومت قزوین بیروں شد - و میرزا موسےٰ مستوفی تفرشی بوزارت قزوین یافت - و ایشاں در عشرِ آخرِ ذی حج بجانب مقصد شتافتند - و شاہ رخ میرزائے پسر حسین علی میرزائے فرماں فرمائے فارس مامور بحکومت کاشاں گشت - و محمد کاظم خاں پسر محمد حسین خاں کاشی بوزارت او نامبردار آمد - و در خدمت او طریق کاشاں گرفت +

اِنتخاب از انوارِ سہیلی

باب ہشتم

رایِ جہاں آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت - فرد

اے چو صبح از جبیں سر تا بپا صدق و صفا   وے چو عقلِ اولیں پا تا بسر فضل و ہنر

به تقریرے از وصمت و عیب مبرا و توجیہے از شائبۂ شک و ریب معرا بیان فرمودی مثلِ کسے که دشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر [illegible] او گردند - و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد - و سبیلِ خلاص مسدود باشد - و او به یکے از ایشاں استظہار جسته قاعدۂ صلح را تمہید دہد - و به مدد و مصالحتِ او از مضرتِ دیگراں بجہد - از خطرِ مخافت و ورطۂ و آفت ایمن گردد - و عہدِ خود در آں واقعه با دشمن به وفا رسانیدہ نفسِ خود را از غدر صیانت نماید - و به برکتِ حزم و سیاستِ خود از گردابِ آفات به ساحلِ فوز و نجات رسد - اکنوں التماس آں دارم که باز گوید داستانِ اصحابِ حقد و عداوت - که از ایشاں احتراز و اجتناب نیکوتر - یا انبساط و اختلاط بہتر - و اگر یکے از ایشاں تکلفِ استمالت برآید - و در اظہارِ ملایمت از حدے در گذرد - بداں التفات باید نمود یا آں را مطلق در ضمیر جائے نه باید داد - و بدیشاں نگذاشته - فرد

اے چو چشم از افتتاح آرایش فکر و ہوش   وے چو عقل از انتہائے آفرینش کارداں

هرکه به فیضِ روحِ قدسی مستظهر باشد- و به مددِ عقلِ کل مستسعد بود- هرآینه درکارها احتیاطے هرچه تمام تر واجب بیند- و مواضعِ خیر و شر و مواقعِ نفع و ضرر نیکو بشناسد- و برو پوشیده نماند- که از دشمنِ آزرده و قرینِ رنج دیده پهلو تهی کردن به سلامت نزدیک تر است- و از مکامنِ مکرِ کینه کوش و غوائلِ غدرِ گندم نماے جو فروش تجنب نمودن موجبِ ایمنی از خطر- خاصه که تغیرِ باطن و تفاوتِ اعتقادِ او به چشمِ خرد معاینه بیند- و دغدغهٔ دل و خدشهٔ ضمیرِ او به نظرِ بصیرت مشاهده نماید ✤ مثنوی

چو آزرده شد خصم ایمن مباش ⁂ خراشیده را هست قصدِ خراش
گر اوّل در آید به لطف و خوشی ⁂ در آخر نباشد ترا از وے کشی

و هرکه از اهلِ کینه علامتِ عداوت فهم کرده باشد- باید که آن را محملِ نیکو پیدا نسازد- و به چربِ زبانی و تلطف فریفته نگردد- و جانبِ هشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد- چه اگر خلافِ اینمعنی از وے در وجود آید- تیرِ آفت را از جان هدف ساخته باشد- و آتشِ بلا را در ساحتِ سینه بر افروخته ✤ بیت

ایمنی از خصم محنت هاے بسیار آورد ⁂ تخمِ غفلت هرکه کارد رنجِ دل بار آورد

و از جمله حکایاتے که درین باب بر دفترِ خاطرِ اولوا الالباب مرقوم شده- حکایتِ ابنِ مدین و قبره مرتبتِ جمال و مرتبهٔ کمال دارد ✤ شاه پرسید- که چگونه بوده است آن ؟

برهمن گفت- آورده اند- که ملکے بود نام او ابنِ مدین پایهٔ عزت و راے روشن قصرِ رفیع القدرِ سلطنت را به سقفِ معارجِ شوکت به ثریا سماک رسانیده- و بناے وسیع الفضاے حکومت را به عدل

نُہند سپہر حشمت از ذرۂ فلک الافلاک گذرانیدہ + بیت

ملک کوکبہ شاہ جمشید بخت　　　فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قبرہ خوانند۔ انسے تمام داشت۔ و آں مرغے بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتے مطبوع و ہیئتے زیبا + ہموارہ ملک با وے سخن گفتے۔ و بہ جواب ہائے شیریں و مثل ہائے رنگین او منبسط گشتے + مثنوی

سخن ہائے زیبائے رنگیں خوش است　　　حکایات شیریں بسے دل کش است

کسے را کزیں ہا بود بہرہ مند　　　کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبرہ در کوشکِ شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد + ملک از غایتِ دل بستگی فرمود۔ تا او را بہ سرائے حرم بردند۔ و ملازمانِ حرم سرائے را حکم شد۔ تا در تعہدِ او و بچۂ او غایتِ جہد بجائے آرند۔ و ہماں روز پادشاہ را پسرے آمد۔ انوارِ نجابت از ناصیۂ او تاباں۔ و شعاعِ سعادت بر صفحاتِ حالِ وے درخشاں۔ قطعہ

مہے بر اوجِ سپہرِ کمال طالع شد　　　کہ کس ندید چناں ماہ در ہزاراں سال

خجستہ طالع و روشن دل و مبارک پے　　　فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایوں فال

از آں نہالِ شرف تازہ گشت گلشنِ ملک　　　چنانکہ تازہ شود برگِ گل ز بادِ شمال

چنانچہ بچۂ قبرہ مے بالید۔ شاہزادہ نیز نشو و نما مے یافت + و ایشاں را با یکدیگر الفتے عظیم افتادہ بود۔ ہموارہ ملک زادہ با آں مرغک بازی کردے۔ و ہر روز قبرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے۔ و از میوہ ہا کہ مردم آں را ندانستندے۔ و اگر دانستندے۔ بداں رسیدن نتوانستندے۔ دو عدد بیاوردے۔ یکے ملک زادہ را دادے۔ و دیگر بچۂ خود را خورانیدے۔ کودکاں بداں متلذذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند۔ و اثرِ منفعتِ آں ہرچہ زود تر در قوتِ ذات و تقویتِ جسمِ ایشاں مشاہدہ مے رفت۔

چناں کہ در اندک مدت بسیار ببالیدند - فرد

گشتند سربلند بہ نشو و نمای خویش — چوں سبزۂ تر از اثر فصلِ نو بہار

و قبرہ را بہ وسیلۂ آں خدمت ہر روز جاہ و رفعت زیادہ مے شد - و ساعت بہ ساعت قرب و منزلت مے افزود + یک چندے بریں بگذشت - و زمانہ بسے اوراقِ سفید و سیاہِ لیل و نہار در نوشت + روزے قبرہ غائب بود - بچۂ او در کنارِ شاہزادہ جست - بہ سرپنجۂ خشونت دستِ او را ریش گردانید + آتشِ خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را بہ غرقابِ خفت و حدت افگند - تا خاک در چشمِ مردی و مروت زدہ حقِ الفت و صحبتِ قدیم را بر باد دادہ پاے او گرفتہ گردِ سر بگردانید - و چناں محکم بر زمیں زد - کہ فی الحال با خاک برابر گشت - و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شد + فرد

دریغا کہ شاخِ گلِ نو شگفتہ — فرو ریخت از تندِ بادِ خزانی

چوں قبرہ باز آمدہ بچہ را کشتہ دید - نزدیک بود - کہ مرغِ روحش از قفسِ قالب پرواز کند - از ہولِ آں واقعہ نمودارِ فزع اکبر در دلش پدید آمد - و از وقوعِ آں نائلہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جایگیر شد - فریاد و نفیر بہ منزلِ ماہ و مہر رسانیدہ مے گفت - بیت

وہ کہ مشعلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند — برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار با خود اندیشید - کہ ایں آتشِ بلا تو افروختۂ - و متاعِ فراغت را بہ غوغاے صحبت تو بفروختۂ - ترا در بنِ خارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت - با حرم سراے سلطاں چہ کار داشتی ؟ و بر تربیتِ بچۂ خود مشغول شدہ بہ اتابکیِ پسرِ پادشاہ چرا مشغول شدی ؟ اگر بہ گوشہ و توشۂ خود قناعت مے داشتی - امروز بدیں بلا مبتلا نا گشتے از یں غصہ غصہ نکشیدی + و حکما گفتہ اند - بیچارہ

کسے کہ بہ صحبتِ جباراں در ماند - کہ زمامِ عہدِ ایشاں سخت سست بود
و بنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف افتادہ - ہمیشہ رخسارِ مروت را بہ آسیبِ
جفا خراشیدہ دارند - و سرچشمۂ فتوت را بہ خاکِ بد عہدی و نا انصافی
انباشتہ سازند - نہ اخلاص و مصاحبت نزدیکِ ایشاں حرمتے دارد - و نہ
سابقۂ خدمت و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے + بیت

برائے خدمتِ آنکس کہ نشناسد حقِ خدمت — مکن اوقاتِ خود ضائع کہ نہ مزد است و نہ منت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزاد مرداں است - در مذہبِ انتقام نا روا و حرام
شناسند - و حق نا شناسی را کہ سمتِ اہلِ کفران است - در شرعِ نخوت جائز
و مباح پندارند + آخر از صحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مخلصاں فراموش
کنند - چہ فائدہ تواں گرفت ؟ و در ملازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبتِ بے
غرضاں را از یاد بگذارند - چہ سرمایہ حاصل تواں کرد ؟ فرد

حیف است کہ در زمرۂ مرداں بریش نام — آں را کہ حقِ صحبتِ یاراں نشناسد

و من با قومے در آمیختہ ام - کہ در جانبِ خود ارتکابِ کار ہائے بزرگ را حقیر
شمرند - و از طرفِ دیگراں اندک سہوے را بسیار شناسند - فرد

عیبِ خود را بہ ہنر باز نمایند وگر — ہنرے ہست ترا عیبِ عظیمش خوانند

و من بارے فرصتِ مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد - و تا کینۂ
بچۂ خویش ازیں ظالمِ بے رحم و ستمکارِ خوں خوار کہ ہمزاد و ہمنشین
و مونس و قرین خویش را بے موجبے بکشت - و ہمخانہ و ہمخوابہ را
بے سببے ہلاک کرد - باز نہ جویم - آرام و قرار نخواہم گرفت + بیت

بہ یک سو نہم مہر و آزرم را — بہ جوش آورم کینۂ گرم را

پس آنگہ بے محابا بر روئے ملک زادہ جست - و چشمِ جہاں بینِ آں
قرۃ العینِ سلطنت بر کند - و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست + خبر

بہ شاہ رسید - برائے چشمِ پسر گریہا کرد - و خواست - کہ بہ حیلت
مرغ را در دامِ فریب آورد - و در قفسِ بلا محبوس ساختہ آنچہ
سزائے او باشد - تقدیم فرماید - پس زیرِ کوشک آمدہ در برابرِ قبّرہ
بایستاد - و گفت - اے مونسِ روزگار! ازیں بالا فرود آے - کہ تو
بہ جاں ایمنی ۰ ع گر ز دستِ زلفِ مشکینت خطائے رفت رفت
حالا صحبتِ مرا برہم مزن - در نہالِ عیشِ مرا پژمردہ مساز ۰ قبّرہ
گفت - اے ملک! متابعتِ فرمانِ تو بر ہمگناں فرض است - اما
من مدتے در بادیۂ سرگرداں شدہ بہ سرحدِ ایں اندیشہ رسیدہ
بودم - کہ بقیۂ عمر کعبۂ آمال و قبلۂ اقبال جز درگاہِ شاہ نباید ساخت
و مرکبِ ہمت جز در ساحتِ ملازمتِ ایں حضرت نشاید تاخت -
و گماں آں بود - کہ در سایۂ عنایتِ تو چوں کبوترانِ حرم خرّم
و فارغ البال توانم بود - و در روضۂ مروّت سعے نمودہ بہ ہرشاخۂ
صفا توانم رسید - اکنوں کہ پسرم در حریمِ سلطنت چوں قربانیِ
حاجیاں مباح داشتند - چگونہ مرا آرزوئے طوافِ ایں خانہ باقی ماند؟
و با ایں ہمہ اگر دانستمے - کہ جانِ شیریں را عوض است - لبیک
زناں احرامِ حریمِ خدمت گرفتمے - لیکن بیت

مرغے کہ رمیدہ گردد از دام — زاں بعد بہ دانہ کے شود رام

مردِ زیرک باید - کہ یک چیز را دو بار نیازماید - و از زخمِ جانورے
دو بار گزیدہ نشود ۰ فرد

نشنودی ایں مثل را کہ اربابِ عقل گفتند
مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز بر ضمیرِ منیرِ ملک روشن است کہ مجرم را ایمن نباید زیست -

کہ اگر در عقوبتِ عاجل توقفے رود - عذابِ آجل متوجہ خواہد بود - و اگر بہ مساعدتِ بختِ بلند از آں بجہد - اولاد و احفادِ وے را تلخیِ نکالِ آں بباید چشید - و خوارئ عقاب و وبالش بباید دید - چہ طبیعتِ عالم صفتِ مکافات را متکفل است - و طینتِ روزگار خاصیتِ مجازات را متضمن - چنانچہ پسرِ ملک با بچۂ من غدرے اندیشید - و از من بے اختیار بلکہ بہ طریقِ مکافات الٰہی بہ وے رسید + و ممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد - بہ خمارِ بلا مبتلا نہ گردد - و در چمنِ اعمال نہالِ بیداد نشاند - ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد + بیت

ابلہے را کہ تخمِ حنظل کاشت ۔ طمعِ نیشکر نباید داشت

دیگر ملک حکایتِ دانا دل و دزداں استماع نکردہ است ؟ و رسیدنِ مکافات بہ دزداں بہ سمعِ شریف نرسیدہ ؟ ملک پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ در شہرِ رقّہ درویشے بود بہ اخلاقِ پسندیدہ و آدابِ ستودہ آراستہ - و نہالِ اقوال و افعالش بہ اثمارِ مکارمِ اوصاف و محاسنِ عادات پیراستہ - و بہ واسطۂ آں کہ دلے داشت بہ حقائقِ معرفت دانا - او را دانا دل گفتندے - و اہالئ آں شہر او را دوست داشتندے + بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل ۔ ہم مونسِ جاں باشد و ہم مرہمِ دل

وقتے از اوقات متوجہِ زیارتِ بیتُ الحرام شد - و بے رفیقے و ہمدمے روے بہ راہ آورد + جمعِ دزداں بہ وے رسیدند - و بہ گمانِ آں کہ با او مالِ بسیار است - قصدِ کشتنِ وے کردند + دانا دل گفت - با من از مالِ دُنیا چنداں چیزے بیش نیست - کہ توشۂ راہِ حج تواند بود - اگر

غرض شما بداں مقدار حاصل مے شود۔ مضائقہ نیست۔ مال ببرید و مرا بگذارید۔ تا بہ طریقِ توکل و تجرید ایں راہ را بسر برم۔ و دیدۂ انتظار کشیدہ را از خاکِ آستانِ حرم توتیائے کشم + بیت

روم بہ کوئے وے و سر بر آستاں فگنم   غبارِ خاکِ درش توتیائے دیدہ کنم

دزدانِ بے رحم بداں سخن التفات نانمودہ بہ قتلِ وے شمشیر کشیدند + بے چارہ متحیر وار بہر طرف مے نگریست۔ و چنانچہ رسمِ درماندگاں باشد یارے و مددگارے مے جست۔ در آں بیدائے پُر وحشت و صحرائے با ہول و ہیبت ہیچ متنفسے بہ نظرِ وے در نیامد۔ مگر آں کہ بر سرِ ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند + دانا دل آواز داد۔ کہ اے کلنگاں! دریں بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شدہ ام۔ و جز حضرتِ عالمُ السِّرّ و الخفیّات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ و خونِ من از ایشاں باز طلبید + دزداں بخندیدند و گفتند۔ چہ نام داری؟ گفت۔ دانا دل + گفتند۔ بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد۔ ما را معلوم شد۔ کہ تو بے عقلی۔ و ہر کہ عقل ندارد۔ در کشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بود + دانا دل گفت۔ دریں جا نکتۂ از مکافات بہ گوشِ شما فرو مے خوانم۔ و شمۂ از مجازاتِ عمل بہ نظرِ شما در مے آرم۔ ولیکن گروہے کہ صفاتِ صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَهُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ۔ لازمِ ذاتِ ایشان است۔ ازیں معنی چہ خبر دارند؟ بیت

اگر گوش دارد خداوندِ ہوش   ازیشاں سخن با خوش آید بگوش

چند انچہ دانا دل مے گفت۔ گوشِ ہوشِ ایشاں از استماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود۔ و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت

نے نمود۔ او را بکشتند۔ و مالش را ببردند ۔ و چوں خبرِ کشتنِ او به
اہلِ شہر رسید۔ ملول گشته بر فوتِ او تاسف ہا خوردند۔ و پیوسته طالب
آں بودند۔ که مگر کشندگانِ او را بیابند ۔ آخر الامر بعد از مدتہا بعید
بیشتر اہلِ شہر روزِ عید به مصلیٰ حاضر شده بودند۔ و کشندگانِ دانا دل
نیز در ہماں مجمع گوشه گرفته۔ در اثناے آں فوجے کلنگاں از ہوا درآمده
بالاے سرِ دزداں پرواز مے کردند۔ و به نوعے آواز مے دادند۔ که از
شغب و فغانِ ایشاں خلق از اوراد و اذکارِ خود باز مے ماندند۔ یکے
از آں دزداں بخندید۔ و بر سبیلِ استہزا با یارِ خود گفت۔ ہمانا که خونِ
دانا دل را مے طلبند ۔ قضا را یکے از اہلِ شہر که در جوارِ ایشاں بود۔
ایں سخن بشنید۔ و دیگرے را اعلام داده ہم در ساعت به حاکم انہا کردند
و ایشاں را گرفته به اندک مطالبه معترف شدند۔ و مکافاتِ خونِ ناحق
بدیشاں رسیده به قصاص رسیدند ۔ قطعه

کرا کرد در ہمه عالم کمانِ ظلم بزه که تیرِ لعنتِ جاوید را نشانه نشد
که در زمانه بے اعتبار طرحِ ستم خیال بست که خود عبرتِ زمانه نشد

و ایں مثل براے آں آوردم۔ تا ملک را معلوم گردد۔ که جراتِ من
در زخمِ شاہزاده به تقاضاے مکافات و اقتضاے مجازات بود۔ و الا
مرغے شکسته بال را قوتِ ایں کار از کجا تواند بود؟ و چوں ایں
صورت از من در وجود آمده۔ حالا حکمِ حازمِ خرد ایں است۔ که به
فرمانِ تو کار نکنم۔ و اعتماد نا نموده به سخنِ مخادعت و فریب در چاه
نروم۔ ع آں به که حذر کنیم از خدمتِ شاه ۔ ملک گفت آنچه
گفتی۔ به صدق و صواب مقروں بود۔ و به فوائدِ حکمت و عوائدِ
فضیلت مشحوں ۔ و من مے دانم۔ که به فحواے البادی اظلم گناه

پسرِ من بود - کہ بے سابقۂ جرمے بچۂ ترا بہ قتل آورد - و تو بر سبیلِ مکافات کہ جزاءُ سیئۃٍ سیئۃٌ مثلہا عوض راست کردی - و ہنوز منت دارم - کہ بر قتلِ او اقدام نہ نمودۂ - و ہمیں بہ نقصانِ باصرۂ او بسند کردۂ - اکنوں نہ ترا کراہتے متوجہ است - و نہ مرا آزارے باقی - قولِ مرا باور کن - و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش - و بدانکہ من انتقام را از معایبِ مرداں مے شمارم - و عفو را از ہنرہاے جوانمرداں مے شناسم - ہرگز وحشتِ رد بر پیشانیِ ہنر نخواہم زد - و روے قبولِ سجایت عیب نخواہم آورد - بلکہ مدعاے من آں است - کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم - و اگر از کسے ضررے بہ من عائد شود - در برابرِ آں نفعے بہ وے رسانم - رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم — جز راست روی و نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجاے ما بدیہا کردند — گر وحشت دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت - باز آمدنِ من ہرگز ممکن نیست - کہ خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مستوحش پہلو تہی کردہ اند - و در نصایحِ بزرگاں مذکور است - کہ مردمِ آزردہ را ہرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دانند - و اکرام و احساں بہ نسبتِ ایشاں فریضہ شناسند - بدگمانی و نفرت بیشتر شود - و بر آں تقدیر احتراز لازم باشد - قطعہ

عزیزِ من چو آزردی کسے را — مدارائش مکن تا مے توانی
کہ ہرچند از تو خدمت بیش بیند — مراورا بیش گردد بدگمانی

ملک گفت - اے قبرہ! ازیں کلمات درگذر - کہ تو مرا بجاے فرزندی - بلکہ عزیز تر - و انسے کہ مرا با تست - با ہیچکس از خویشان و متعلقان نیست - کسے بہ نسبتِ کسانِ خود بد نیندیشد - و با

مخصوصاں در مقامِ انتقام و مخاصمت نباشد * تبصرہ گفت۔ حکما در باب اقربا سخن گفتہ اند۔ و حال ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ۔ و بریں منوال فرمودہ۔ کہ مادر و پدر بمثابۂ دوستانند۔ و برادراں بمثابۂ رفقا۔ و باراں و خال و عم در مرتبۂ آشنایاں۔ و زن در مقامِ ہم صحبتاں۔ و دختراں در موازنۂ خصماں۔ و سائر خویشاونداں در مرتبۂ بیگانگاں۔ امّا پسر را برائے بقائے ذکر خواہند۔ و با نفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند۔ و دیگرے را در حرمت و عزّت با او شریک نسازند۔ و من ہرگز ترا بجائے پسر نتوانم بود۔ و بر تقدیرِ آنکہ مرا بجائے فرزند داری۔ در وقتِ نزولِ بلا و ہجومِ آفت و عنا جانبِ مرا فرو خواہی گذاشت۔ کہ ہر چند کسے کسے را دوست دارد و گوید۔ کہ خود را بر تو ایثار میکنم۔ و بہ جاں در مقامِ مضایقہ نیستم۔ ع جاں چہ چیز است کہ بہرِ تو فدا نتواں کرد۔ لیکن وقتے کہ فتنہ حادث گردد۔ و کار بداں رسد۔ کہ از سرِ جاں بر باید خاست۔ بے شبہہ خود را از مضیقِ آں خطر بہ عرصۂ سلامت خواہد کشید۔ و بہ ہیچ نوعِ نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد * بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد ۔۔۔۔ ور بہرِ کسے از سرِ جاں بر خیزد

مگر یک حکایتِ پیر زن و مہستی نہ شنیدہ ؟ و بر مضمونِ حالِ ایشاں اطّلاع نیافتہ ؟ شاہ فرمود۔ کہ باز نمائے با من۔ کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ زالے کہن سال فرسودہ حال دخترے داشت مہستی نام۔ ماہِ تمام از تابِ رخسارِ رخشانِ او رشک مے برد۔ و مہرِ جاں افروز از عکسِ عارضِ دل ربایش در عرقِ خجالت مے نشست * مثنوی

شیریں سخنے کہ ہوش مے بُرد   رونق ز شکر فروش مے بُرد
نازے و ہزار فتنہ در دہر   چشمے و ہزار کشتہ در شہر
ناگاہ چشم زخمِ روزگارِ ناسازگار بداں سروِ گلعذار رسیدہ سر بر
بسترِ بیماری نہاد۔ و در گلشنِ جمالش بجاے گُلِ ارغواں شاخِ زعفراں
رُستہ شُد۔ سمنِ تازہ اش از تاپ حرارت بے آب۔ و سنبلِ پُر شکنش
از تپِ محرق بے تاب گشت * بیت
چو زلفِ مُشک ساے عنبرینش   تخشتر یافت چشمِ نازنینش
پیر زن گِردِ سرِ دُختر مے گشت۔ و از روے نیاز و زاری با چشمے
چوں ابرِ نوَ بہاری مے گفت۔ اَے جانِ مادر! جانِ مادر فداے تو
باد۔ و سرِ ایں شکستہ در گوشۂ محنت درماندہ خاکِ پاے تو۔ من
خود را صدقۂ سرِ تو مے کنم۔ و ہم جانے کہ دارم۔ براے بقاے تو
فدا مے سازم * ع گرت دردِ سرے باشد مرا بر گردِ سر گرداں۔
ہر سحرگاہ با نالہ و آہ گفتے۔ خدایا! بریں جوانِ جہاں نادیدہ بہ بخشاے۔
و ایں پیرِ فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کارِ او کُن! مثنوی
از عمرِ من آنچہ ہست بر جاے   بستان و بہ عمرِ او در افزاے
گرچہ شُدہ ام چو مُوے از غم   یک مُوے مبادا ز سرش کم
القصّہ پیرہ زن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد۔
روز و شب در دُعا و زاری مے کوشید۔ و جانے کہ داشت۔ بہ
فرزندِ دلبند مے بخشید * قضا را مادہ گاوے از آنِ پیرہ زن از
صحرا باز آمد۔ و بہ مطبخ درُوں رفت۔ و بہ بُوے بلغور با سر در دیگ
کردہ آنچہ بود۔ بخورد۔ و چُوں خواست۔ کہ سر از دیگ بیروں آرد۔
نتوانست * گاو بے طاقت شُدہ ہمچناں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد۔

و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت + پیر زن در وقتِ باز آمدنِ
گاو در خانہ نبود - و از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت - چوں بخانہ درآمد -
و بداں شکل و ہیئت چیزے دید - کہ گردِ خانہ بر مے آید - تصوّر
کرد - کہ عزرائیل است - بہ قبضِ روحِ مہستی آمدہ - نعرہ برداشت
و بہ زاریٔ تمام گفت - نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام   من یکے پیر زالِ محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی   اندر آں خانہ است تا دانی
گر ترا مہستی است اندر کار   اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا نازنیں شمرد او را   چوں بلا دید در سپرد او را
تا بدانی کہ نیست در خطرے   ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق مجرّد شدہ ام - و از خلائق منقطع
گشتہ + و از خدمتِ تو چنداں توشہ برداشتہ ام - کہ راحلۂ قوّتِ من
بداں گراں بار شدہ تحمّلِ بارِ دیگر ندارد + ع
ترسم کہ تن ضعیف است ایں بار بر نتابد -- و کدام جانور را
آں طاقت تواند بود - کہ گوشۂ جگرِ او را بہ آتشِ بیداد کباب کردہ
میوۂ دلش را بہ بادِ تاراج بر دہند - و روشنائیٔ دیدۂ او را در
ظلماتِ فنا افگندہ راحتِ جانش را از پیش بردارند + و من
چوں از فرزندِ ارجمند کہ نورِ دیدۂ پُر نم و سرورِ سینۂ پُر غم بود -
بر اندیشم - دریاے تاسّف در موج آمدہ کشتیٔ شکیبائی را بہ گردابِ
اضطراب اندازد - و شعلۂ آتشِ تحسّر بالا گرفتہ متاعِ صبر و بردباری
را بیکبار بسوزد + قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیطِ غمِ مرا   پایاں پدید نیست چہ پایاں کنار ہم

گفتم بہ صبر ساحلِ دریا شود پدید   اکنوں شکست کشتیِ صبر و قرار ہم

و با ایں ہمہ بجاں امکن میشتم - و بدیں تواضع و تملق فریفتہ شدن از روشِ خردمنداں دور مے دانم - لاجرم آیتِ یا لیتَ بَینی و بَینکَ بُعدَ المَشرِقَینِ مے خوانم ٭ بیت

وصلے کہ درو ملال باشد   ہجراں بہ از آں وصال باشد

ملک گفت - آنچہ از جانبِ تو وقوع یافت - اگر بر وجہِ ابتدا بودے - تحرز و تجنب از صحبت مناسب نمودے - و لیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی - و بہ طریقِ جزا عملے بجا آوردی - و زبانِ معدلت نیز ہمیں حکم مے فرماید - و حاکمِ انصاف در مقابلۂ چناں فعلے کہ از فرزندِ من صادر شدہ - بہ چنیں مکافات امر مے نماید - پس موجبِ ہجرت و سببِ نفرت چہ تواند بود ؟ آخر بر اندیش - کہ پیش از ولادتِ فرزند انیسِ اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی - و چوں پسرِ من از کتمِ عدم بہ فضائے وجود آمد - مہرِ پدری اقتضائے آں کرد - کہ بہ دیدارِ وے انسے پدید آید - در آں مادہ او را با تو شریک کردم - و بہ مجالستِ تو و موانستِ وے عمرے بہ رفاہیت مے گذرانیدم ٭ و اکنوں کہ چشمِ زخمِ زماں نقصانے بہ گوہرِ باصرہ اش رسانید - ذوقے کہ بہ دیدارِ وے داشتم - خلل پذیر شد - اما مسرتِ گفت و شنید و بہجتِ صدا و ندائے تو باقی است - چناں ممکن کہ ایں نیز بکلی منتفی گردد - و مرا بقیۃُ العُمر مُعتکفِ بیتُ الاحزاں باید شد - و با اندوہ و ملال و غصہ و کلال باید گذرانید ٭ و مثلِ من با تو ہماں مثلِ مطرب است و پادشاہ ٭ قبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - ملک گفت - آوردہ اند - کہ پادشاہے مطربے داشت خوش آواز و شیریں نواز - کہ بالحانِ دل فریب پائے عقل از رکیب بیروں بردے

و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے + بیت

ارد خوش گوے تر در لحن و آواز   ندید ایں چنگ پشتِ ارغنوں ساز

پادشاه او را بغایت دوست داشتے - و بپیوسته به سماعِ نغماتِ دل آویز و دستانہاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے + فرد

نواے مطربے پشنو کہ صوت راحت افزایش   بزیر و بم چو ناہید آورد در چرخ کیواں را

و ایں مطرب غلامے قابل را تربیت مے فرمود - و در سازندگی و نوازندگی تعلیمہاے مشفقانہ مے داد - تا اندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید - و آہنگ سازی و نغمہ پردازی به مقامے رسانید - کہ آوازۂ قول و غزلش از اندازۂ تصورِ وہم و خیال در گذشت - و از صوت و صداے نقش و عملش مسامع جوامع اعزہ و اہالی پُر گشت + مثنوی

کردے به ترانۂ دل آویز   بازارِ نشاطِ عیش را تیز
چوں گوشۂ عود ساز کردے   ناہید دو گوش باز کردے

شاه از حالِ غلام آگاه شده + تربیت و تقویتِ او التفات نمود - تا بحدے کہ ندیمِ خاص و مقربِ صاحب اختصاص گشت + و شاه ہموارہ به نغماتِ فیض بخشش کہ از معجزۂ مسیح خبر دادے - مفتوں بودے - و به نواے عودِ عالم سوزش کہ آتش در دلہاے عشاق مے زد - آہنگِ بزمِ عشرت مے نمودے + عرقِ حسد در دلِ مطرب به حرکت آمده غلام را بکشت + و خبر به پادشاه رسید - به احضارِ مطرب فرماں داد + و چوں مطرب را به موقفِ سیاست حاضر گردانیدند - سلطاں از روے ہیبت با او عتاب آغاز کرد و گفت - ندانستی کہ من نشاط دوست ام ؟ و نشاطِ من به دو قسم بود - یکے در صحبت از سازندگیِ تو - و دیگر در خلوت از نوازندگیِ غلامِ تو - چه چیز ترا بریں داشت - کہ غلام را

بکشتی - و ریشهٔ نشاطِ من باطل کردی؟ همین ساعت بفرمایم تا ترا
نیز از همان شربت که غلام را چشانیده‌ای بچشانند - تا دیگر باره کسے
به مثلِ این جرأت اقدام ننماید + مطرب را از قولِ شاه عمر دوسه
بیاد آمد - و گفت - شاها! من بد کرده ام که ریشهٔ نشاطِ پادشاه را باطل
کردم - امّا آنکه پادشاه مرا بکشد - و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد چگونه
است؟ پادشاه را خوش آمد - و او را نوازش فرموده از کشتن آزاد
کرد ۰۰ غرض از ایرادِ این مثل آں بود - که پارهٔ از طرب و خوشی دلِ
من به واسطهٔ فرزند نقصان پذیرفته - و تو نیز که سازِ فراق مے نوازی
نزدیک‌تر شده که پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیده گردد - و سینهٔ
رنجورم به ناخنِ حسرت چوں دلِ خود خراشیده شود - و آخر الامر یاراں
را مفارقت به ضرورت دست خواهد داد - بارے حالا در تجنبِ اختیاری
بکوش - و دامنِ جمعیت از دست مده + فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی که چرخ — آشنایاں را ز یکدیگر جدائی مے دهد

قبّره گفت - خشم در نهانخانهٔ دل پوشیده است - و کینه در زاویهٔ سینه
مخفی مانده - و چوں کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست - پس آنچه
زباں گوید - اعتماد را نشاید - چه زباں دریں معنی از مضمون آنچه در
ضمیر مکنون است - عبارتے راست ادا نکند - و بیان در تحویلِ مخزونات
خاطر حقِ امانت بجاے نیارد - امّا دلها به حکمِ القلوبُ تتشاهد یکدیگر
را شاهدِ عدل و گواهِ راست اند + فرد

حدیثِ سینه دل دل داند و بس — زبان و لب در آں محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچه مے گوید - دل با او موافق نیست - و دلِ تو
آنچه دارد - زباں در ادائے آں صادق نه + ع

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است + اے ملک! من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم۔ و از نہیبِ سیاستِ تو نیک با خبرم + فرد

از کوہ گاہِ زخمِ گراں ترگنی رکاب　　وز باد وقتِ حملہ سبکتر کنی عناں

= ہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود۔ و یک نفس از ضربِ سطوتِ تو آرام نتوانم گرفت + و من از آں جملہ نیستم۔ کہ طبیب با مردے گفت داروئے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از داروئے دردِ شکم + ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت۔ قبرہ گفت۔ مردے نزدِ طبیب آمد و از دردِ شکم بیقرار گشتہ در زمیں مے غلطید۔ و از صعوبتِ الم زار زار مے نالید۔ و دوا مے طلبید +

ع اے طبیب! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت + طبیب بطریقے کہ ارباب حکمت قانون معرفتِ اسباب و علامات را مقدم دارند۔ تا بعد از تشخیصِ مرض بہ علاجے کامل کہ سببِ شفائے عاجل تواند شد۔ اقدام نمایند۔ از وے پرسید امروز چہ خوردۂ؟ مرد سادہ دل گفت۔ پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ مشابہ انگشت بود۔ تنورِ معدہ را تافتہ + طبیب بہ ملازماں فرمود۔ کہ داروئے کہ چشم را جلا دہد۔ و روشنئ بصر بیفزاید۔ بیارید۔ تا چشمِ ایں کسے را دارو کشم + آں شخص فریاد بر کشید۔ **بیت**

کآخر چہ محلِ ہزل و بازی است　　وقتِ اجل است و جاں گدازی است

اے طبیب! مسخرہ بر طرف نہ و استہزا بگذار۔ من از دردِ شکم مے نالم۔ و تو جواہر دارو در چشمِ من مے کشی۔ داروئے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت؟ طبیب گفت۔ مے خواہم کہ چشمِ تو روشن شود۔ و سیاہ از سفید فرق توانی کرد۔ تا دیگر نانِ سوختہ نخوری۔ پس

ترا علاج چشم از مداوات شکم لازم تر است ٭ و غرض من از ایراد
این مثل آن است - تا ملک تصور نکند - که من از جملهٔ آنها ام -
که سوخته از ساخته باز نشناسم - و خام از پخته امتیاز نکنم ٭ بیت

بحمد الله که در دانش چنانم ❊ که خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت - میان دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شده -
بسیار حادثه می گردد - و امکان ندارد - که راه مخاصمت بکلی از
میان مردم بر افتد - و طریق نزاع و جدال مسدود گردد - اما هر که
به نور عقل آراسته است - و به زیور خرد متحلی - حسب المقدور
در اطفای نائرهٔ غضب می کوشد - و چندانکه می تواند - آب حلم
بر آتش خشم می ریزد ٭ و می داند که در نوشیدن شربت عفو
اگرچه بغایت تلخ نماید - حلاوت مسرت مندرج است ٭ و تحمل
نمودن بر مشقت بردباری هرچند مزاج زهر دارد - تریاق بهجت
را متضمن است ٭ مثنوی

غصه مخور زانکه شقاوت در وست ❊ خشم فرو خور که حلاوت در وست
شعشعهٔ برق در آزردن است ❊ قاعدهٔ بحر فرو خوردن است
سینهٔ دریا نشود پر غبار ❊ گرچه که باران کندش سنگسار

تیره گشت - این مثل مشهور است - هر که آسان گیرد - دشوار
افتد - این کار دشوار را آسان نتوان گرفت - و درین امر
صعب تهاون نشاید ورزید ٭ و من عمر در نظارهٔ مهره بازیِ
چرخ شعبده انگیز تلف ساخته ام - و نفائس اوقات به تفرج
لعبهای دهر حقه باز در باخته ٭ هر آئینه از ذخائر تجربه استظهار
وافر حاصل شده باشد - و به مکاسب کیاست و سرمایهٔ فهم و

فراست سوءے تمام باشت آمده - و به حقیقت شناخته ام - که شرر
اختیار و شرارهٔ اقتدار بناے عهد و پیمان را مے سوزد - و سوزن
نخوت کامگاری بپیشانیِ سطوت و جباری دیدهٔ آزرم و وفا را مے دوزد -
و آنجا که شیر هیبت شهریاری دُم انتقام بر زمین زند - تملّق و
روباه بازی فایده نخواهد داد - همان به که خود را خواب خرگوش ندهم - و
از خوے پلنگی هراسان شده چون آهو راه بیابان گیرم - که خصم ضعیف
را هیچ وجه با دشمن قوی مجال منازعت نیست ÷ چنانچه آن پادشاه
براے دشمن خود درین باب مثلے ایراد کرده است ÷ ملک پرسید
که چگونه بوده است آن ؟

حکایت - گفت - آورده اند - که در دیار ترکستان پادشاهے بود - که
هماے همتِ بے همتاے او سایهٔ صلاح و جناح فوز و نجاح بر مفارق
عالمیان مبسوط ساخته - و عنقاے جلالے با اعتلایش سر رفعت از آشیانهٔ
طاوس ریاض سپهر گذرانیده - عدل کاملش مهمات ملکداری را انتظام
تمام ارزانی داشته - و بذل شاملش مصالح شهریاری را از روے
اهتمام به اتمام رسانیده ÷ **مثنوی**

خسرو تاج بخش تخت نشان — بر سر تاج و تخت گنج فشان
در جهانگیری و جهانبانی — جم وقت و سکندر ثانی

یکے از ارکان دولت را خدشه در ضمیر پدید آمده - روے از سدّهٔ
سپهر اشتباه شاه بتافت - و یکے از دشمنان ملک را فریب داده در
مقام محاربه و مخاصمه آورد ÷ و چون شاه دانست - که دشمن روے
اطاعت از قبلهٔ انقیاد برتافته - و وسوسهٔ عصیان و دغدغهٔ طغیان
در بنیاد اعتقادش راه یافته - با سرے پر جوش از سوداے خام خیال

سزاواری و سروری سے پرند- و با دلِ پُر کینہ از کدورتہاے دیرینہ تمنّاے کامگاری و برتری مے برد- نامۂ مشتمل بر نصایحِ مشفقانہ و صحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانہ نزدیکِ وے فرستاد + و خصمِ مغرور از غایتِ نخوت و غرور بداں التفاتے نکرد- و بہ کمندِ دعوت ہر کجا تصوّرِ گردہے سر گرداں بود- بجانبِ خود جذب مے فرمود + بیت

پراگندۂ چند را گرد کرد - کہ ناورد جویند روزِ نبرد

القصّہ چوں پادشاہ دید- کہ نوشدارُوے ملایمت مزاجِ کینۂ ایشاں را کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف شدہ- اصلاح نے توانند کرد- بدیں گونہ پیغامے فرستاد- کہ من و تو بہ شیشہ و سنگ مانیم- خواہ سنگ بر شیشہ زن- و خواہ شیشہ بر سنگ- کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست- و سنگ را آسیبے نخواہد رسید + از ایرادِ ایں مثل فایدہ آن است- کہ بر ضمیرِ منیرِ شاہ روشن گردد- کہ من نیز حکمِ شیشہ دارم- و با خشمِ سلطانی کہ چوں سنگ پایدار و خصم شکن است- ملاقات کردن نیارم + فرد

بتانِ آہنیں دل نشوی دلا مقابل - کہ تو آبگینہ داری و نہ حریفِ سنداں

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است- و مے خواہد- کہ بہ سکنجبینِ اعتذار صفراے وحشت را تسکین دہد- امّا در مذہبِ خرد قبولِ عذرِ اربابِ حقد و حسد حرام است- و طلبِ صلحِ اصحابِ عداوت را بہ ردّ و انکار جواب دادن امرے واجب الالتزام + قطعہ

ز دوستانِ سخنداں شنیدہ ام پندے - کہ بر ملایمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتقادِ مضرّت بہ خصم پیدا شد - مشو فریفتہ و فسخِ اعتقاد مکن

ملک گفت- بمجرّدِ گمانے انقطاعِ صحبت و بر انداختنِ دوستی روا نباشد- و بہ مظنّۂ کہ از وہم زاید- رفیق را بہ سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید-

معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را به اندک شائبه بر طرف نهادن و
سر رشتهٔ عهدِ یاری و پیمانِ دوستداری را به جزوے خدشه از
دست دادن طریقِ اربابِ تحقیق نیست ٭ قطعه

وفاءِ عهدِ تو این بود من ندانستم — نویدِ مهرِ تو کین بود من ندانستم
همه سخن چو دلِ خویش سخت میگوئی — دلِ تو سخت چنین بود من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگے که از همه جانوران به قدر حقیر تر و به منزلت
خسیس تر است - یافته مے شود - تو چرا از عرصهٔ بیوفائی قدم باز پس نمیکشی
و پیمانے که در صحبت و مودتِ ما بسته - به پایان نمے بری ٭ ع
وفاے عهد نکو باشد ار بیاموزی ٭ قبّره گفت - من چگونه بنیادِ وفا
نهم؟ از آں جانب ارکانِ هواداری منهدم است - و آثارِ تحسینِ
عهد بکلی منعدم ٭ و امکان ندارد - که ملک موجباتِ وحشت را فرو
گذارد - و از ترصدِ فرصتِ مکافات اعراض نماید ٭ و حالا چوں بزور
و قوت بر من دست نمے تواند یافت - مے خواهد - که مرا به مکر و حیله
در قبضهٔ انتقام کشد ٭ و بباید ترسید از کینهٔ که در ضمائرِ ملوک
متمکن گردد - چه ایشاں به نخوتِ سلطنت در بابِ انتقام متعصب
باشند - و چوں فرصت یابند - به هیچ تاویل مجالِ حجت گوئی و
عذر خواهی ندهند ٭ و مثلِ کینها در سینها چوں انگشتِ فسرده باشد -
اگرچه حالے اثر ظاهر نگرداند - چندانکه شرارهٔ غضبی بوئے رسد -
افروخته گردد - و فروغِ خشم بالا گرفته جهانے را بسوزد - و دودِ انتقام
از سرِ آتشِ کینه خیزد - پس دماغها را خشک ساخته بسیار دیدها
تر گردانیده ٭ و ممکن نیست که تا ذرّه از انگشتِ کینه در کانونِ
سینه باقی ماند - از مضرّتِ شعلهٔ خشم ایمن تواں بود ٭ ع

چوں خشمم زند شعلہ تر و خشک بسوزد ÷ ملک گفت - عجب حالتے است - کہ تو دریں باب بر یک طرف افتادۂ - و جانب دیگر را از دست دادۂ ÷ چرا نشاید کہ مقدمات وحشت بہ مبانی اُلفت مبدل گردد؟ و بعد از کدورت مجادلت صفاے مخالصت پدید آید ÷ قبرہ گفت - اگر کسے تواند - کہ در مراعات جانب لطفے تمام بجاے آورد - و در طلب رضا و فراغ دوستاں سعے پیوندد - و در وصول منافع بدیشاں و دفع مضار و مکارہ از ایشاں مؤنتے و مظاہرتے واجب دارد - ممکن است کہ آں وحشت از میانہ مرتفع گردد - و ہم کینہ جوے را صفائی حاصل آید - و ہم دل خائف بہ نسیم امن مروح شود - و من از آں عاجز ترم - کہ ازیں ابواب آنچہ اصل حقد را زائل گرداند - و طریق اُلفت و موافقت را زائد سازد - توانم اندیشید - یا بر خاطر توانم گذرانید + و اگر باز بہ خدمت مراجعت کنم - پیوستہ در ہراس و مخافت خواہم بود - و ہر ساعت بہ تازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد - پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بہ مباعدت متبدل نمودن اولےٰ + فرد

از درخت بخت چوں نشگفت گلہاے وصال
در بیابان جدائی خار ہم در پا خوش است

ملک گفت - ہیچ کس بر نفع و ضرر در حق کسے بے ارادت باری عز اسمہٗ قادر نباشد - و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ آنچہ در وجود آید - جز بہ تقدیر ازلی و سابقۂ حکم لم یزلی نتواند بود ÷ و چنانکہ دست مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است - افنا و اماتت نیز از جہت وے متعذر باشد - و عمل پسر من و جزاے تو

به قضاے ربانی و مشیت یزدانی نفاذ یافته است - و ایشاں در بهانهٔ
اجراے آں حکم را سببے بیش نبودند - ما را به مقادیر آسمانی مؤاخذت
منمائے - و به مقدرات الٰهی سرزنش مکن - و به قضاے خدا
راضی شو ۔ **قطعه**

بجز رضا به قضاے خدا نمے شاید	بغیر صبر بوقت بلا نمے شاید
از آنچه رفت قلم سرمکش دگر نه پیا	بروں رو از خط او گر ترا نمے شاید

قیدہ گفت - عجز آفریدگاں از دفع قضاے آفریدگار ظاہر و مقرر
است - و بر صفحات تصورات اہل تصدیق ایں قضیه موضح و
مصور - که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضرر بر حسب ارادت
و مقتضاے مشیت خداوند جل ذکرہ نافذ مے گردد - و به جهد و
کوشش خلق دفع و منع آں یا تقدیم و تاخیر در آں صورت
نه بندد ۔ **فرد**

کسے ز چون و چرا دم نمے تواند زد
که نقش بند حوادث وراے چون و چرا است

و باآنکه جمهور علما بریں معنی اتفاق نموده اند - هیچکس نگفته
است - که جانب حزم و احتیاط را مهمل باید گذاشت - و محافظت
نفس از مکاره و آفات در توقف باید داشت - بلکه گفته اند -
اسباب هر چیز رعایت باید نمود - و اتمام امور به مسبب الاسباب
تفویض باید فرمود ۔ **مثنوی**

سنتے بنهاد ز اسباب و طرق	طالباں را زیر ایں نیلی تتق
اے گرفتار سبب بیروں مپر	لیک عزل آں مسبب ظن مبر
با سببها از مسبب غافلی	سوے ایں رو پوشها زاں مائلی

دستانندهٔ اتفاق و توکّل مؤیّد این قول است - ع با توکّل زانوے اشتر به بند +
ملک گفتند - ملخّص این مقالات همان است - که من خواهان ملاقات
تو ام - و آرزومندی صحبت تو در ضمیر خویش فراوان مے یابم -
و با این همه اشتیاق که از جانب من واقع است - از طرف
تو جز مقدّمات ملال فهم مے رود + فرد

تو ملولی ز ما و ما مشتاق   دل بدل میرود چه حال است این

قبره گفت - که اشتیاق تو در آن است - که دل خود را بکشتن
من شفا دهی - و حال آنکه نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت
اجل و میل پوشیدن لباس فنا ندارد - و تا عنان مراد بدست
است - از قبول آن ابا مے نماید - و احتراز از آن عین
صواب مے بیند + ع سر بار دگر ز تن نه روید نے است +
و من امروز از دل خویش بر عقیدهٔ ملک استدلال توانم کرد -
چه اگر قدرت و استطاعت یابم - جز هلاکت قرّة العین پادشاه
راضی نمے شوم - و میدانم - که شاه نیز بواسطهٔ ملال فرزند
جز هلاکت من نخواهد طلبید + و بر مکنون ضمیر مصیبت زدگان
کسے وقوف یابد - که بر آتش آن غم سوخته باشد - و هم از آن
بلیّت شربت تلخی تجرّع کرده - متنعّمان آسوده ازین حال غافل
اند - و ناز پروردگان راحت دیده از پیرایهٔ درد عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکسته کے دانی که چیست
حال شیرانے که شمشیر بلا بر سر خورند

و به چشم خرد مے بینم - که هرگاه ملک را از بینائی پسر یاد آید
و من از نور دیدهٔ خود بر اندیشم - تفاوتے در باطنها ظاهر

خواہد شد - و تغیّرے در مزاجہا روے خواہد نمود - و نتوان دانست -
کہ از آں چہ زاید ؟ و در آں زماں چہ حالہا روے نماید ؟
و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت - و دوری
لائق تر از قربِ صوری ☆ ع صحبت چو چنیں است جدائی خوشتر ☆
ملک گفت - چہ خیر تواند بود - در آں کس کہ از خبرہاے دوستاں
اعراض تواند نمود ؟ و از سرِ حقد و آزار بر نتواند خواست ؟ و
مردِ فرزانہ و خردمندِ یگانہ بر آں قدرت دارد - کہ از مکافاتِ بدیہاں
چناں گذرد - کہ مدّت العمر بداں رجوع ننماید - و بہ ہیچ وقت بر
صفحۂ دلِ او از اندک و بسیارِ آں نشاں یافت نشود - و استغفارِ
گنہگاراں و اعتذارِ بدکرداراں را بہ اختیارِ تمام تلقّی نماید ☆ بدترین
بداں آنست - کہ عذر نپذیرد - و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد ☆
و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم - صافی مے یابم - و از
سورتِ خشم و حدّتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے
نمے بینم - و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام - دانستہ ام -
کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد - صفتِ عفو از آں بزرگتر خواہد بود ☆ فرد
گر عظیم است از فرودستاں گناہ ☆ از بزرگاں عفو کردن اعظم است
فنزہ گفت - ایں ہمہ ہست - امّا من مردِ گنہگارم - و مجرم ہمیشہ
ترساں بود ☆ و مثلِ من مثلِ کسے است - کہ در کفِ پاے
او جراحتے باشد - اگر او بہ قوتِ طبع بیباکی کند - و شبِ تیرہ
در سنگستاں رفتن جائز شمرد - امّا چارہ نیست از آنکہ آں
ریش تازہ گردد - و پاے او از کار باز ماند - بہ مثابۂ کہ بر خاکِ
نرم رفتن نیز متعذر باشد - و نزدیکتر من بہ خدمتِ ملک ہمیں

مزاج دارد - و بہ وجہِ شرع و قانونِ ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین است ÷ و حکما گفتہ اند - سہ تن از روشِ حکمت دور اند - و از منہاجِ دانش بر طرف - اول کسے کہ بر قوتِ ذاتِ خود اعتماد کند - و بہ آئینہ چنیں کس خود را در مہالک افگند - و تہورِ او سببِ ہلاکِ او گردد ÷ دوم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد - و چنداں تناول نماید - کہ معدہ از ہضمِ آں عاجز آید - و ایں کس بے شبہہ دشمنِ جانِ خود باشد ÷ سوم شخصے کہ بہ گفتارِ خصم در غرور افتد - و بقولِ کسے کہ ازو ایمن نتواند بود - فریفتہ شود - بے شک انجامِ کارِ او بہ خسارت و ندامت انجامد ÷ بیت

مشو ایمن از حیلۂ دشمناں بیندیش و برتاب ازاں سوختاں

ملک گفت - اے قبرہ! ہرچند از درِ ملاطفت در مے آیم - و راہِ صواب و نصیحتہائے دوستانہ بہ تو مے نمایم - تو ہمچناں بر طرافتِ خود ماندۂ - و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشاندۂ - و نصیحت دربارۂ کسے کہ قبول نخواہد کرد - بیفائدہ است - چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را - قبرہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقاتِ شریفش بعد از ادائے وظائف و اوراد جز بہ موعظتِ عباد مصروف نبودے - در صحرائے مے گذشت - گرگے دید دہنِ حرص و شرہ کشادہ - و دیدۂ آز بہ راہِ طلب نہادہ - ہمگی ہمت بر آں وقف کردہ - کہ بے گناہے را بیازارد - و جانورے را بیجاں کردہ جہتِ خوشنودیٔ نفسِ نافرماں ازو بہرہ بردارد ÷ فرد

ستیزہ کارئ بیدادگر نگر کہ بہ جہل رساند از پئے یک سود صد زیاں بہ کسے

زاہد کہ او را بدان حال دید - و از صفحۂ پیشانی او نقش جور و ستم مطالعہ فرمود - از آنجا کہ شفقتِ ذاتی و مرحمتِ جبلّی او بود - پند دادن آغاز نہاد - و گفت - زنہار پیراہن گوسپندِ مردماں مَدَری - و قصدِ مظلوماں و بیچارگاں نکنی - کہ عاقبتِ بیدادگری بہ عقوبتِ الٰہی باشد - و خاتمتِ ستمگری بہ نکال و عذابِ آں جہانی کشد ⁂ مثنوی

ہر کہ آئینِ ظلم پیش نہاد ‏ ‏ بند بر دست و پاے خویش نہاد

چند روزے اگر سر افرازد ‏ ‏ دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت - و بر ترکِ ستم بر گوسفندانِ مردم مبالغہ از حد مے برد ⁂ گرگ گفت - در مواعظ اختصار فرماے - کہ در پسِ ایں بیشہ رمہ مے چرد - و مے ترسم کہ فرصتِ گوسفند بردن فوت شود - و آنگاہ حسرت فائدہ ندہد ⁂ و غرض از ایرادِ ایں مثل آن است - کہ چندانکہ ترا پند مے دہم - تو ہماں بر سرِ کارِ خودی - و بداں سخن مانندِ من مے شنوی ⁂ بیت

سخن کہ اہلِ مروت سخن شنو باشند ‏ ‏ ہزار سال بہ یک نکتہ در گرو باشند

قُبّرہ گفت - من نصیحت گوش کردہ ام - و از مواعظِ خرد پند گرفتہ - عاقل آں را مے شناسم - کہ پیوستہ درِ حذر گشادہ دارد - و آئینۂ تجربہ در پیش نہادہ ⁂ من ایں جا کہ آمدہ ام - از غایتِ خوف و جزع است - عاقلانہ بر سرِ راہِ گریز ایستادہ ام - و سفرے کہ کس را بر من دست نباشد - پیشِ چشم کردہ ⁂ و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام است - و دریں حیرت و تردد گذرانیدن موجبِ ملام - چہ مے دانم - کہ خونِ مرا ملک حلال دارد - و آنچہ

در شرعِ مروّت محظور است - مباح نپندارد - پس اقامت من مکروه است - و به زودی رحلت نمودن واجب ؎ ع

رفتم کہ ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت - ترا ازیں جا اسباب معیشت آمادہ است - و درپاے راحت و فراغت بر روے دل کشادہ - مشقتِ سفر اختیار نمودن و براے انتظام معاش متفرق بودن ہیچ وجہے ندارد ؎ قبرہ جواب داد - کہ ہرکہ پنج خصلت را بضاعتِ راہ و سرمایۂ تجمل سازد - بہر جا کہ رود - اغراضش حاصل است - و بہر جا کہ توجہ نماید - فوائدِ رفقا و مصاحباں بدو واصل - اوّل از بدکرداری بر طرف بودن - دوم نیکو کاری را شعارِ خود ساختن - سوم از مواقعِ تہمت پہلو تہی کردن - چہارم مکارمِ اخلاق را ملازم گرفتن - پنجم آدابِ معاشرت را در ہمہ اوقات نگاہداشتن و کسے کہ جامعِ ایں خصال باشد - او را ہیچ جا غریب نگذارند - و وحشتِ غربتش بہ راحتِ موانست مبدّل سازند ؎ ع

دانا بہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چوں در شہرِ مولد و منشاے خود و میانِ اقربا و عشائر ایمن نتواند بود - بہ ضرورت فراقِ دوستاں و متعلقاں اختیار باید کرد - چہ ایں ہمہ را عوض ممکن است - و ذاتِ او را عوض صورت نہ بندد ؎

قطعہ

اگر ترا بہ وطن نیست کارہا بمراد   اسیرِ خانۂ عطلت مشو ز بیہوشی
سفر نماے کہ بے دوستے نخواہی ماند   بہر مکاں کہ روی و بہر زمیں کہ رسی

ملک گفت - رفتنِ تو تا کے خواہد بود ؟ و چہ مقدارِ زماں توقف خواہی نمود ؟ قبرہ گفت - آے ملک ! رفتنِ مرا باز آمدن توقع مدار - و معاودت

ازیں سفر خیال مبند ÷ و نیک ماند است ایں سوال و جواب ما بہ حکایتِ عرب و نانوا ÷ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ عربے بیابان نشیں بہ شہرِ بغداد درآمد ÷ دکانِ نانوائی دید - کہ گردہا چوں قرصہا قمر از افقِ شبہ طلوع کردہ - و کاک با فروغِ سماک قدم بر ذروۂ دکاں نہادہ - آتشِ شمسی پنجۂ حیرت بہ رخِ آفتاب کشیدہ ÷ و شورِ تنگ چشمت گریبانِ نانِ تنگ دریدہ ÷ **قطعہ**

فرازِ منبرِ خبازہ قرصِ گرم پنداری کہ خورشیدِ جہانتابست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عرب بیچارہ کہ ببوئے ناں رمقِ حیات یافتے - چوں روئے ناں دید - مجمرِ صبر چاک زد - و پیشِ نانوا آمدہ گفت - اے خواجہ چند بستانی - کہ مرا سیرِ ناں سازی ؟ نانوا با خود تاملے کرد - کہ ایں کس بہ یک منِ ناں سیر شود - نہایتش دو من و از سہ من تجاوز نتواند کرد ÷ گفت نیم دینار بدہ - و چندانکہ بتوانی - ناں بخور ÷ عرب نیم دینار بداد - و بر لبِ دجلہ بنشست ÷ نانوا ناں مے آورد - و عرب بآب تر کردہ مے خورد - تا بہا از نیم دینار بگذشت - و بہ چہار دانگ رسید - و ازآں ہم متجاوز شدہ دینار تمام شد ÷ نانوا را تحمل نماند و گفت - یا اخا العرب بداں خدائے کہ ترا قوتِ ناں خوردن بریں وجہ کرامت فرمود - با من بگوئے - کہ تا کے ناں خواہی خورد ؟ عرب جواب داد - کہ اے خواجہ ! بے صبری مکن - تا ایں آب مے رود - من نیز ناں مے خورم ÷÷ غرض ازیں مثل آں است - کہ ملک معلوم فرماید - کہ تا آبِ حیات در مجاریِ بدن جاری است - از تناولِ لقمۂ سیم و ہراس چارۂ ندارم - و از مائدۂ وصال فائدہ بر داشتن محال مے پندارم ÷ و روزگار میان ما مفارقتے

افگندہ کہ مواصلت را در حوالیٔ آں مجال نیست - و زمانہ رشتۂ مصاحبت ما بنوعے گسیختہ گردانید - کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ + و پس ازیں ہرگاہ کہ شوقے غالب خواہد شد - اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید - و جمالِ با کمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود - و دانست کہ آں مرغِ زیرک بدام نیاید - و داعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحرائے وجود نخرامد - بارے دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت - و انواعِ عہد و میثاق در میاں آورد + قبرہ گفت - اے شاہِ جواں بخت ! و زیبندۂ تاج و تخت ! ہر چند بنائے کرامت را تمہید دہی - و اصنافِ عاطفت در بابِ ایمنی و سلامتی ارزانی داری - و آں را بہ عہودِ پسندیدہ و مواثیقِ شایستہ مؤکد گردانی - ممکن نیست - کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم - و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمیگیرد

ملک دانست کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پائے دلِ قبرہ بیروں نتواں کرد - و تیر از شست رفتہ بزورِ بازوئے غدر بدست نتواں آورد + ملک گفت - اے قبرہ ! دانستم کہ از بوستانِ وصال جز بوئے بمشامِ آرزوئے نخواہد رسید + و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ امید نخواہد نمود - رباعی

آں رفت کہ در جوئے طرب آبے بود یا در سرِ زلفِ آرزو تابے بود
ذرداکہ زمانِ عیش و دورانِ وصال بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

امّا طمع آں دارم - کہ بر سبیلِ یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرارِ آں آثارِ

سعادت بر اوراقِ روزگار مشاهده کرده - بفرمائی - تا به صیقلِ نصائح
دوستانه زنگارِ غفلت از مرآتِ خاطرِ من که به غبارِ ملال تیرگی
پذیرفته بزدائی • فرد

ز بہرِ ما سخنے یادگارِ خویش بگوے — که بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

گفت - اے ملک! کارہاے جہانیاں به وفقِ تقدیر ساختہ مے شود -
و در آنہا به زیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجالِ تصرّف
نداده اند ہیچکس نتواند شناخت - که منشورِ سعادت بر نامِ او رقم زده اند - یا
او را در جریدهٔ اہلِ شقاوت داخل کرده - بنابرین بر ہمگناں واجب است
که کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بردارند - و در مراعاتِ
جانبِ حزم و احتیاط غایتِ جہد بجاے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر
آمد - خود بر سریرِ اقبال و مسندِ جاه و جلال تمکّن دارد - و اگر قضیه
منعکس گردد - ہم دوستاں عذر مے پذیرند - و ہم طاعناں مجالِ طعنه
نمے یابند • قطعه

ہمی گفت که تقدیر سابق است ولے — به ہیچ حال تو تدبیرِ خود فرو مگذار
یکے گر موافقِ حکمِ قضاست تدبیرت — بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار
وگر مخالفِ آن است داردت معذور — کسے که دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر بباید دانست - که ضائع ترین مالہا آن است - که از آن انتفاعے نباشد - و غافل ترین
ملوک آنکه در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام ننماید - و لئیم ترین دوستاں آنکه در
حالِ شدّت و نکبت جانبِ دوستی را فرو گزارد - و نابکار ترین زناں آنکه با شوہر
نسازد - و بد ترین فرزنداں آنکه از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید - و ویران ترین
شہرہا آنکه دروے ایمنی و ارزانی نباشد - و ناخوش ترین صحبتہا آنکه مصاحباں را دل باہم
الفت نباشد - و چوں شائبه در صحبتِ من و ملک پدید آمده - ترکِ آن

انسب است - و مقالاتِ مخالطت را بکلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب
اقرب ✦ رباعی

تفهیم وداعِ ما ز دل باید کرد — وز آب دو دیده خاک گل باید کرد
گر بد دیدی همه نیکو باید گفت — ور قدرِ حربے بود بحل باید کرد

برین کلمه سخن به آخر رسانید - و از شرفهٔ ایوان پرواز نموده بجانب
صحرا پرید ✦ ملک انگشتِ تحسّر بدندانِ تحیّر گزیده بسیارے تاسّف خورد -
و با ملالے از قیاس و وهم افزون و اندوہے از سرحدِ فهم بیرون روے
به کوشک نهاده میگفت ✦ قطعه

کجا گویم که با این دردِ جانسوز — طبیبم قصدِ جانِ ناتوان کرد
میانِ مهربانان چون توان گفت — که یارِ ما چنین گفت و چنان کرد

این است داستانِ حذر از مکامنِ غدرِ اربابِ حقد و احتراز از تصدیقِ
تضرّع و نیازِ ایشان - و در هر وقتے تملق آمیزِ خصمان اعتماد نا نمودن -
و به خداع و فریب که برائے طلبِ انتقام کند - مغرور نا شدن ✦ و
بر عاقل پوشیده نماند - که غرض از بیانِ این سخنان همان است - که
خردمند در حوادثِ دهر و نوائبِ زمان هر یک را مرشدِ راهِ نجات داند -
و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نهد - و به هیچ وجه بر دشمنِ
آزرده اعتماد نکند - و از آفتِ حیله و مخافتِ مکرِ او ایمن ننشیند ✦

رباعی

خواهی که نباشی به غم و رنج قرین — بشنو سخنِ پاک تو از قدرِ ثمین
از دشمنِ آزرده تغافل مکنے — ور صاحبِ کبر و کینه ایمن منشین

اِنتخاب از ابوالفضل

دستور العملِ حضرتِ شاہنشاہی بہ عمّالِ ممالکِ محروسہ و متصدّیانِ مہمّاتِ مرجوعہ

این منشور الادب ظلّ الٰہی و دستور العمل کار آگاہی از منبع عاطفت
و معدنِ رافتِ شاہنشاہی صدور یافتہ - کہ متکفّلانِ کار آگاہِ سلطنت
و کار پردازانِ بارگاہِ خلافت از فرزندانِ اقبال مند و نوئینانِ اخلاص
کیش و امرائے عالی قدر و سائر منصبداران و عاملان و کوتوالان بہ
این روش عمل نمودہ در انتظامِ امصار و قریات و سائر کثرات فرمان
پذیر باشند + اوّل بطریقِ اجمال آنکہ در جمیع کارہا از عادات و عبادات
رضائے الٰہی را جویان باشند - و نیازمندِ درگاہِ ایزدی بودہ خود
را و عجز را منظور نداشتہ شروع در آن کار کنند + دیگر آنکہ
خلوت دوست نباشد - کہ آن طرزِ درویشانِ صحرا گزین است -
و پیوستہ با عام نشستن و در کثرت بودن عادت نکند - کہ طریقِ
اہلِ بازار است - و بالجملہ در ماندہ و بود توسّط و میانہ روی بکار
برد - و سررشتۂ اعتدال از دست ندہد - یعنی نہ کثرتِ کثرت گزیند
و نہ وحدتِ وحدت + و بزرگ گردانۂ ایزدِ بیچون را عزیز دارد + بیداریِ
صبح و شام و نیم شب و روز عادت کند + و در ہنگامیکہ کارِ

خلقِ خدا نباشد - به مطالعهٔ کتبِ اربابِ صفوت و صفا مثلِ کتبِ
علمِ اخلاق که طبِ روحانیست و خلاصهٔ جمیعِ علوم است - چون
اخلاقِ ناصری و منجیات و مهلکاتِ احیا و کیمیاے سعادت و مثنوی
مولوی روم مشغولی کند - تا از غایتِ مراتبِ دینداری آگاه شده در
تسویلاتِ اربابِ تزویر و خداع از جاے نرود - که بهترینِ عباداتِ
الٰهی در شناسیے تعلّق سر انجامِ مهامِ خلائق است - که دوستی و دشمنی
و خویشی و بیگانگی را منظور نداشته بگشاده پیشانی به تقدیم رساند +
و به فقیران و مسکینان بتخصیص گوشه نشینان و مجرّدان که در خروج
و دخول بسته زبان بخواهش نمے گشایند - بقدرِ طاقت خبر گیرد - و به
صحبتِ گوشه نشینانِ خدا جوے رسیده التماسِ همّت نماید + و تقصیر و
زلّات و جرائمِ مردم را بمیزانِ عدالت سنجیده پایهٔ هر یکے را بجاے خود
دارد - و باین میزانِ دانش اساس پاداشِ هر یکے نماید - و بدلِ
دقیقه شناس دریابد که درین گروه کدام تقصیر پوشیدنی و گذاشتنی است
و کدام گناه پرسیدنی و بزبان آوردنی و سزا دادنی است - که بسا
تقصیرِ اندک سزاوارِ جزاے بسیار است - و بسا تقصیرِ بسیار اغماض
کردنی است + و متمرّدان را به نصیحت و ملایمت و بدرشتی و نرمی
بر تفاوتِ مراتب رهنمونی کند - و چون کار از نصیحت گذرد - به بستن
و زدن و بریدنِ عضو و کشتن بر تباینِ مدارج عمل نماید + و در
کشتن دلیری نکند - و تاملِ فراوان بجاے آورد - مصرعه

که نتوان سرِ کشته پیوند کرد

و تا تواند آن قابلِ کشتن را بدرگاه فرستند و حقیقتِ آن را معروض دارد -
و اگر در نگاه داشتنِ آن متمرّد یا فرستادن موجبِ فسادے باشد -

دراں صورت و را از ہم گذراند - و از پوشیدن کندن و در تہِ ذیل انداختن و امثالِ آں کہ سلاطینِ یکبار گفتند - احتراز نماید + و سزاے ہر یکے از طبقاتِ مردم فرا خورِ حالتِ او باشد - کہ عالی فطرت را نگاہِ تند برابرِ کشتن است - و پست ہمت را لت سود نشد نے + و ہر کس را کہ بر عقل و دیانتِ او اعتماد داشتہ باشد - رخصت دہد کہ آنچہ ناشایستہ بزعمِ خود بیند - در خلوت بگوید - و اگر احیاناً گویندہ مغلط کردہ باشد - او را سرزنش ننماید - کہ سرزنش سدِّ راہِ گفتن است + و کسے را کہ ایزدِ بیچون آں توفیق دادہ باشد کہ حق بگوید - عزیز دارد - کہ مردم در گفتنِ حق بغایت عاجز اند - جمعے کہ بد ذات و شریر اند - میلِ حق گفتن ندارند - و میخواہند کہ جہاں طور و بلا باشند - و آنکہ نیک ذات است - ملاحظہ مند مے باشد کہ مبادا در گفتنِ من صاحبِ متشمع برنجد - و من در بلیہ افتم + و نیک اندیشے کہ زبانِ خود را براے نفعِ دیگراں گویند - حکمِ کبریتِ احمر دارد + و خوشامد دوست نباشد - کہ بساکار از خوشامد گویاں نا ساختہ میماند - و یگانگی با ایناں بد نباشد - کہ ملازم را خوشامد گفتن ہم ضرور است - و در پرسیدنِ دادخواہ بنفسِ خود بقدرِ وسع اہتمام نماید + **ابیات**

بہ دیواں مینشاند فرہادِ او   کہ شاید زِ دیواں بود دادِ او
بجز خود مپرس فریادِ مظلوم را   بروں ساز از انگبیں موم را

و اسامے داد طلباں را بترتیبِ آمد نوشتہ مے پرسیدہ باشد - تا پیش آمدہ محنتِ انتظار نکشد - و پیش دستانِ خدمت را یاراے تقدیم و تاخیر نماند + و ہر گاہ بدی از کسے نقل کنند - در سزاے آں شتاب زدگی ننماید و تفحص بکند - کہ سخن ساز مفتری بسیار است و راستی گوئے

نباید اندیشہ کشاید + و در ہنگامِ غضب سررشتۂ عقل از دست ندہد
و بہ آہستگی و بردباری کار کند + و چندے از آشنایان و ملازمانِ
خود را کہ بفزونیٔ خرد و اخلاص ممتاز باشد مختار گرداند - کہ در زمانِ
ہجومِ غم و غصہ کہ عقلا دست از سخن باز میدارند - از کلمۃُ الحق حکمت
نوازند + و سوگند خور نباشد - کہ سوگند خوردن خود را بدروغ گوئی متہم
داشتن است - و مخاطب را بہ بدگمانی نسبت دادن + و بہ دشنام
دادن عادت نکند - کہ شیوۂ اجلاف است + و در افزونیٔ زراعت و
استمالتِ رعایا و تقاوی دادن اہتمام نماید - کہ سال بسال امصار و
قریات و قصبات افزون مے شدہ باشد + و چناں آسان گیرد کہ زمین
قابلِ زراعت ہمہ آبادان شود - پس از آں در افزایشِ جنسِ کارہا
کوشش کند + و دستور العملِ عامل را کہ جدا نگاہداشتہ پیش نہادِ
خاطرِ حق گزینِ خود سازد + و باجملہ ترجیح رعایاے ریزہ خردہ فرداً
وا رسد + و از قرار ہیچ باہم و رسم بد نگاہد + و سعی نماید کہ سپاہی
و غیر آں در خانۂ مردم بے رضاے ایشاں فرود نیایند + و در کارہا
بہ عقلِ خود اعتماد نکند + و مشورت با داناترے از خود نماید - و اگر
نیابد - ہم مشورت را از دست ندہد - کہ بسیار باشد کہ از نادانے
راہِ حق یابند - چنانچہ گفتہ اند - قطعہ

گاہ باشد کہ پیرِ دانشمند   بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے ناداں   بغلط بر ہدف زند تیرے

و نیز با بسیار کس مشورت ننماید - کہ عقلِ درست و معاملہ دان دادِ
خدا است - نہ بخواندن دست دہد - و نہ بروزگار گذراندن میسر شود -
مبادا جمعے ناداں در امرے مخالفت نمایند و ترا در آں کار خدوک

شود - و از عقلِ خود و درشت کاران کہ ہمیشہ کمتر باشد - باز دارند + و ہر کارے کہ از مُلازِمان ادا شود - خود مُستقلِ آن نشود - کہ آنچہ از دیگران فوت شود - تو تدارکِ آن توانی کرد - و آنچہ از تو فوت شود - تلافیٔ آن مشکل باشد + و مُحذر بیہوشی و اِغماضِ نظر از تقصیراتِ خویشِ او باشد - کہ آدمی بیگناہ و بے تقصیر نیست - گاہ از تنبیہ دلیر تر مے شود - و گاہ بغیرت آوارگی اِختیار میکند - آدمی باشد - کہ بیک گناہ تنبیہ او باید کرد - و آدمی باشد کہ ہزار گناہ ازو باید گذرانید - غرض کہ کارِ سیاست نازک ترین مُہمّاتِ سلطنت است - بہ آہستگی و فہمیدگی بہ تقدیم رساند + و راہہا را بمردم خدا ترس و دلاور سپارد - و نیک و بدِ آنہا را از آنہا پرسد + و ہمواره خبر گیران باشد - کہ پادشاہی و سرداری عبارت از پاسبانی است + و بکیش و دینِ خلقِ خدا مُتعرّض نشود - کہ خردمند در کارِ دُنیا کہ فنا پذیر است - زیانِ خود نگزیند - در مُعاملۂ دین کہ پاینده است - چگونہ دانستہ زیان مندی اِختیار نخواہد کرد + اگر حق با او ست - خود با حق سرِ مُخالفت و تعرّض داری - و اگر حق با تست - و او نا دانستہ خلافِ آن گزیده است - خود بیچاره بیمارِ نادانی است - محلِ ترحّم و اِعانت است - نہ جایِ تعرّض و اِنکار + و نیکو کاران و خیر اندیشانِ ہر گروه را دوستدار باشد + و خواب و خورش از اندازه نگزراند - و از مقدارِ ضرورت تجاوز نکند - تا از پایۂ حیوانات فرا تر شده بمرتبۂ اِنسانیّت اِختصاص یابد + و تا تواند کارِ روز بشب نیندازد + و با مردم شدیدُ العداوت نباید بود - و سینہ را زندانِ کینہ نباید ساخت - اگر از بشریّت گرانی بہم رسد - زود بر طرف سازد - کہ در نفسُ الامر فاعلِ حقیقی ایزدِ بیچون است -

این خرخشهاے را براے نظامِ ظاہر تجویز فرموده اند + و خنده و ہزل کمتر کند + و پیوسته از جاسوساں خبر دار باشد + و به سخنِ یک جاسوس اعتقاد نکند - کہ راستی و بے طمعی بس کمیاب است - پس در ہر امرے چند جاسوس و خبر دار تعیین کند - کہ از یکدیگر خبردار نباشند - و تقریراتِ ہر کدام جدا جدا بنویساند - و از آں پے به مقصود برد - و جاسوسانِ شہرت گزیں را معزول ساخته از نظر اندازد - و بد ذاتاں و شریراں را بحضور راه ندہد - اگرچہ ایں جماعت براے بد کارانِ دیگر خوب اند - اما سر رشتۂ حساب از دست ندہد - و آں گروه را در دلِ خود ہمیشه متہم دارد - کہ مبادا در لباسِ دوستی قصدِ نہاں کنند + و از نزدیکاں و خدمتگاراں خبر دار باشد - کہ بوسیلۂ نزدیکی ستم نکنند + و از چرب زبانانِ نا درست کہ در لباسِ دوستی کارِ دشمنی مے کنند - خبر دار باشد - کہ فسادہا ازیں رہگذر پدید مے آید - بزرگاں را بواسطۂ افزونیِ مشغله فرصت کم - و ایں گروهِ بدکار فراواں + و از اطراف و جوانبِ خود خبر گیراں باشد + دراز لفی را کوتاه ساخته لائقِ عرض را معروض دارد + در ترویجِ دانش و کسبِ کمال اہتمام نماید - کہ صاحبانِ استعداد از طبقاتِ مردم ضائع نشوند + و در تربیتِ خاندانہاے قدیم ہمت گمارد + و از سامانِ سپاہی و یراق غافل نباشد + و خرج را کمتر از دخل کند - کہ سر انجامِ معامله در گروِ آنست - کہ گفته اند - ہرکہ خرجِ او زیاده از دخل باشد - احمق است - و ہرکہ خرج را با دخل برابر سازد - چنانچه عاقل نیست - احمق ہم نیست + و طرحِ اقامت نیندازد - و ہمواره مستعدِ ملازمت و منتظرِ طلب باشد + و در وعده تخلف نورزد - و درست قول باشد - خصوصاً با متصدیانِ اشغالِ سلطنت +

و چهواره در مشق تیر اندازی و بندوق اندازی باشد • و سپاهیان
را ورزش فرماید • و به شکار مشغوف نباشد - و بجهت ورزش
سپاه گری و نشاط خاطر که نا گزیر نشاسے تعلق است - گاہے
گاہے بآں پردازد • و یکباره غلّه را بجنس از رعایا گرفته
بر ہیئت گرانی انبار نسازد • و نقّاره را وقت طلوع نیّر نور بخش
عالم و نیم شب که در معنی آغاز طلوع از آنجا ست - مے نواخته باشند
و در وقت تحویل نیّر اعظم از برجے به برجے بندوقچیان
و توپچیان توپ را سر دهند - تا جمهور انام آگاهی یافته شکرانه بجا آورند •
و یک کس بدرگاه گذارد - که عرائض او را بنظر اشرف مے
آورده باشد • و اگر کوتوال نباشد - فصول قانون او را نیک نگاهداشته
در ترویج آں کوشد - و روشنایانه این اندیشه بخود راه ندهد که کار کوتوالی
را چوں پردازم - بلکه عبادت عظمے دانسته اهتمام نماید بدیں تفصیل که نخستین
باید که کوتوال هر شهر و قصبه و ده باتّفاق اهل قلم خانها و عمارات
آں را بنویسد • و ساکنان هر محلّه را خانه بخانه در قید کتابت در آورد -
که چه قسم مردم اند - و خانه به خانه ضامن گرفته یا یک دیگر اتّصال
بخشد • و محلّات قرار داده در هر محلّه میر محلّه مقرّر سازد که نیک
و بد آں به صواب دید او شود • و جاسوسی محلّه قرار دهد - که وقائع
شبا روزی و آمد و رفت محلّه را مے رسانیده باشد • و مقرّر
سازد که هر گاه دزدے آید یا آتشے افتد - یا دیگر امرے نا خوش
سر زند - همسایه آں در ساعت معاونت او نماید - همچنیں صاحب
محلّه و خبر داران اعانت نمایند و اگر بے ضرورت حاضر نشوند -
گنهگار باشند • و بے خبر همسایه و میر محلّه و خبردار هیچکس مسافرت

نگزیند ۔ و کسے را در محلہ نگذارد کہ فرود آید ۔ و جمعے کہ ضامن نداشتہ باشند ۔
آنہا را در سراے علیحدہ آباداں سازد ۔ و میرِ محلہ و خبرداران
سراے نیز تعیین نماید ۔ و پیوستہ احوالِ دخل و خرجِ ہر کدام از
دُور بینی و دریافتہ ملاحظہ نماید ۔ و ہر کس کہ دخلِ او کمتر است ۔
و خرجِ او بسیار ۔ یقین کہ بے بلائے نیست ۔ پیروی نماید ۔ و
نیک ذاتی و خیر اندیشی را از دست ندہد ۔ و این کاوش را پیرایۂ
انتظام داند ۔ نہ سرمایۂ اخذ و جرّ ۔ باید کہ دلّالانِ ہر قسم را ضامن
گرفتہ در بازارہا تعیین کند ۔ کہ ہرچہ خرید و فروخت شود ۔ اعلام مے
نمودہ باشند ۔ و مقرّر سازد کہ ہرکہ بے اعلام خرید و فروخت نماید ۔
جرمانہ بدہد ۔ و نامِ مشتری و بائع در روز نامچہ مے نوشتہ باشند ۔
و ہر چیز کہ در بازار خرید و فروخت شود ۔ باتفاقِ میرِ محلہ و خبردارِ
محلہ واقع شود ۔ دیگر آنکہ چند کس محلہ بہ محلہ و کوچہ بہ کوچہ و
نواحیِ شہر بجہتِ محافظتِ چوکیِ شب تعیین نماید ۔ و سعی کند کہ
در محلہ و بازار و کوچہ بیگانہ نباشد ۔ و تحقیق و پیرویِ دزداں از
گیرہ بُر و اچکّہ و تدبیرِ آں بہ واقعی نماید ۔ و اثرے از آنہا نگذارد ۔
و ہرچہ از اسباب گم شود ۔ یا بتاراج رود ۔ آں را با دزدانش پیدا سازد ۔
و الّا از عہدۂ آں برآید ۔ و اموالِ غائب و متوفیٰ تحقیق نماید ۔ اگر
وارث باشد ۔ بہ آنہا گذارد ۔ و اگر نہ بامین سپارد ۔ و شرحِ آں را
بہ درگاہ بنویسد ۔ تا ہرگاہ کہ صاحبِ حق پیدا شود ۔ بہ او وصول یابد ۔
و درین معاملہ نیز خیر اندیشی و نیک ذاتی بکار برد ۔ کہ مبادا چنانکہ
در بوم روم شائع است ۔ بظہور آید ۔ و نہایت پیروی نماید کہ اثرے
از شراب نباشد ۔ و خورندہ و فروشندہ و کشندۂ آں را باتفاقِ

حاکم آں چناں تنبیہ نماید کہ مردم عبرت گیرند - و اگر کسے از حکمت
و ہوش افزائی چوں دوا بکار برد - تعرّضِ احوالِ او نباید کرد ۰۰
و در ارزانیِٔ نرخہا اہتمام نماید - و نگذارد کہ مال داران بسیار خریدہ
ذخیرہ نمایند - و بمرور بفروشند + و در لوازمِ جشنِ نو روزی و عید ہا
اہتمام نماید - عیدِ بزرگ نوروز است کہ ابتداے آں در وقت تحویل
نیّرِ نور بخشِ عالم در برجِ حمل است - و آغازِ ماہِ فروردین است -
عیدِ دیگر نوزدہم ماہِ مذکور کہ روزِ شرف است - و عیدِ دیگر سوم ماہِ
اردی بہشت است - عیدِ دیگر ماہِ خور داد - عیدِ دیگر سیزدہم ماہِ تیر
است - عیدِ دیگر ہفتم ماہِ مرداد است - عیدِ دیگر چہارم ماہِ شہریور
است - عیدِ دیگر شانزدہم ماہِ مہر است - عیدِ دیگر دہم ماہِ آبان
است - عیدِ دیگر نہم ماہِ آذر است - و در دَے ماہ سہ عید است -
ہشتم و پانزدہم و بست و سوم - عیدِ دیگر دوم ماہِ بہمن است -
عیدِ دیگر پنجم ماہِ اسفندار است - و عیدہاے متعارف را بدستور
مے کردہ باشد + و شبِ نوروز و شبِ شرف بطریقِ شبِ برات
چراغاں کنند و در اوّل شبے کہ صباحِ آں عید باشد - نقّارہ نوازند -
و روزہاے عید بر سرِ ہر شہر نقّارہ نوازند و زن بے ضرورت
بر اسپ سوار نشود + و گذرہاے آبِ دریا را براے غسلِ مرداں
و آب برداشتن جدا سازد - و براے زناں گذر گاہِ دیگر
مقرّر گرداند +

به بیدار بختِ والا اِقبال شاہزادہ دانیال

عرضداشتِ خیر خواہِ حقیقی ابو الفضل

ہموارہ بہ ظاہر و باطن و صورت و معنی بدعاے مدام دولتِ جاوید طراز قیام دارد - اُمید کہ ہمیشہ بہ صحت و بہجت کام رواے جہانیان باشند ! و گرامی اوقات در تسبیدِ دلہا گذارند و خواہشہاے مردم را بہ شایستہ پاسخہا چارہ گر شوند - مے شنود کہ مردم ہر خاستہ میروند و آنانکہ ہستند - آزردہ اند - و عرائض بہ درگاہِ والا مینویسند و التماسِ طلب میرود - بسیار ازیں معنی حیرت روے داد - از براے خدا خود متوجہِ مہمّات شوند - و یک یک را در خلوت طلبداشتہ بہ زبانِ خود دلاسا نمایند - و اگر از کسے لغزشے رود - اغماضِ نظر فرمایند - گروہا گروہِ خلق خاصہ بزرگ منصبان و خدمت گزارانِ نزدیک را پاے بندِ احسان کردن و سرمایۂ دل بدست آوردن چند چیز است - انعام اگر بمقتضاے وقت کم باشد - پنہاں دادن - و اگر نہ - بعلانیہ - از خلعت و اسپ و زر و جز آن - و اولوش دادن - و نشاندن در مجلس و سخن فرمودن - و نزدیک ایستادہ کردن و منصب افزودن - و جاگیر دادن - و بالتفات یاد کردن و بہ منازلِ مردم رفتن - و پیشکش ناگرفتن از تنگدستان - برخے باشد کہ جمیعِ اینہا بہ نسبتِ آں ظاہر باید فرمود - و بعضے چندے را در تحریرِ ایں امور بہنگامِ فراخی نباید انداخت - و دولت مندانِ کار آگاہ بیک قابِ طعام چندیں نیکواں را بدام کشیدہ اند - و دیگر بچندے از

خاصاں کہ بہ راستی و درستی امتیاز داشتہ باشند - باید فرمود کہ احوال را بے ملاحظہ در خلوت بعرض رسانند * و واقعات باہمی در نظر دارند - و آن برہست و روش پیش نہاد ہمت باشد - و ہموارہ بنیایش گری بارگاہِ ایزدی تابند- خاصہ سحرہا * و از درویشانِ کنج نشین استمداد نمودن - چنانچہ بعقلِ روز افزوں و بختِ بیدار از تکلیفات گذرانیدہ اند - از خوابِ اوّلِ روز ہم بگذرند * یقینِ من است کہ اینہا بر خاطرِ صافی میگذرد - لیکن بمقتضاے خیر اندیشی بے تابانہ آنچہ معقول میداند معروض میدارد - سرہ کردن کارِ ایشان است * دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد *

بہ شاہزادۂ عالمیان دانیال عرضداشتِ خیرخواہِ حقیقی ابوالفضل

ہموارہ خیریتِ صوری و معنوی و دولتِ ظاہری و باطنی آں نو بادۂ گلشنِ اقبال را از ایزدِ توانا مے خواہد - و آں را شادابیِ دولتِ جاوید طرازِ شاہنشاہی میداند - اُمید کہ آوازۂ ہوشیار خرامی و کار شناسی و قدر دانی و معدلت دوستیِ آں بختِ بیدار سعادت آموزِ روزگار عطر آمیز و نشاط افزا گردد * ظاہر است کہ گرامی اوقات را قسمت فرمودہ باشند - و ہر قسمے را بناگزیر و بایستِ آں آباد ساختہ - بہ خود ہماں قدر پرداختن شایستگی دارد کہ پیکرِ مشغوانی منتظم باشد - بہرۂ از خلاصۂ اوقات در پاسبانیِ خلائق گذرد و در معنی آں نیز کارِ خویش ساختن است - لیکن ہر کس چنیں آشکار

را از خوابیدگی نہ فہمیدہ ۔ توقع دارد کہ در شبا روز لختے بشنودن
داستانہائے ہوش افزائے باستانیاں نام زد فرمایند۔ کتاب بسیار و افسانہ
بے شمار است۔ ہماں باید شنید۔ کہ بکار آید۔ برائے عبرت پذیری
و طرز دانی شاہ نامہ و واقعاتِ بابری و کلیلہ دمنہ را بشنوند نہ
شنوائیکہ کلاناں آں را سرمایۂ خواب دانند۔ برائے آنکہ بسر پیشۂ
نیک و بد بدشت افتند۔ و رہزنانِ درونی و بیرونی چیرہ دستی نمایند۔ اخلاقِ
ناصری و جلالی و نصفِ اخیرِ کیمیائے سعادت را مقصود انگاشتہ
اندک اندک یاد گیرند۔ و مثنویِ مولوی معنوی و حدیقہ و جام جم
در محفلِ ہمایوں باشد ۔ دولت و صحت و بہجت روز افزوں
باد!

بشیخ مبارک

بموقفِ عرضِ مقدسِ حضرتِ قبلہ گاہی۔ ملاذی۔ امید گاہی دامت برکاتہٗ!
میرساند ۔ الحمد للہ والمنۃ کہ مفاوضاتِ قدسیۂ آں قبلۂ خدا آگاہاں
در چنیں مصیبتِ صبر کش و فجیعتِ محفل برہم زن مرۃً بعد اخریٰ
مراسمِ تعزیت بل لوازمِ طبابت بتقدیم رسانیدہ ایں سرگردانِ بادیۂ
وجود را بہ دامنِ صبر بل رضا آوردند۔ امید کہ بتوجہِ اشرف اقدس
بہ نزہتگاہِ تفویض و تسلیم نیز خرامش شود ۔ اللہ تعالیٰ ذاتِ ذات
الکمالاتِ آں پیشوائے خدا شناساں را دریں تماشائے صوری بسیار
داراد! و ما بیمارانِ صورت و معنی را پذیرائے نصائح ارجمند ساختہ
صحتِ ظاہری و باطنی روزی گرداناد! و آنچہ در ہر باب ایما شود
در انجاحِ آں سعادتِ خود میداند ۔

بہ زین خاں

گرامی نامہ کہ بنام نذر ایں بیخبر اندیش شدہ بود - از ورودِ آں مسرت اندوختم * و آنچہ بابتِ وقت استقلام رفتہ - نصیحت کردن را شرطِ اول مہذب ساختنِ خود است و تحقیقِ ایں شرط در دو چیز منحصر - یکے دانستن - دوم کار بستن - و بسا وقت نفسِ امارہ از دانستنِ نیک و بد در اشتباہِ کردارِ نیک مے افتد - و مے داند کہ چنانچہ دانائے دقائقِ امور است - توفیقِ عملہائے شایستہ نیز یافتہ * در سوالف ایام کہ بنگارشِ ناتہا کمتر پرداختہ - بہ واسطۂ قوتِ ایں شرط بودہ - و اگر نہ من نقوشِ ہستی را کہ مستعجلِ رفتنم - کجا در اندیشہ مے گزرد کہ از دوستانِ حقیقی حق را باز دارم - کہ خاطرِ شاں آزردہ نہ شود * و آنکہ از گفتنِ حق برہم خورد - شایانِ دوستی نیست - و دریں مفارقت کہ کلمۂ چند رنوشتم - نہ آنست کہ آں را پند و اندرز نام نہادہ باشم - حاشا ثم حاشا - ایں را از قسم دارنستگیٔ خود درمیان آوردن و متاعِ خود را سرہ کردن میداند - از افزونیٔ اخلاص و درستیٔ نیت آں کلماتِ فہمیدۂ خود باں نکتہ سنجِ خرد پرور نگاشتہ بود - الحمد للہ کہ بعیارِ آں خرد مشرب پسندیدہ آمد * و آنکہ بہ قاسم خاں بزرگ منشانہ صحبت داشتہ دلش بدست آوردہ اند - عیارِ نیک نہادیٔ خویشتن را خاطر نشانِ دوست و دشمن گردانیدہ اند * شکرِ دیگر آنکہ گمانِ خوبی بہ پایۂ یقین رسیدہ آفرینِ فہم خود است * ہمہ عالم ملائم و مطبوع را بہ ہمہ بہا خریدار است - گزیدہ مرد آنست کہ ناملائم را خریداری کند - و اگر ایں میسر نہ شود - متغیر نشدن و بگشادہ پیشانی در گذرانیدن *

به سجنت بلندے که در سرانجام این نشاء بریں فرمودۂ لسان الغیب عمل کند. حیث
آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرفست با دوستان تلطف با دشمنان مدارا
هرگز غم نارداشتے شفقت دُود چراغ حال او نگردد. امید که این گزین روش
به بهترین وجه هم آغوش آن دوربین باشد. و در باب حقیقت آمود صداقت
منش خواجه شمس الدین خانے نوشته بودم و باز مے نویسم که چون ایشان
آشنا اند. احتیاج بودن او نمانده باشد. و در درگاه ازیں چنیں راستے
و درستے ناگزیر. اگرچه صحبت امثال این مردم در لباس تعلق بغایت
مغتنم است. اما آوازۂ دولت را نظر در کار صاحب و ولی نعمت
ما باشد. هر چند خواجه راضی باشد. ما را بحق کار است. تو خواجه راضی مباش. تحریر
هفتم ماه بهمن سنه سی و هفت نگارش یافت.

بشیخ ابوالخیر

همگی اندیشه در خدمت جهان خدیو داشته در فراهم آوردن شایسته
خوبها بیداری نمایند. و در تحصیل خواهشهای زبانی و بر آمد مقاصد
صوری هرگز با هیچکس لجاج نکنند. که کار ساز حقیقی چنانچه باید
بر آورده آرد. لیکن اهل تعلق را گفتے دل به اسباب ظاهری
ناگزیر. اما تدبیر خود را بجز حفظ ظاهری چیزے نشمرند. و چشم
دل بر تیر تقدیر گشاده باشند. و آن تدبیر که در حوصله قدرت
گنجد از علم و عمل بهره برگیرند. و کسالا جویان مهره نمایش نمایند. و حقیقت خواهشه

بشیخ ابوالبرکات

آنکه بزرگان را تحریر [illegible] در [illegible]

و معنی از خواہشِ فضول و غضبِ نا مقبول خود را دور داشتن است - کہ جمیع برگزیدہاے الٰہی کہ بدرجۂ قبول رسیدند - ازیں جہت است * ہوشیاری و تغافل از زلاتِ اربابِ جرائم لازم داند * و بردباری و حوصلۂ فراخ را نگاہبانی کند * و ہر کارے کہ کند - بے تامل نکند * و مادام کہ اندیشۂ درست نماید - و نیک و بدِ آں را بدیدۂ دور بیں نہ بیند - و بہ دانایاں مشورت ننماید - در ہیچ کارے شتاب زدگی نکند - و از اعتبارات دنیوی و اُخروی از جا نہ رود * دنیا و ہجومِ مردم بادہ ایست کارش غفلت افزائی و ہوش ربائی *

بہ شیخ ابو الخیر

برادرِ گرامی موفق باشند ! الحمدُ لِلّٰہ کہ آں برادر نوشتہ بود کہ بجنے فہمیدہ تسلئیِ خویش نمود * بابا ! ہمہ جوش و خروش و اندوہ و شادی از نقصانِ بشریّت است - در بارگاہِ محبوبیّت گنجایش ندارد * و ہمہ خیرِ محض است جاے سپاس گزاری * خوش حالی بسزی - و اندوہ گراں جانی است * در تعلیمہ نوشتہ شد *

بہ شیخ ابو الخیر

در مطالعۂ رقیمۂ آں برادر بجاں برابر مسرت رو داد - ہموارہ بہ عافیت باشند ! و در دوامِ خدمتِ حضور و لوازمِ شعور آں چناں باشند کہ ہرگاہ بالمشافہ و بالمکاتبہ حرفے دریں باب گوید یا نویسد - از رقمِ تاکید احتیاطی باشد نہ تاکید

رُهی • در مشقّات و تردّدات نفسِ خود را معتاد ساخته مطمئن
شوند - تا مقاصدِ صوری و معنوی در کنار افتد - که تن پرور
بجائے نرسد - و محترزے از حوادث شدائد را رتبۂ بلند نیابد •
خردمندِ کار شناس را چوں دیدۂ اقبال کشوده گردد - سراسر
فاعلِ همه چیز جُز جلّ جلالهٗ نداند • و چوں داند که کنندۂ ایں
قدیر خبیر رحیم است - هر گرفتے که از روئے طبیعتِ بشری باشد -
منهضم شده جائے تشتّت مسرّت و خورسندی بهم رسد • اللّٰهم
ارزقنا! چه نویسد • العاقبة بالعافیة!

بآصف خاں

در قضایائے مصائبِ ناگزیر حرفِ صبر گفتن و تحسینِ آں
نمودن یا ناستودگیِ بے صبری ادا کردن و در آں به مقدّماتِ
عقلی و نقلی التجا بردن پُر مکرّر است • و حرفِ خردمندی و زیرکی
با مثلِ شما مردم که از فهم و فطرت بهره ورید - چگونه گوید؟ نمیخواست
که به نامه هم ارادۂ تسلیّتِ خاطر بجزع شتافته نماید - که با آنکه خود
را به تکلّف و رسومِ مترسّمان برآوردن فعلِ عبث کردن است -
لیکن چه کند در مدینه بودن صد بلا پیش مے آرد - ایں هم
یکے از آں شمرده کلمۂ چند نوشت • الله تعالیٰ بسترِ تکوین و
ایجاد رساناد! العاقبة بالخیر!

بسلالۃ الکرام حکیم همام نوشته

ایں وِرد نامه اشت روز اخرور از ابوالفضلِ مبارک بسوے

برادرِ گرامی ہمام - نہ حکیم ہماے کہ بہ دقائقِ علمی و رقائقِ عملی موصوف بودہ یگانۂ این روزگار است - و نہ حکیم ہماے کہ منظورِ انظارِ عواطفِ شاہنشاہی بودہ برسم رسالت بہ حاکمِ توران زمین رفتہ است - و نہ حکیم ہماے کہ پسرِ علامۃ الورے مولاناے عبدالرزاق گیلانی بودہ سرآمدِ دانایانِ عراق و عجم است - و نہ حکیم ہماے کہ برادرِ عزیزِ جالینوس الزمانی حکیم ہمام ابوالفتح بودہ محبوب القلوبِ این دیار است - و نہ حکیم ہماے کہ مصاحبِ رشتۂ پانزدہ سالہ این راقم است - و نہ حکیم ہماے کہ این حیرانِ دبستانِ خرد را از مغتنمانِ روزگار شمردہ در حاشیۂ مکتوب در اربابِ رسم منسلک دارد - بل حکیم ہماے کہ جمیع مراتبِ مذکور را تعبیر فرمودہ در تنگناے سویداے خاطرِ داناے خفایاے اسرارِ تعجب بل پذیراے اِملاے انوارِ تجرد شدہ بطرزِ محبیت در آئینہ و بہ طور محبوبیت در مرتبۂ جلوہ گر است - رباعی

ہر ساعتم اندروں بجوشد خوں را
آگاہیئے نیست مردمِ بیروں را
اِلّا آنکس کہ روے لیلی دیدہ است
داند کہ چہ درد مے کند مجنوں را

می خواستم کہ شطرے از محاورات نفس و مجادلاتِ طبع رنوشتہ نامۂ تجرید دارم - لیکن در نظرِ ثانوی آلودگیِ شوائبِ رعونت نگذاشت کہ این شیوہ نماید - پس ہماں بہتر کہ لب شکایت بستہ بہ شکرِ [illegible] زبانِ کوتاہ یا دراز سازد - اے برادر ! اولاً شکرِ صحبت حکیم شفقت حکیم الہی کہ دانش از تعلقاتِ رسمیہ تجنب یافتہ بود

مثنوی که حیثیت نفس الامری بیان تواند شد - مملو است - می گوید - که
آن برادر یقین تصور نماید که ما در روزگار آدمیت و در شهر مروت اینها
طور صحبت از مغتنمات عظمی است قایف در روزگار ما ۰ ثانیاً آنکه خاطر
فیض مظاہر حضرت ظل الٰہی از جمیع اطراف و اکناف ممالک محروسہ
جمع بوده آمادهٔ سیر بہشت نشان زمین است و خاطر بوالہوس مشتاق
به سیر آن حدود - لیکن میداند که به مقتضای التحریض محرم مصلحت
که پیش خاطر اقدس تواند بود - بجا آورده - و این عزیمت بر طرف
شده عنان توجه به تسخیر جزائر فرنگ منصرف می شود ۰ بارے ہرچه
شود - زود تر شود - که خاطر متردد خوب نمی باشد ۰ زیاده ازین شبہات
املا نمی کند - و خود را و شما را تصدیع نمی دہد ۰ ہفدہم ذی القعده
سنه نہصد و نود و پنج - در لاہور رقمی شد ۰

الله اکبر خیر اندیش نیکو کار آن تواند بود که رحمت عامهٔ ایزدی
را مخصوص طائفهٔ ندانسته خود را از آلایش خواہش پاک داشته
بر مسند تسلیم نشسته تفویض کل نماید ۰ و از آن فرو تر آن
دولت مندے بود - که بزم دوستی با دوست و دشمن و خویش و بیگانه
آراید ۰ و ازین کمتر آن بخت بلندے تواند بود - که اگر به نزہت
سرای محبت نتواند رسید - بارے به قلاوزیِ بخت خداداد بر بساط
عزت رضا رسیده بخاطرے گشاده پیشانی خوشنودیِ خدا رضامندیِ خود
داند ۰ و ازین پست تر آن نیک ذاتے تواند بود - که اگرچه رحمت
شاملهٔ الٰہی را مخصوص گروہے ساخته است - لیکن از رد و طعن
حکایت آرمیده صلح کلی در میان دارد ۰ و ازین کمتر آن سعادتمند
ساده لوح تواند بود - که ہرچند به دولت سرای محبت کل و نزہت

سرایِ رضای کل و دار الامنِ صلحِ کل نہ رسیدہ است۔ امّا روشے کہ از راہِ
عقلِ ناقص یا تقلیدِ کامل آوردہ اند۔ بے مداخلۂ ریا نیک و بد آں روش
را مزداتِ امتثال و اجتناب مے شاید ٭ و مراتبِ ایں چہار طبقۂ گرامی
چوں مدارجِ آں ظلوم و جہول کہ منزلِ او خرد ترا زیبہاست۔ از پایۂ
احصا بیروں و از حیطۂ بیاں افزوں است ٭

اللہ اکبر۔ ابو الدنیا آں پست فطرتے است ابلہ کہ عجوزۂ بد روے
دنیا را عروسِ زیبا شناسد۔ لیکن از آنجا کہ بہ مشامِ جانِ او از
دولت خانۂ ہمّت نسیمے رسیدہ است۔ چنانچہ در اقبالِ ایں
نامردِ فریب از جاے اطمینان و مقامِ آرام نرفتہ کامیاب خورسندی
و شادمانی نمے گردد۔ در ادبارِ ایں بیوفاے دوست کش دشمن نواز
پایمالِ اندوہ و لگد کوبِ غم نمے شود ٭ ابن الدنیا آں بے بار دانشے
است کور باطن کہ در آمد شدِ ایں پیرِ فرتوتِ بے حقیقت ناداں
برادرِ دانا افگن ختراں زدۂ شادی و ماتم است۔ نہ در حصولِ لذاتِ
ایں سرابِ فنا انتما شکمِ حوصلۂ شادیئے او سیر۔ و نہ نفسِ آرزوئے
او در نشیمنِ آرام۔ و نہ در انعدامِ ایں نیستِ ہست نما معدۂ ماتمِ
روزگارِ او پر و پاے خواہشِ او لنگ ٭ و عبد الدنیا آں بے سعادتے
است کہ با فراہم آوردگیہاے تیرگیہاے سابق در حصولِ مقاصد میاں تہی ایں
نشاۂ صورت کہ گزاشتۂ خرد پروراں و مردودِ روشن ضمیراں است۔ از شاہراہِ
راستی و درستی انحراف مے ورزد۔ امّا در دفعِ مکارہِ ایں جہانِ مزوّر از
جادۂ طریق منحرف شدہ دست بدامنِ مکر و حیلہ زدہ نجاتِ خود را میجوید ٭
امۃ الدنیا آں بے دولتے است۔ کہ با فنونِ بدی و بد کرداری کہ سمتِ
ذکر یافت۔ یکبارگی از راہِ راستی و درست کرداری یک سو شدہ در جلب

ملائم و دفع متضاد در مراتب صوری و مدارج معنوی گروهِ مهالکِ گریزت قطع
نموده کمر بستهٔ مکر و خدیعت است * در چهار ماه سنه سی و شش از دل بزبانِ قلم آمده *

فائده - بر مستبصرانِ هوش افزا پوشیده نماند که مقصدِ اعلیٰ و مطلبِ اسنیٰ دریافتِ
ذات و صفاتِ ایزدی است جلّ جلالهٗ - و جویندگانِ این گوهرِ بے بها
دو گروه اند - گروهے بکشف و شهود دستِ همّت بدامنِ مقصود زده اند - و
طائفهٔ بوسیلهٔ جمیلهٔ دلیل و برهان بر سدهٔ علیایے این مقصدِ ارجمند برآمده
کامیابِ دانائی گشته اند * فرقهٔ اولے اگر بوجودِ نبی گرویده اند - آن جماعت را
صوفیه گویند - و اگر نه - حکمایے اشراقیه خوانند - و طبقهٔ اخرے اگر نبی را
اعتقاد دارند متکلمین نامند - و الّا حکمایے مشائین دانند * این خلاصهٔ تحقیق
است که سیّد جرجانی در حاشیهٔ مطالع از محققینِ قدما نقل مے فرمایند * الٰهی
آنچه مرضیِ تست - بدان هدایت فرما - نمیقهٔ ابو الفضل بنِ مبارک عفی عنهما !

الله اکبر - مهتدی نشده راهِ هدایت شتافتن دیده وری را بکوری فروختن
است - یا آرمیدگیِ خویشتن را به بے انصافی دست و گریبان داشتن *
دانستهٔ خود گفتن هرزه کاری - و نا یافتهٔ خود را بیان کردن بے خبری -
بخموشی حرف سرا گشتن دکانداری * آے جویایے راهِ معامله ! با مستعدِ
مطالب چه احتیاج که مقدمات معنوی که مخدّراتِ قدسی اند - در میان آرد
و با بے استعداد خود جز ازین مقام حرفے زند - و نا محرم را در خلوت
سرایِ سلطانی راه دهد * آگاه دل باش ! اگر شناسایے معرفت و آشنایے
حقیقت گشته یعنی قطرهٔ از دریا و ذرّهٔ از ریگِ بیابان بدست افتاده -
منصبِ دربانی یافته کمر بستهٔ پاسبانی باش ! و گرنه پا از اندازه بیرون
منه و بیهوده مخروش - که مبادا نوحهٔ دل آزارِ تو باستانِ خاقانی رسد *
نوزدهم صفر سنه ——— هزار مرقوم شد *

انتخاب از دیوانِ سعدی

در حمدِ خداے عزّوجلّ

فضلِ خداے را کہ تواند شمار کرد / یا کیست آنکہ شکرِ یکے از ہزار کرد

آں صانعِ قدیم کہ بر فرشِ کائنات / چندیں ہزار صورتِ الواں نگار کرد

ترکیبِ آسمان و طلوعِ ستارگاں / از بہرِ عبرتِ نظرِ ہوشیار کرد

بحر آفرید و بر و درختان و آدمی / خورشید و ماہ و انجم و لیل و نہار کرد

الوانِ نعمتے کہ نشاید سپاس گفت / اسبابِ راحتے کہ نداند شمار کرد

آثارِ رحمتے کہ جہاں سر بسر گرفت / احمالِ منّتے کہ فلک زیرِ بار کرد

پشتہاے کوہسار بہ نطعِ زمیں بدوخت / تا فرشِ خاک بر سرِ آب استوار کرد

اجزاے خاکِ مردہ بہ تاثیرِ آفتاب / بستان و میوہ و سمن و لالہ زار کرد

ابر آب داد بیخِ درختانِ تشنہ را / شاخِ برہنہ پیرہنِ نوبہار کرد

چندیں ہزار منظرِ زیبا بیافرید / تا کیست کو نظر ز سرِ اعتبار کرد

توحیدِ گوے او نہ بنی آدم اند و بس / ہر بلبلے کہ زمزمہ بر شاخسار کرد

شکرِ کدام فضل بجاے آورد کسے / حیراں بماند ہر کہ دریں افتکار کرد

گردی دہانم درج کہ در کائنات دید / یا عقلِ ارجمند کہ با شرح یار کرد

لال است در دهانِ بلاغت زبانِ وصف — از غایتِ کرم که نهان آشکار کرد

سر چیست تا به طاعتِ او بر زمیں نهیم — جاں در رهش دریغ نباشد نثار کرد

اے قطرۂ منی سرِ بیچارگی بنه — کابلیس را غرورِ منی خاکسار کرد

بخشندۂ که سابقۂ فضل و رحمتش — ما را به حسنِ عاقبت امیدوار کرد

پرهیزگار باش که دادارِ آسماں — فردوس جایِ مردمِ پرهیزگار کرد

نابرده رنج گنج میسر نمے شود — مزد آں گرفت جانِ برادر که کار کرد

هر کو عمل نکرد و عنایت امید داشت — دانه نکرد ابله و دخل انتظار کرد

دار القرار خانۂ جاوید آدمی است — ایں جایِ رفتن است نشاید قرار کرد

چند استخواں که هاونِ دورانِ روزگار — خردش چناں بکوفت که خاکش غبار کرد

ظالم بمرد و قاعدۂ زشت ازو بماند — عادل برفت و نامِ نکو یادگار کرد

بیچاره آدمی چه تواند به سعی کرد — چوں هرچه بودنیست قضا روزگار کرد

او پادشاه و بندۂ نیک و بد آفرید — بدبخت و نیک بخت و گرامی و خوار کرد

سعدی بهر نفس که بر آورد در سحر — چوں صبح در بسیطِ زمیں انتشار کرد

هر بندۂ که خاتمِ دولت به نامِ اوست — در گوشِ دل نصیحتِ او گوشوار کرد

بالا گرفت و خلعتِ والا امید داشت — هر شاعرے که مدحِ ملوک اختیار کرد

شاید گر التفات کند خلعتِ مزید — سعدی که شکرِ نعمتِ پروردگار کرد

در صفتِ ربیع

بامداداں که تفاوت نکند لیل و نهار — خوش بود دامنِ صحرا و تماشایِ بهار

صوفی از صومعه گو خیمه بزن در گلزار — وقت آں نیست که در خانه نشینی بیکار

کوه و صحرا و درختاں همه در تسبیح اند — نه همه مستمعاں فهم کنند ایں اسرار

بلبلاں وقتِ گل آمد که بنالند از شوق — نه کم از بلبلِ مستی تو بنال اے هشیار

آفرینش همه تنبیهِ خداوندِ دل است
دل ندارد که ندارد به خداوند اقرار

این همه نقشِ عجب بر در و دیوارِ وجود
هرکه فکرت نکند نقش بود بر دیوار

خبرت هست که مرغانِ چمن میگویند
کاخر اے خفته سر از بالشِ غفلت بردار

هرکه امروز نه بیند اثرِ قدرتِ او
غالب آن است که فرداش نه بیند دیدار

تا کے آخر چو بنفشه سرِ غفلت در پیش
حیف باشد که تو در خوابی و نرگس بیدار

که تواند که دهد میوهٔ رنگین از چوب
یا که داند که برآرد گلِ صد برگ از خار

وقت آن است که دامادِ گل از حجلهٔ غیب
بدر آید که درختاں همه گردند نثار

آدمی زاده اگر در طرب آید چه عجب
سرو در باغ به رقص آمده و بید و چنار

باش تا غنچهٔ سیراب دهن باز کند
بامداداں چو سرِ نافهٔ آهوے تتار

مژده گانے که گل از غنچه بروں مے آید
صد هزار آنچه ریزند عروسانِ بهار

باد گیسوے عروسانِ چمن شانه کند
بوے نسرین و قرنفل ببرد در اقطار

ژاله بر لاله فرود آمده هنگامِ سحر
راست چوں عارضِ گلگونِ عرق کردهٔ یار

باد بوے سمن آورد و گل و سنبل و بید
درِ دکاں به چه رونق بگشاید عطّار

خیری و خطمی و نیلوفر و بستان افروز
نقشهائے که در او خیره بماند ابصار

ارغوان ریخته بر درگهِ خضراے چمن
همچنان است که بر تختهٔ دیبا دینار

اینهمه هنوز اوّلِ آثارِ جهان افروزی است
باش تا خیمه زند دولتِ نیسان و ایار

شاخها دخترِ دوشیزهٔ باغند هنوز
باش تا حامله گردند به الوانِ ثمار

عقل حیران شود از خوشهٔ زرّینِ عنب
وهم عاجز شود از حقّهٔ یاقوتِ انار

بندهاے رطب از نخل فرو آویزند
نقش بندانِ قضا و قدرِ شیرین کار

تا نه تاریک شود سایهٔ انبوهِ درخت
زیرِ هر برگ چراغے بنهد از گلنار

سیب را هر طرفے داده طبیعت رنگے
هم بدانگونه که گلگونه کند روے نگار

شکلِ امرود تو گوئی که به شیرینی و لطف
کوزهٔ چند نبات است معلّق بر بار

حشوِ انجیر چو حلواگرِ صانع کہ ہمے
حبِّ خشخاش کند در عسلِ شہد بکار

آب در پایے ترنج و بہ و بادام رواں
ہمچو در پایے درختانِ بہشتی انہار

گو نظر باز کن و خلعتِ نارنج ببیں
اے کہ باور نکنی فی الشجر الاخضرِ نار

پاک و بے عیب خدائے کہ بہ تقدیرِ عزیز
ماہ و خورشید مسخر کند و لیل و نہار

پادشاہی نہ بدستور کند یا گنجور
نقشبندی نہ بہ شنگرف کند یا زنگار

چشمہ از سنگ بروں آرد و باراں از میغ
انگبیں از مگسِ نحل و دُر از دریا بار

گرچہ بسیار بگفتیم دریں باب سخن
اندکے بیش نگفتیم ہنوز از بسیار

تا قیامت سخن اندر کرم و رحمتِ او
ہمہ گویند و یکے گفتہ نیاید ز ہزار

نعمتت بار خدایا ز عدد بیروں است
شکرِ انعامِ تو ہرگز نکند شکر گزار

ایں ہمہ پردہ کہ بر کردۂ ما مے پوشی
گر بہ تقصیر بگیری نگزاری دیار

نا امید از درِ لطفِ تو کجا شاید رفت
تابِ قہرِ تو نداریم خدایا زنہار

فعلہاے کہ ز ما دیدی و نہ پسندیدی
بہ خداوندیِ خود پردہ بپوش اے ستار

سعدیا راست رواں گوے سعادت بردند
راستی کن کہ بہ منزل نرسد کج رفتار

حیف از عمرِ گراں مایہ کہ در لہو برفت
یا رب از ہر چہ خطا رفت ہزار استغفار

دردِ پنہاں بہ تو گویم کہ خداوندِ منی
یا نگویم کہ تو خود مطلعی بر اسرار

در مدح اتکبانو

بس بگردید و بگردد روزگار
دل بہ دنیا در نہ بندد ہوشیار

اے کہ دستت مے رسد کارے بکن
پیش ازاں کز تو نیاید ہیچ کار

ایں کہ در شہنامہا آوردہ اند
رستم و اِسکندر و اسفندیار

تا بدانند ایں خداوندانِ ملک
کز بسے خلق است دنیا یادگار

ایں ہمہ رفتند و ماے شوخ چشم
ہیچ نگرفتیم از ایشاں اعتبار

اے کہ وقتے نطفہ بودی در شکم
وقت دیگر طفل بودی شیر خوار

مدتے بالا گرفتی تا بلوغ
سرو بالائے شدی سیمیں عذار

ہمچنیں تا مرد نام آور شدی
فارس میدان و مرد کارزار

آنچہ دیدی بر قرار خود نماند
وآنچہ بینی ہم نماند برقرار

دیر و زود ایں شکل و شخص نازنیں
خاک خواہد بود خاکش را غبار

گل بخواہد چید بیشک باغباں
ور نچیند خود فرو ریزد ز بار

ایں ہمہ ہیچ است چوں مے بگذرد
تخت و بخت و امر و نہے و گیرودار

نام نیکو گر بماند ز آدمی
بہ کزو ماند سرائے زر نگار

سال دیگر را کہ مے داند حساب
تا کجا رفت آں کہ با ما بود پار

خفتگاں بیچارہ در خاک لحد
خفتہ اندر کلۂ سر سوسمار

صورت زیبائے ظاہر ہیچ نیست
اے برادر سیرت زیبا بیار

ہیچ مے دانی خرد بہ یا رواں
من بگویم گر بداری استوار

آدمی را عقل باید در بدن
ورنہ جاں در کالبد دارد حمار

پیش ازاں کز دست تو بیروں برد
گردش گیتی زمام اختیار

گنج خواہی در طلب رنجے ببر
خرمنے مے بایدت تخمے بکار

چوں خداوندت بزرگی داد و حکم
خردہ از خردان مسکیں در گذار

چوں زبر دستیت بخشد آسماں
زیر دستاں را ہمیشہ نیک دار

عذر خواہاں را خطا کاری ببخش
زینہاری را بجاں دہ زینہار

شکر نعمت را نکو مے کن کہ حق
دوست دارد بندگان حق گزار

لطف او لطفے است بیروں از حساب
فضل او فضلے است بیروں از شمار

گر بہر موئے زبانے باشدت
شکر یک نعمت نگوئی از ہزار

نام نیک رفتگاں ضائع مکن
تا بماند نام نیکت برقرار

ملک باناں را نشاید روز و شب
گاہے اندر خمر و گاہے در خمار

کام مسکیناں و درویشاں برآر
تا ہمہ کامت بر آرد کردگار

با غریباں لطفِ بے اندازہ کن
تا برفت نامِ نیکے در دیار

زورِ بازو داری و شمشیرِ تیز
گر جہاں لشکر بگیرد غم مدار

از درونِ خستگاں پرہیز کن
وز دعاےِ مردمِ پرہیزگار

منجنیقِ آہِ مظلوماں بہ صبح
سخت گیرد ظالماں را در حصار

با بداں بد باش و با نیکاں نکو
جاےِ گل گل باش و جاےِ خار خار

دیو با مردم نیامیزد مترس
بل بترس از مردمانِ دیوسار

ہرکہ دو یا مردمِ بد پرورد
دیر و زود از جاں بر آرندش دمار

اے کہ داری چشمِ عقل و گوشِ ہوش
پندِ من در گوش کن چوں گوشوار

نشکند عہدِ من الا سنگدل
نشنود قولِ من الا بختیار

پادشاہاں را ثنا گویند و مدح
من دعاےِ مے کنم درویش وار

سعدیا چندانکہ مے دانی بگوے
حق نشاید گفتن الا آشکار

ہرکہ را خوف و طمع در کار نیست
از خطا باکش نباشد وز تتار

دولتِ نوئینِ اعظم شہریار
باد تا باشد بقاےِ روزگار

خسروِ عادل امیرِ نامور
آنکہ بانو سرورِ عالی تبار

منتہا سعدی سپاسِ نعمتت
کے تواند گفت و چوں سعدی ہزار

یا رب اندر کارِ ما کن یک نظر
پیش ازاں کز ما نیاید ہیچ کار

در مدحِ ترکاں خاتونِ کرمانی

اے پیش ازآنکہ در قلم آید ثناے تو
واجب بر اہلِ مشرق و مغرب دعاے تو

درویش و پادشاہ ندانم دریں زماں
الا بزیرِ سایۂ ہمچوں ہماے تو

نوشیروان و حاتم طائی کہ بودہ اند
ہرگز نبودہ اند بہ عدل و سخاے تو

مشہور در نواحی و مشہور در جہاں
آوازۂ تعبّد و خوف و رجاے تو

گر آسماں بداند قدرِ تو بر زمیں
در چشم آفتاب کشد خاکِ پاے تو

اسلام در امان و ضمانِ سلامت است
از یُمنِ ہمّت و قدمِ پارساے تو

خلق از جزاے خیرِ تو کردن مقصّر اند
پروردگارِ خلق تواند جزاے تو

شکرِ مسافراں کہ بہ آفاق مے برند
گر بر فلک رسد نرسد بر عطاے تو

تیغِ مبارزاں نکند در دیارِ خصم
چنداں اثر کہ ہمّتِ کشور کشاے تو

بدبخت نیست در ہمہ عالم بہ اتّفاق
الّا کسے کہ روے بتابد ز راے تو

اے در بقاے عمرِ تو خیرِ جہانیاں
باقی مباد ہر کہ نخواہد بقاے تو

خاص از براے مصلحتِ عام دیر سال
بنشیں کہ مثلِ تو نہ نشیند بجاے تو

آں چیست در جہاں کہ نداری تو از مراد
تا سعدی از خداے نخواہد براے تو

تا آفتاب مے رود و صبح مے دمد
عائد بہ خیر باد صباح و مساے تو

یارب رضاے او تو بر آور بفضلِ خویش
کو روز و شب نمے طلبد جز رضاے تو

مرثیۂ فخر الدّین ابوبکر در چہار بند

بندِ اوّل

غریباں را دل از بہرِ تو خون است
دلِ خویشاں نمے دانم کہ چون است

عنانِ گریہ چوں شاید گرفتن
کہ از دستِ شکیبائی برون است

مگر شاہنشہ اندر قلبِ لشکر
نمے آید کہ رایت سرنگون است

دگر سبزی نہ روید بر لبِ جوے
کہ آبِ چشمہا عنّاب گون است

دگر خونِ سیاوشاں بوکو رنگ
کہ باراں بیشتر سیلابِ خون است

شکیبائی مجوے از جانِ مہجور	کہ بار از طاقتِ مسکیں فزون است
سکون در آتشِ سوزندہ گفتم	نشاید کرد درماں ہم سکون است
کہ دُنیا صاحبے بد عہد و خوں خوار	زمانہ مادرے نے رہبر و دون است
نہ اکنون است با ما جورِ ایام	کہ از دورانِ آدم تا کنون است
نمیدانم حدیثِ نامہ چون است	ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

بندِ دوم

بزرگاں چشم و دِل در انتظارند	عزیزاں وقت و ساعت مے شمارند
غلاماں دُرّ و گوہر مے فشاندند	کنیزاں دست و ساعد مے نگارند
مِلک خان و مباق و بدر ترخاں	بہ رہوارانِ تازی بر سوارند
کہ شاہنشاہِ عادِل سعدِ بوبکر	بہ ایوانِ شہنشاہی در آرند
حرم شادی کناں بر طاق و ایوان	کہ مروارید بر تاجش ببارند
زمیں مے گفت عیشِ خوش گزاریم	از آں پس آسماں گفت ار گزارند
اُمیدِ تاج و تختِ خسروی بود	ازیں غافِل کہ تابوتش در آرند
چہ شد پاکیزہ رویانِ حرم را	کہ بر سر کاہ و بر زیور غبارند
نشاید پارہ کردن زیور و روے	کہ مرحوم تختِ امر کردگارند
ولیکن با چنیں داغِ جگر سوز	نہ شاید کہ فریادے ندارند
بلے شاید کہ مہجوراں بگریند	روا باشد کہ مظلوماں بزارند
نہ دانم حدیثِ نامہ چون است	ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

بندِ سوم

برفت آں گلبنِ خرم بباد ے	دریغے ماند و فریادے و دادے

زمانی چشمِ عشرت بیں نخفتی | گرش سیلابِ خوں باز ایستادی
چه شاید گفت دورانِ زماں را | نخواهد پروریدن سفله زادی
نیارد گردشِ گیتی دگر بار | چناں صاحبدلے فرخ نژادی
خردمندانِ پیشیں راست گفتند | مرا خود کاشکے مادر نزادی
نه بودے دیدگانم تا نه دیدے | چنیں آتش که در عالم فتادی
نکو خواہاں تصور کرده بودند | که آمد پشتِ دولت را عمادی
تنِ گردن کشش را وقت آں بود | که تاجِ خسروی بر سر نهادی
چو روز آمد درختِ نام بردار | که بستاں را بہار و میوه دادی
مگر چشمِ بداں اندر کمیں بود | ببرد از بوستانش تند بادی
نمیدانم حدیثِ نامه چوں است | ہمے بینم که عنوانش به خوں است

بندِ چہارم

پس از مرگِ جواناں گل مماناد | پس از گل در چمن بلبل مخواناد
کس اندر زندگانی قیمتِ دوست | نداند کس چنیں قیمت مداناد
به حسرت در زمیں رفت آں گلِ نو | صبا بر استخوانش گل دماناد
به تلخی رفت از دنیائے شیریں | زلالِ کام در حلقش چکاناد
سر آمد روزگارِ سعدِ بوبکر | خداوندش به رحمت در رساناد
جزائے تشنه مردن در غریبی | شراب از دستِ پیغمبر ستاناد
در آں عالم خدا از عالمِ غیب | نثارِ رحمتش بر سر فشاناد
ہر آں کش دل نه سوزد بریں داد | ثوابش ہم بر آں آتش نشاناد
دریں گیتی مظفر شاهِ عادل | محمد نام بردارش بماناد
سعادت پرتوِ نیکاں رہادش | به خوئے صالحانش پروراناد

روانِ سعد را با جانِ بوبکر
به اوجِ روح و راحت گستراناد

به کامِ دوستان و بختِ فیروز
بسے دورانِ دیگر بگذراناد

نمیدانم حدیثِ نامہ چون است
ہمے بینم کہ عنوانش بہ خون است

خطاب بدل

اے دل بکامِ خویش جہاں را تو دیدہ گیر
در وے ہزار سال چو نوح آرمیدہ گیر

بستان و باغ ساختہ گیر اندر و بسے
ایوان و قصر سر بفلک برکشیدہ گیر

با دوستانِ مشفق و یارانِ مہرباں
بنشستہ و شرابِ مروّق چشیدہ گیر

ہر نعمتے کہ ہست بعالم تو خوردہ داں
ہر لذّتے کہ ہست سراسر چشیدہ گیر

چوں پادشاہِ عادل ابر تختِ سلطنت
صد جامۂ حریر بدولت دریدہ گیر

ہر گنج و ہر خزانہ کہ شاہاں نہادہ اند
آں گنج و آں خزانہ بچنگ آوریدہ گیر

ہر بندۂ کہ ہست بہ تاتار و ہند و روم
آں بندہ را بسیم و زرِ خود خریدہ گیر

آوازِ عود و بربط و نائے و سرود و چنگ
آں لحظہ کہ مے شنوی ہم شنیدہ گیر

در آرزوئے آبِ حیاتے تو ہر زماں
مانندِ خضر گردِ جہاں در دویدہ گیر

از ہیچ عنکبوتی و حالِ جہاں مگس
چوں عنکبوت گردِ مگس بر تنیدہ گیر

بگیرم ترا کہ مال ز قاروں فزوں شود
عمرت بعمرِ نوح پیمبر رسیدہ گیر

پوشیدنی ہزار اطلس و کمخابِ روزگار
پوشیدہ در تنعّم و آنگہ دریدہ گیر

روزے ببیں کہ ہیچ نماند بجز دریغ
صد بار پشتِ دست بدنداں گزیدہ گیر

سعدی تو نیز زیں قفسِ تنگنائے دہر
روزے قفس شکستہ و مرغش پریدہ گیر

اِنتخاب از دیوانِ نشاط

قصیدہ در تاریخِ عمارتِ سُلطانیہ

آسمانی دیگر است این بر فرازِ آسمان — یا بہشتی جاودان است آشکارا در جہان

خاکِ او جنت نشان است آبِ او کوثر صفت — بادِ او چوں طُرّۂ حورا وشاں عنبر فشاں

ساکنانِ عرش با همسکانِ فرشش همنشیں — طایرانِ قُدس با مرغانِ بامش همزباں

لامکانست و در آں تاباں صفاتِ ذوالجلال — با مکانِ سایۂ یزداں شد ایں خُرّم مکاں

رفعت آنجا پیشکار و حرمت آنجا پردہ دار — دولت آنجا رہنمائے شوکت آنجا پاسباں

آسمانے آفتابش گشتہ تاباں روز و شب — آفتابے سایہ اش اقبال و بختش سایباں

آسمانے بے تغیر آفتابے بے زوال — پادشاہے بے نظیر شاہنشہے صاحبقراں

آں سپہر مکرمت آں آفتابِ مرحمت — جم نشاں فتح علی شہ مظفر شاہنشہاں

نسبتِ هستی و ذاتش نسبتِ چشم است و نور — الفتِ دوران و جاهش الفتِ جسم است و جان

رافتش با شهر گردون گفتند در یک خیابگاه — نصرتش با نشرِ چرخ آسوده در یک آشیان

گر نهان در ظلمت آمد آبِ حیوان جانفزا — آبِ تیغش جان ستاند ارچه در ظلمت نهان

سینهٔ حسودش رسد تا بر کنار از نشترِ طبع — دشتِ او شد نا خدا و عزمِ او شد بادبان

سنگ را ماند خصم را از قهرِ او امدادِ خصم — شمعِ آتش کے تو اند پرنیان از پرنیان

حزمِ محکمش چرخ را گردیدش نه این نبود عجب — چون کند گوگر نه خود فرمانبردار قضا جهان

شد بعزمِ رزم گردش این چمن منزل که باد — چون بهارِ دولتش پیوسته ایمن از خزان

خواست بر این تل مکانے از پئے آرامگاه — همچو قصرِ شوکتش محفوظ از آفاتِ زمان

گشت بر پا این بنا از سعیِ معماران که باد — تا ابد چون کاخِ جاهش از حوادث در امان

با نشاط از بهرِ تاریخِ بنایش عقل گفت — در جهان چنگ چنان واندر زمین هین آشیان

در تهنیت ورودِ موکبِ اشرف بقصرِ قاجار

یارب این قصر بهشت از جنت بگلزار آمده — یا ز گلزار است خود جنت بهر بهار آمده

نیلگون دریاچه اش بین گر ندیدی تا کنون — آسمانے گاه ثابت گاه سیار آمده

هست این عکسِ فلک پیدا در آبش آسمان — دیده تا بر رفعتِ قصرش نگونسار آمده

وانکه بینی بر فرازش نیست چرخ و اختران — عکسِ گلزار است و گل کانجا نمودار آمده

قصر در گلزار و اندر قصر گلزارِ دگر — آشکارا هر طرف از نقشِ دیوار آمده

گلبنانش را آستے و سبزه اش را سنتے — نے ز بادِ آذری نه ز ابرِ آذار آمده

شهر یارا سالها گلها را آبگیر ز ابرِ جودِ تو — وز بهر خرم همچو باغ از بادِ آذار آمده

خیز عزمِ باغ کن کاندر فراقِ موکبت — گلستان آشفته تر از زلفِ دلدار آمده

بشکفه اندر شاه راهِ انتظارِ شهریار — مانده نرگس همچو چشمِ یارِ بیمار آمده

گل زند تا بوسه بر دستت هما پوشند ز شوق — سر ز پا نشناخته پا بر سرِ خار آمده

ابر از بہرِ نثارِ مقدمت گوہر بجیب
در رہت باد آستین پُر مشکِ تاتار آمدہ

سرِّ جود یا رب نشینی بر فرازِ قصرِ من
طوطیِ طبعم بدیں معنی شکر بار آمدہ

آفتاب است اینکہ بر گردوں پدیدار آمدہ
یا شہنشاہِ جہاں بر قصرِ تاجدار آمدہ

آفتابی لیک جاہت آسمانے دیگر است
آسماں چوں نقطہ اندر خطِ پرکار آمدہ

آسمانی لیک رایت آفتابے کآفتاب
ہمچو گوئے ماہ ازو در کسبِ انوار آمدہ

شاد زی ہیں کایں زماں پیکِ بشارت در رسید
کز خراساں مژدۂ فتحِ سپہدار آمدہ

ہر کجا شہرے و ہر جا شہریارے ہمچناں
یا بغارت رفتہ از دستے یا بزنہار آمدہ

چوں بدخشاں لعل خیز آمد نشاپور اندراں
خنجرِ فیروزہ گونش بشکلِ خونبار آمدہ

خواستم دشمن ترا تا بحر گویم عقل گفت
حاش للہ ایں گہر دار آں گہر بار آمدہ

در تہنیتِ عیدِ سعید و جلوسِ عمارتِ مبارکہ گلستان

بر لالہ ژالہ مے چکد از ابرِ مشک فام
چوں قطرۂ ژالہ بادہ و چوں ساغرِ لالہ جام

صبح است و بزم و عید و مے و مطرب و ندیم
دولت مدید و بخت سعید و جہاں بکام

گلزار را طراوت و ایام را نشاط
افلاک را سعادت و آفاق را نظام

در زلفِ روئے ساقی و در شیشہ عکسِ مے
کالبدر فی الدجیۃ والشمس فی الغمام

باشد حلال توبہ نباشد اگر ز مے
باشد حرام بادہ نباشد اگر بجام

باید فروخت سبحہ اگر کس خرد بہیچ
باید خرید بادہ اگر کس دہد بوام

از طرفِ جوئے میگذرد یارِ سرو قد
یا دادہ اعتدالِ ہوا سرو را خرام

از فیضِ باد و لطفِ ہوا جاوداں زید
نقشے اگر بر آب نگارند در منام

جذبِ صبا بگوش رساند صدائے آں
بگذارد ار پری بچمن در خیال گام

اجزائے بوستاں نہ چناں التیام یافت
کاجسام را بوہم توان داد انقسام

گلزار و ابر گوئی معشوق و عاشقند
کایں تا بگرید آں دگر آید در ابتسام

در ہدایت حال کہ ہنوز شرف التزام رکاب اشرف نیافتہ بود - و اہالیِ اصفہان بتقصیر مورد سخت قہرمانی شدہ بودند - این قصیدہ را بعرض رسانید - در صلۂ آن عفوِ جرائم اصفہانیان بعلاوۂ پنج ہزار تومان مقرر شد

شوی طہران خویش را از اصفہان آوردہ ام
با کہ از گلخن مکان در گلستان آوردہ ام

یا کہ از دار الحوادث بار رحلت بستہ ام
رخت از ہستی جانب دار الامان آوردہ ام

یا کہ گوئی از بلای زاہدان جان بردہ ام
نیم جانی بر در پیر مغان آوردہ ام

راست گویم داشتم یکچند در دوزخ مقام
وین زمان جا در بہشت جاودان آوردہ ام

جنت از قہر شہ ار دوزخ شود نبود عجب
نہ بتہمت این مثل بر اصفہان آوردہ ام

قہر شاہ است آنچہ او را نام دوزخ کردہ ام
لطف شاہ است آنچہ نام او را جنان آوردہ ام

شاہ گردون مرتبت فتح علی شہ آنکہ من
از ثنایش تا زبان اندر دہان آوردہ ام

نیست جز حرف مدیحش بر زبانم گوئیا
مدح او آموختہ آنگہ زبان آوردہ ام

دوش دیدم چرخ را میگفت با سیارگان
خویش را در سایۂ آن آستان آوردہ ام

گفت کیوان قدر من بالاتر آمد زانکہ من
روز و شب خود را بدان در پاسبان آوردہ ام

مشتری گفتا سعادت آنچہ اندر دہر ہاست
دوستانش را قرین در یک قران آوردہ ام

گفت مریخ از کمان آسمان تیر بلا
ہرچہ آید دشمنانش را نشان آوردہ ام

مہر گفتا سالہا در سایۂ بد اندیشش شدم
زہرہ گفتا بودم آمد بزمش از غنا گراں
گفت مہ تقویم چوں گاہے ہلالم گاہ بدر
تا بہ بزمم او شمر کہ ساغری گاہے دفی
با عطارد گفتم از کلکش نداری شرم گفت
گفت عنصر با فلک زیبد مرا گویم اگر
نالہ از اوجِ فلک بانگے برآمد کاے گروہ
گفت حق کاو را برائے مظہرِ اسمائے خویش
شہریارا زیبدت گوئی اگر از عزمِ خویش
بارگاہت را سزد الحق کہ گوید گاہِ بار
تا بسوزم ز آتشِ رشک آفتابِ چرخ را
چرخ بہرِ حل و عقد آورد اگر سیارگاں
آسماں را ہر طرف خیلے اگر از انجم است
از ہجومِ سرکشاں ز آمد شدِ گردن کشاں
خسروا عمرے بسر سودائے ایں ورد اشتم
بندگاں را قابلِ خدمت نبودم خویش را
خستگاں را مرہم از داروے لطفش کردہ ام
ابرِ آذارِ بہشت عفوِ شہ گلستانِ اصفہاں
لطفِ شہ خورشیدِ تاباں اصفہاں کانِ گہر
گر مسیح از باد و خضر از آب بخشیدہ حیات
مجرماں بے نہایت عفو ہائے بے شمار
کامگار آسماں با بختِ تو گوید سر بہ پیچ

زایں ہمہ انوار و اشیا از تحیف آں آوردہ ام
چند روزے بختِ بد در آسماں آوردہ ام
خلق را تا چند ازیں رہ در گماں آوردہ ام
خویش را گاہے چنیں گاہے چناں آوردہ ام
پس چرا مہرِ خموشی بر زباں آوردہ ام
زیبا امتزاجے ایں چنیں صاحبقراں آوردہ ام
تا بگوئی گوئید ایں آوردہ آں آوردہ ام
از فرازِ لامکاں سوئے مکاں آوردہ ام
ترجماں سرِ لوحِ نقشِ کن فکاں آوردہ ام
بر زمیں از خویش پیدا آسماں آوردہ ام
آفتابِ طلعتِ شاہِ جہاں آوردہ ام
من دبیرانِ شہِ گیتی ستاں آوردہ ام
من سپاہِ بیکراں از ہر کراں آوردہ ام
راہِ ایں درگاہ را چوں کہکشاں آوردہ ام
تا نگوید کس کزیں سودا زیاں آوردہ ام
با ہزار امید در سلکِ سگاں آوردہ ام
مجرماں را از خطِ عفوش اماں آوردہ ام
ابرِ آذاری بطرفِ گلستاں آوردہ ام
تابشِ خورشیدِ تاباں سوئے کاں آوردہ ام
من ز خاکِ پائے شہ بر مردہ جاں آوردہ ام
ہر درِ شاہِ جہاں ایں مژدہ آں آوردہ ام
یک دو روزے خصم را گر کافراں آوردہ ام

آفتابِ دولتت اوّل فروزاں کردہ ام — پس چو شمع صبحگاہش درمیاں آوردہ ام

تا بدورانِ تو ہر کس باز داند قدرِ خویش — ایں شگفتیہا براے امتحاں آوردہ ام

دولتت را با ابد پیوندِ اُلفت دادہ ام — کلفتت را با نہایت سرگراں آوردہ ام

ہر زماں باد انبساطت از قضا کامے شہریار — بو العجب نقشے بدورانت عیاں آوردہ ام

دوستت را گرچہ در مہدِ زعفراں افگندہ ام — عارضش را ہمچو شاخِ ارغواں آوردہ ام

دشمنت را گرچہ ہر دم خوں بساغر کردہ ام — چہرہ اش را ہمچو برگِ زعفراں آوردہ ام

باشد از انصاف کس تجنیس نگوید زینکہ من — ہم مکرر قافیہ ہم شایگاں آوردہ ام

ہست ایں نظمے کہ گوید انوری از افتخار — ایں قصیدہ از براے امتحاں آوردہ ام

در پردۂ تصویر نگارگاہ نگارش یافت

زہے تمثالِ جاں پرور کہ آرد — بتن جاں گرچہ جاں در تن ندارد

ازاں بے پردہ نورے آشکار است — کہ در ہر پردہ پنہاں پردہ دار است

عجب نبود مثالش گر محال است — مثالِ پادشاہِ بے مثال است

تعالی اللہ زہے شاہِ جواں بخت — طرازِ افسر و آرایشِ تخت

نبالے آسماں از پایۂ او — مثالے آفتاب از سایۂ او

کواکب عکسِ نقشِ خاکِ راہش — جہاں تمثالے از تصویرِ جاہش

زے عارش پاے کبکِ کوہساری — خضاب از خونِ مرغانِ شکاری

قضا چوں آہوے صحرا در کمندش — سپر گردوں اگر گوید سمندش

بروں ز اندیشہ بیروں از گمانست — بدیں ہم کاریں چنیں با آں چنانست

چہ زیبا معنی نشاید راز گوییم — جہاں را شرحِ صورت باز گوییم

سزاے کامجشن سازِ ستودش است — مثالِ قصرِ کاہِ کاپنودش است

ز گردگاں چوں پریزاداں بہ گرشتند — بشادی کوہ و ہاموں در نوشتند

صباحی جانفزا روزی دل افروز — چو تخت و بخت شه میمون و فیروز
شمیمش راحت تن مایهٔ جان — نسیمش همچو جان پیدا و پنهان
چمن خرم ز ابر نوبهاران — ولی چندان ترشحهای باران
کز آن پر لاله را ساغر نگشتی — وز آن دامان زاهد تر نگشتی
صبا چندانکه گل دختر بریزد — شراب لاله از ساغر نریزد
پریشان ز آن شود زلف نکویان — نسازد لیک دلها را پریشان
شهنشه با غلامان صید جویان — درین نخچیر گه گشتند پویان
وشاقان صف بصف رومی و چینی — چگویم من بآئینه که بینی
پریوش چاکران صف بر کشیده — ملک بر پشت دیوی جا گزیده
سمندی چون برانگیزد بر زمش — بر آن بینی نگیرو تخیر عزمش
کمندی رشته گوئی روزگارش — قضا را با قدر در پود و تارش
سنانی ز آفت جانها سرشته — بر آن توقیع خونریزی نوشته
کمانی سخت چون سلک عطایش — بر آن تیری چه راسی بیخطایش
خدنگی همچو اخگر تاب داده — تو گوئی ز آتش قهر آب داده
قدوم شاه را مرغان نواساز — ز خرسندی گوزنان در تگ و تاز
چنان بستند خود را در کمندش — که بگشاید کسی از صید بندش
ز پیشش بسیلی گر گام برداشت — ز کیشش حسرت تیر دگر داشت
اگر شیری رسیدی در کمینش — ندیدی زخم از او جز بر سرینش
غزالی پشت کردی گر بجنگش — بجز بر دیده کی دیدی خدنگش
ز گوزن و زبس هر دم صدائی — که ای تیر و سنان آخر خطائی
سنانش را خطا بر کوه اینها داشت — که در دل حسرتی گاو زمین داشت
اگر بر طائری تیری خطا رفت — بتقصیر نشین طائر بر سما رفت

چو جان اندر جہان حکمش رواں باد — جہان تا ہست او جانِ جہاں باد

سرِ گردن کشاں زیر اکِ جولیش — روانِ تاجداراں خاکِ کوبش

مرادش را قضا زیں ہفت پردہ — برآرد صورتے ہر ہفت کردہ

پرد گر طائرے بے شوقِ دامش — بود ذوقِ پر افشانی حرامش

زمانہ یار و گردوں یاورش باد — نشاط از خاکبوسانِ درش باد

ترکیب بند۔ بندِ اوّل

ایں بزمِ شہنشہِ جہان است — یا ساحتِ روضۂ جنان است

یا گردونے است بارگہ ساں — یا بارگہے فلک نشان است

خاکش ہمہ آبِ زندگانی است — آبش ہمہ مایۂ روان است

بر آبِ حیات خاکِ آں را — صد گونہ شرف بیکے ازآن است

کز مردمِ دیدہ آں نہاں شد — در دیدۂ مردم ایں عیان است

ماہے است نشستہ بر سرِ تخت — یا شاہ بر اوجِ آسمان است

در ساحتِ آنکہ از وشاقاں — آمیزشِ چرخ و بوستان است

ہم بر سرِ سرو آفتاب است — ہم در بر ماہ پرنیان است

بر تر زِ سپہر پایہ اش باد — خورشید بزیرِ سایہ اش باد

بندِ دوم

صد شکر کہ دور بر مراد است — دورانِ شہِ فلک نہاد است

ارکانِ چہار گانۂ دہر — جود و کرم است و عدل و داد است

تا رونقِ گلستاں دہد ابر — چوں دستِ شہنشہِ جواد است

ہم بلاغ رہِ خزاں بہ بستہ است — ہم شاہ درِ کرم گشاد است

باد از پئے زینتِ گلستان   عدل از پئے رونقِ بلاد است

بُنیادِ زمان بر انبساط است   اجزاے جہان در ازدیاد است

روز از اثرِ بہار ہر روز   چوں دولتِ شہ در امتداد است

افروز بروزگار دانی   آں چیست کہ ناقص اوفتاد است

با قدرِ شبِ سیاہ بخت است   یا بخت و عدوے بد نہاد است

تا زینتِ بوستان زِ ابر است   تا رونقِ گلستان زِ باد است

خرم گلشنش چو گلستان باد   گلزارِ وے ایمن از خزاں باد

بندِ سوم

خاصیتِ شہد در شرنگ است   آسایشِ زخم از خدنگ است

ادوارِ ہموم را شتاب است   دورانِ نشاط را درنگ است

دشتِ کرم و سخا دراز است   پاے ستم و ستیزه لنگ است

از تارِ طرب بدرگہِ شاہ   بر گردنِ چرخ پالہنگ است

در کامِ مخالف و موالف   تا شہد مخالفِ شرنگ است

ہم شہدِ طرب قرینِ جامش   ہم شاہدِ آرزو بکامش

بندِ چہارم

اے فرشِ رہِ تو عرشِ والا   عرش از تو بفرشِ آشکارا

نہ واجب و نہ ممکن آمد   در دہر ترا نظیر و ہمتا

فتنہ بعدوے تُست مفتون   اقبال بروے تُست شیدا

ایں ہمچو سوادِ لیل و خفاش   آں ہمچو ضیاے مہر و حربا

از رزم ببزم چوں خرامی   در سایۂ چترِ آسماں سا

در دشت گرفته دستِ نصرت — بر پاے فگندہ فرقِ اعدا
شاد از تو روانِ مُلک و مِلّت — خرّم ز تو جانِ دین و دنیا
گر بادۂ کوثر است و تسنیم — در حاصلِ معدن است و دریا
گر دستِ تہمتن است و دستاں — در مُلکِ سکندر است و دارا
در مجلسِ بزم و عرصۂ رزم — بستان و بدہ بہ بند و بکشا
دورِ مہ و خور بکام بادت — ایں ساغر و آں مدام بادت

بندِ پنجم

ہر کو ز خدا ترا جدا دید — از شرک جدا نکرد توحید
اے سایۂ آفتابِ یزداں — در سایۂ راے تست خورشید
آورد ز تو جہانِ دیگر — جاہِ تو جہاں چو مختصر دید
از راے رزیں دریں مصابیح — وز فکرِ متیں درآں مقالید
جود و کرم امن و عدل ارکاں — عیش و طرب و بقا موالید
ہر قطرہ ازآں نظیرِ دریا — ہر ذرّۂ آں عدیلِ خورشید
ہر مفلسِ آں بجاے قاروں — ہر ناکسِ آں بجاہِ جمشید
برعکسِ جہاں درآں نشد کس — ہرگز ز مرادِ خویش نومید
اے روے تو قبلہ گاہِ اقبال — بازوے تو اعتضادِ تائید
عیدت ہمہ سال باد مسعود — سالت ہمہ روزہ باد چوں عید

غم دور ہمے ز خاطرت باد
پیوستہ نشاط بر درت باد

وقتے ازیں بندہ در خاکبوسِ درگاہِ پادشاہی تاخیرے رفتہ - و درآں اوان کہ شرفیاب مے گشت - اتفاقاً چند بیت از

کتابِ خسرو شیرینِ حکیم نظامی کہ در حقِ ممدوحِ خود گفتہ - و یکے از ابیاتِ او ایں است - کہ **بیت** - فریدوں بود طفلے گاو پرورد - تو بالغ دولتی ہم شیر و ہم مرد - بنظرِ انور رسیدہ - خاطرِ اشرف مائل افتادہ بود - کہ چند بیت بداں سیاق موزوں شود - بدیں بندہ امر رفت - و ایں ابیات را بعرضِ اقدس رسانْد - و در طیِ آں ابیات حکیم نیز معذرِ تقصیرے و تاخیرے خواستہ است - و درآں ضمن بیتے دارد - کہ مصرعش این است **م** - اگر دیر آمدم شیر آمدم شیر +

مثنوی در مدح

ملک جاہا خدیوا پادشاہا — جہاں داور شہا عالم پناہا
سرِ گردن کشاں و سرفرازاں — بدرگاہت نیازِ بے نیازاں
نشانے آسماں از پایۂ تو — فروغے اختراں از سایۂ تو
فریدوں حشمت اسکندر خصالی — غلط گفتم کہ بے شبہ و مثالی
زِ آہنگِ فریدوں راست لافی — تو از فولاد تیغ آہن شگافی
بساطِ خسروی رایت چو گسترد — سکندر نیست جز پیکِ جہاں گرد
سلیماں گر ندادے خاتم از دست — ترا گفتم زِ شاہاں ہمسرے ہست
ملک بر درگہت خدمت گزارے — فلک در بارگاہت پیشکارے
خرابے آسماں از کشورِ تو — ثوابت ماندگانِ لشکرِ تو
زمیں مشتے غبار از آستانت — رحجابے چند بر در آسمانت
بجز تاج از تو کس برتر نباشد — بجز افسر ترا ہم سر نباشد
جہاں یکسر گزیدہ آسایش از تو — جہانداری گرفتہ آرایش از تو

جهان چشم است حکم تو روان است ‏ ‏ جدائی چشم از جان کے توان است

ز ذاتت جز خدا بر تر که باشد ‏ ‏ گر این شاهی خداوندی چه باشد

بمیزانِ سخن مدحت نسنجد ‏ ‏ اگرچه باشد لفظ در معنی نگنجد

فزون ز اندیشه بیرون از گمانی ‏ ‏ چگویم کاینچنانی یا آنچنانی

حکیم گنجه دانائے گهر سنج ‏ ‏ که دارد گنج گوهر از سخن رنج

بوقتے گفت بهرِ عذرِ تقصیر ‏ ‏ که گر دیر آمدم شیر آمدم شیر

گزارش گر بدین درگاه بودے ‏ ‏ اگر شیر آمدے روباه بودے

نه تنها بر درت دیر آمدستم ‏ ‏ که با صدگونه تقصیر آمدستم

ولے روباهی و شیری ندانم ‏ ‏ همین دانم سگِ این آستانم

گشائی گر نظر یکره بسویم ‏ ‏ گشاید صد درِ دولت بروئیم

دلے را کو باخلاصت نیاز است ‏ ‏ زبانے کو بمدحت نکته ساز است

پریشان سازدش اندُه روا نیست ‏ ‏ ز غم خاموش بنشیند روا نیست

بر آتش گر چه رینی گل بروید ‏ ‏ بآب ار سنگری پشتی نجوید

اگر یابد ز راحت باد گردے ‏ ‏ ز سر بگذارد این بیهوده گردی

بخاک ار بگزری گوهر شود خاک ‏ ‏ بخار ار بنگری خارا کند چاک

گذارد سر بپایت هر که چون بخت ‏ ‏ سزاے تاج گردد در خورِ تخت

زبانها بے ثنایت چاک بادا ‏ ‏ روانها بے هوایت خاک بادا

لبے فارغ مبادا از دعایت ‏ ‏ دلے طالب مبادا جز رضایت

سپهر اندر حسابِ کشورت باد ‏ ‏ کواکب در شمارِ لشکرت باد

جهان بینی جهان پُر نور از تو ‏ ‏ فلک خرم زمین معمور از تو

غزلیات

نامِ تو کلیدِ بستگیها
یادِ تو دوای خستگیها

دل می شکند شکنجِ زلفت
آری مرهمِ دلِ شکستگیها

تاری ز کمندِ گیسوانت
پیوندِ لبی گسستگیها

با رشتۂ عقل غم شکسته
در رشتۂ عشق رستگیها

بنشا نگری ز زلف بنگر
در کارِ نشاط بستگیها

بهر جا بنگرم بالا و گر پست
نه بینم در دو عالم جز یکی هست

ز یک شاخیم اگر شیرین اگر تلخ
ز یک بزمیم اگر هشیار گر مست

بپاییم شاخِ گلبن رشتۂ دام
براهم موجِ دریا حلقۂ شست

توانائی مرا باریست بردوش
زبردستی مرا بندیست بردست

بر و بال است دامِ من خویش اندام
که از قیدش بپروازی توان جست

نباشد بنده کازادش توان کرد
نباشد خواجه کز قیدش توان رست

نه عاشق آنکه جز معشوق بیند
نه معشوق آنکه جز وی در جهان هست

نشاط ار دیده نورانی بخورشید
ببین در سایه کان با نور پیوست

جهان را ایمنی تیغِ علی شاه
که ایمن باد ذاتش تا جهان هست

حاصلِ هر دو جهان خوشۂ از خرمنِ ماست
ساحتِ کون و مکان گوشۂ از مسکنِ ماست

چشم بر بند و بظلمتکدۂ فقر در آی
تا ببینی که فروغِ فلک از روزنِ ماست

چشمۂ کوثر و آن باغِ ز لارای بهشت
نمی از مشربِ ما نکهتی از گلشنِ ماست

چه اثر بود درین دشت که بی زحمتِ کشت
یتیمان ریزه خور و خوشه بر از خرمنِ ماست

سر بہ سجدہ وسعتِ آفاق نیا ہیم فرود
زانکہ از خدمتِ شہ سلسلہ در گردنِ ماست

ہمہ بگذار کہ با ایں ہمہ اینک در شہر
کودکے باز بمژگانِ سیہ رہزنِ ماست

ہم قصاصِ دلِ ما را مگر از ما طلبند
زانکہ با خونِ دلِ آلودہ ہمیں دامنِ ماست

دشمن و دوست نداند کس اگر طالبِ اوست
خلق بیہودہ یکے دوست یکے دشمنِ ماست

گفتمش ہیچ اثرے بود دریں رہ ز نشاط
گفت سرگشتہ غبارے ز پئے توسنِ ماست

کشورِ دل از جہانے دیگر است
ایں زمیں را آسمانے دیگر است

اے جہاں از راہِ ما بردار دام
طائرِ ما ز آشیانِ دیگر است

اے فلک از تختۂ ما برگیر رخت
کوکبِ ما ز آسمانے دیگر است

ما دریں رہ ایمنیم از رہزناں
نقدِ ما با کاروانے دیگر است

با تو خاموشم ولے با یادِ دوست
ہر سرِ مویم زبانے دیگر است

من نیم آں من کہ بودم یا مرا
ہر زماں از عشق جانے دیگر است

شد جہاں بر من دگرگوں یا کہ من
اینکہ مے بینم جہانے دیگر است

میرزئی از عاشقی لافِ نشاط
عشق بازاں را نشانے دیگر است

فصلِ گل است و موسمِ ایوان و دستگاہ نیست
جز صحنِ باغ در خورِ اورنگِ شاہ نیست

نرگس گواہِ من کہ نباشد بہ بوستاں
چشمے کہ در قدومِ شہنشہ براہ نیست

مژگانِ شاہ گرچہ دلبرند و فتنہ سوز
دل در اماں ز فتنۂ چشمِ سیاہ نیست

حاضر ستادہ آں صفِ مژگانِ تیر زن
حاجت بعرضِ لشکر و شانِ سپاہ نیست

ایں چند روزہ مہلتِ گلبن غنیمت است
فرواشت در چمن اثرے از گیاہ نیست

جز نعمتِ نشئہ دو عالم خریدہ ایم
مارا دریں معاملہ جز دل گواہ نیست

جز شکلِ جام و طلعتِ ساقی ندیدہ ایم
در ما اثر ز گردشِ خورشید و ماہ نیست

هر کس بقدرِ خویش اُمیدش بطاعت است ... ما را بغیرِ رحمتِ خالق پناه نیست

تا با خودی چه لاف زِ طاعت زنی نشاط
جرم این وجودِ تست که جز وے گناه نیست

صبحِ عید و مهرِ خرّم از بهار است این چنین ... یا جهاں یکسر بعهدِ شهریار است این چنین
زر نگار از روے دشمن رنگ بگرفته است دام ... یا کنوں زماں در پیشگاهِ شاه خوار است این چنین
این منم یا آفتاب از راسے دستورِ اجل ... دور تر زیں راستی از شهریار است این چنین
این منم یا آسماں کز پایه و مقدارِ خویش ... در شمارِ پیشکاراں شرمسار است این چنین
این منم یا تیغ شه کز ضربهاے جانستاں ... چهره پر خوں آنچناں دل پر شرار است این چنین
نے من آں رُمحِ شهم کز طعنهاے دلخراش ... با تنے لرزاں و با جسمے نزار است این چنین

زلفِ یار است از نسیمے یا گنهگارے زِ بیم
یا دلِ من زِ انتظاری بیقرار است اینچنین

رباعیات

صد بار خراب و باز آباد شدیم ... آسے بس که غمیں شدیم و بس شاد شدیم
تا در کنفِ قبیهِ تو بردیم پناه ... از کشمکشِ زمانه آزاد شدیم

گر با تو بود کس همه عالم راه است ... در بیتو رود جهاں سراسر چاه است
با خاکِ سرِ راه چاکِ گریباں پیوست ... آں دشت که از دامنِ تو کوتاه است

سر گر نه بپاے او شکست بے تن خوشتر ... پا گر نه براهِ او بدامن خوشتر
آں ره که نه سوے او است گم گشته نکوتر ... آں سو که نه کوے او است بے من خوشتر

انتخاب از سکندر نامه

تظلم مصریان از زنگیان پیش اسکندر

چو صبح از دم گرگ بر زد زبان
خروس غنوده فرو کوفت بال
من از خواب آسوده برخاستم
طلبگار گوهر که کانے کند
بجوناب لعلے که آرد بچنگ
چه پنداری اے مرد آساں نیوش
گر انجیر خور مرغ بودے فراخ
گزارندهٔ پیکر این پرند
که چوں بامداداں چراغ سپهر
بجلوه بر آورد خورشید دشت
سکندر بآیین شاهان پیش
غلامان گلچهره و دلربائے
گہے باده میخورد بر یاد کے
نشسته جبینیں چوں یکے چشمه نور

بجنبش در آمد سگ و پاسبان
غزل زن بند بر تبیره دوال
بگوهر کشی خاطر آراستم
به پندار و امید جانے کند
ستیزه کن با دل خاره سنگ
که آساں برازدر توان کرد گوش
نماندے یکے انجیر بر هیچ شاخ
گزارش چنیں کرد با نقشبند
جمال جہاں را بر افروخت چهر
عروسانه بر تخت سیمے زر نشست
بر آراست بزمے در ایوان خویش
کمر در کمر گرد تختش بپاے
گہے گنج سیر گشته به رود و نے
که آواز داد آمد از راه دور

خبر جوی صاحب خبر نزد شاه / که گشتند ستمدیدگان دادخواه
ز ظلم زنانه بر شاه روم / که بر مصریان تنگ شد مرز و بوم
رسیدند چندان سیاهان زنگ / که شد در بیابان گذرگاه تنگ
سواد جهان را چنان در نوشت / که سودا در آمد در آن کوه و دشت
بیابانیانی چو قطران سیاه / از آن بیش کاندر بیابان گیاه
همه کوسه و پیسه و کوک سرشت / بخوبی روند ارچه هستند زشت
نه رویی که پیدا کند شرم شان / نه بر هیچکس مهر و آزرم شان
همه آدمی خوار و مردم گزای / ندارد در این داوری مصر پای
گر آید بیاری گری شهریار / وگرنه بتاراج رفت آن دیار
نه مصر و نه افرنجه ماند نه روم / گدازند از آن کوره آتش چو موم
ز جمعی چنین دل پراگنده ایم / دگر حکم شه راست ما بنده ایم
شه دادگر داور دین پناه / چو دانست کاورد زنگی سپاه
هراسان شد از لشکر بیقیاس / نباید که دانا بود بی هراس
ارسطوی بیدار دل را بخواند / وزین در بسی قصه با او براند
وزیر خردمند پیروز رای / به پیروزیی شاه شد رهنمای
که برخیز و بخت آزمائی بکن / هلاک چنان اژدهایی بکن
برآید مگر کاری از دست شاه / که شه را قوی تر کند پایگاه
شود مصر و آن ناحیت رام تو / برآید بمردانگی نام تو
دگر دشمنان را در آری بخاک / شود دوست پیروز و دشمن هلاک
سکندر بدستوری رهنمون / ز مقدونیه برد رایت برون
یکی لشکر انگیخته کز ترک و تیغ / خروشنده برقش بر آمد به میغ
ز دریا سوی خشکی آورد رای / دلیلش سوی مصر شد رهنمای

همه مصریان شهری و لشکری / پذیرا شدندش به فرمانبری
پذیرفته شد کز لب رود نیل / کند لشکرش سوی صحرا رحیل
به فرمانش زنگی شتابان شدند / دو اسپه بسوی بیابان شدند
دلیران بصحرا کشیدند رخت / بکین خواه زنگی کمر کرده سخت
چو زنگی خبر یافت کامد سپاه / جهان گشت در چشم زنگی سیاه
دو لشکر برابر شد آراسته / شد آرزوها پاک برخاسته
ز نعل سمندان پولاد میخ / زمین را ز جنبش برافتاد بیخ
زمین نعره کامد برون از کمین / فرود اوفتاد آسمان بر زمین
ز گرزِ گران سنگِ جانشکران / شده ماهی و گاو را سر گران
ز شور یلان بانگ چون رستخیز / بوحش بیابان در آمد گریز
چو بر جنگ شد ساخته سازشان / گریزنده شد دیو ز آوازشان
بیابان گرفتند جای نبرد / که گرمی ز مردم برآورد گرد
زمینی ز گوگرد بی آب تر / هوایی ز دوزخ جگر تاب تر
نه آبی درو سرد جز زهر ناب / نه رهروی برو گرم جز آفتاب
ز تشنه لبان بغور آمده غارها / درو فتنه را روز بازارها
در آنجای غولان وطن ساختند / چو غولان بهر گوشه می تاختند
چو کوه فرو خفت گاو زمین / برون جست شیر سیاه از کمین
بر آفاق شد گاو گردون دلیر / برآمد ستاره چو دندان شیر
شب از نافه خود بعطر سائی گشاد / جهان زیور روشنائی نهاد
برون شد بیدار دشمن شناس / یتاقی کمر بست بر جای پاس
ستاره در آمد به تابندگی / برآسود خلق از شتابندگی
بهر یک جای هم روم و هم زنگبار / فرود ماند رومی و زنگی ز کار

بیا ساقی آن می که رومی وش است / بمن ده که طبعم چو زنگی خوش است
مگر با من این بی‌محابا پلنگ / چو رومی و زنگی نگردد دو رنگ

داستان مصاف کردن سکندر با زنگیان

فریبنده راهیست این راه دور / که بر چرخ هفتم توان دید نور
درین ره فرشته ز ره می‌رود / که آید یکی دیو و ره می‌رود
بهشیار این چار سو رهروی / نسنجد دو جو تا نگردد جوی
غراضه رباید سخن سست / ربایند ازو هیچ گردد درست
بگو می‌ستاند ز دهقان پیر / سخن می‌فرستد بدیوان میر
ز من رشته این همرهان دور باد / زبانم به این نکته معذور باد
ازین آشنایان بیگانه خوی / دو روئی جهان جز بانی مجوی
دو سوراخ چون روبه حیله ساز / یکی سوی شهوت یکی سوی آز
ولیکن چو کژدم بهنگام جوش / نه سوراخ دیده نه سوراخ گوش
گزارش کن رازهای نهفت / ز تاریخ دهقان چنین باز گفت
که چون شاه چین زین بر ابرش نهاد / فلک نعل زنگی بر آتش نهاد
سپهر از کمین مهره بیرون جهاند / ستاره ز کف مهره بیرون فشاند
جهان از دلیران لشکر شکن / کشیده چو انجم نسب انجمن
از آیینهٔ پیل و زنگ شتر / صدف را شبه رشته بر جای در
ز پولاد که پی بر زمین می‌فشرد / در اندام گاو استخوان گشت خرد
شه روم رسم کیان تازه کرد / ز نوبت جهان را پر آوازه کرد
برآراست لشکر بر آیین روم / چو آرایش نقش بر مهر موم
ز رومی تنی بود بس مهربان / زبان آوری آگه از هر زبان

دلیر و سخنگوی و دانش پرست   به تیر و به شمشیر گستاخ دست
کشیده دمش طوطیان را بدام   سخن پروری طوطیا نوش نام
بشیرین سخنهای مردم فریب   ربوده نیوشندگان را شکیب
نهیبی سکندر به بیگاه و گاه   محاسب در احکام خورشید و ماه
سکندر به حکم پیام آوری   بر خویش خواندش به نام آوری
بفرمود تا هیچ نارد درنگ   شتابان شود سوی سالار زنگ
رساند بدو بیم شمشیر شاه   مگر بشنود باز گردد ز راه
به زنگی زبان رهنمونی کند   که آهن در آتش زبونی کند
جوانمرد گلچهره چون سرو بن   ز رومی به زنگی رساند آن سخن
که دارندهٔ تاج و شمشیر و تخت   روان کرد رایت به نیروی بخت
جوان دولت و تیز و گردنکش است   گه خشم سوزنده چون آتش است
چو بر شاخ آهو کشد چرم گور   بدوزد سر مور بر پای مور
چنان به که با او مدارا کنید   بنالید و عذر آشکارا کنید
نباید که آن آتش آید بتاب   که ننشیند آنگه بدریای آب
پیامش روان باید آراستن   مبارک نشد کین ازو خواستن
جهانش که در صلح و جنگ آزمود   ز جنگش زیان دید و از صلح سود
شه زنگ چون گوش کرد این سخن   به پیچید بر خود چو مار کهن
دماغش ز گرمی درآمد بجوش   بر آورد چون رعد غرّان خروش
بفرمود تا طوطیانوش را   کشند و برند از تنش هوش را
ربودند آن دیو ساران ز جای   چو که برگ را مهرهٔ کهربای
بریدند در طشت زرین سرش   بخون غرق شد نازنین پیکرش
چو پر خون شد آن طشت زنگی چه کرد   ز خوردش چو آبی و آبی نه خورد

بسے یک بہ دیگر در آویختند ۔ بسے خوں بناوردگہ ریختند
سبق برد بر لشکرِ روم زنگ ۔ چو بر گورِ پیسے برکشیدہ پلنگ
غرابی در آورد زنگی بہ روم ۔ زِ ہر بوم افغاں بر آورد بوم
کہ رومی بترسید ازآں پیش خورد ۔ کہ با طوطیانوش زنگی چہ کرد
در افگند خونِ دلاور بہ جام ۔ بخوردد از سرِ خامی آں خونِ خام
چو زنگی نمود آنچناں بادِ سے ۔ بہ رومی نیامد عناں تازِ پے
بدانست سالارِ لشکر شناس ۔ کہ در رومی از زنگی آمد ہراس
چو لشکر ہراساں شود در ستیز ۔ سگالش نشاند مگر در گریز
وزیرِ خردمند را خواند پیش ۔ خبر دادش از رازِ پنہانِ خویش
کہ بد دل شدند ایں سپاہِ دلیر ۔ زِ شمشیرِ ناخوردہ گشتند سیر
بلشکر تواں کردن ایں کارزار ۔ بہ تنہا چہ برخیزد از یک سوار
زِ خوں خوردنِ طوطیانوشِ گرد ۔ ہمہ لشکر از بیم خواہند مرد
کند ہرکس آئینِ ترس آشکار ۔ نیاید زِ ترسندگاں ہیچ کار
چو بد دل شد ایں لشکرِ جنگجوے ۔ بیار آب و دست از دلیری بشوے
ہماں زنگیاں چیرہ دستی کنند ۔ چو پیلانِ آشفتہ مستی کنند
چہ دستاں تواں آوریدن بدست ۔ کزاں زنگیاں را درآید شکست
بہ اندازِ رائے کہ یاری دہد ۔ ازیں وحشتم رستگاری دہد
جہاندیدہ دستورِ فریادرس ۔ کشاد از سرِ کاردانی نفس
کہ شاہا خرد رہنمونِ تو باد ۔ ظفر یار و دشمن زبونِ تو باد
جہاں داورِ آفرینش پناہ ۔ پناہِ تو باد اے جہانگیر شاہ
بہر جا کہ رو آری از کوہ و دشت ۔ ہمی بادت از چرخِ فیروزہ گشت
سیاہاں کہ مارانِ مردم زنند ۔ نہ مردم ہمانا کہ آہرمنند

اگر رومی اندیشد از جنگ زنگ / عجب نیست کاین ماهیست آن نهنگ

ز مردم کشی ترس باشد بسے / ز مردم خوری چون نترسد کسے

گر آزدم خواهیم زین سنگ ولاب / نخواهند ماں عاقلاں غافلاں

وگر جاے خالی کنیم از نبرد / ز گیتی برآرند یکباره گرد

بلے گر ز ما داشتندے هراس / سپاهی برایشان نهادے سپاس

سپاهی چه باشد که بس بے هشند / وگر راست خواهی سپاهی کشند

یکے چاره باید بر انداختن / بترتیب مردم خوری ساختن

گرفتن تنے چند زنگی ز راه / گرفتار کردن درین بارگاه

کشستن ترا خامش و خشمناک / در انداختن زنگیان را به خاک

یکے را سر از تن بریدن به درد / بمطبخ فرستادن از بهر خورد

بزنگی زبان گفتن این را بشوے / بپز تا خورد خسرو نامجوے

بفرماے تا مطبخی در نهفت / نهد کله آن را کند خاک خفت

بجوشد سر گوسپند سیاه / تهی کرد استخوان آورد نزد شاه

شه آن چرم ناپخته نیم خام / بدرد بخاید بحرص تمام

بگوید که مغزش بیارید نیز / کزین نغزتر کس نخورداست چیز

اگر هیچ دانستمے در نخست / که خوردے چنین داردم تندرست

اسیران رومی نپروردمے / همه زنگیے خویش نمک خوردمے

چو آن آدمی خواره یابد خبر / که هست آدمی خواره زو بتر

بدین ترس بگذارد این کین گرم / که آهن به آهن توان کرد نرم

گر این چاره سازی بدستت آوریم / بر آن چیره دستان شکست آوریم

بگرمی ز گرگان توانیم رست / که بر جهل جز جهل نارد شکست

بفرمود شه تا دلیران روم / نمایند چالش درآن مرز و بوم

ز روی شمشیرِ آتش انگیزِ شان ... ز گرمی نشست آتش تیزِ شان
چو روزِ دگر مرغ بگشاد بال ... تهی شد دماغ سپهر از خیال
بطبلِ سپه بانگ بر زد خروس ... در آمد بغرّیدن آوازِ کوس
شغبهای شیپور از آوازِ تیز ... چو صورِ سرافیل در رستخیز
ز نعره بر آوردنِ گاو دُم ... شکند از آسمان زهرهٔ گاو گُم
دُهلهای گرگینه چرم از خروش ... در آورد مغزِ جهان را به جوش
ز شوریدنِ طنبکِ زخم ریز ... دماغ فلک شفته از زخم تیز
دلِ تندکتازان در آن دار و گیر ... بر آورده از نای ترکی نفیر
زبس لرزهٔ مقرعه در دماغ ... زده آتشین مقرعه چون چراغ
روا رو زنان تیرِ پولاد سای ... در اندامِ شیرانِ پولاد خای
پلارک چنان تافت از روی تیغ ... که در شب ستاره ز تاریک میغ
دو لشکر دگر باره برخاستند ... دگرگونه صفها بر آراستند
دو ابر از دو سو در خروش آمدند ... دو دریای آتش به جوش آمدند
بر آمیخته لشکرِ روم و زنگ ... سپید و سیه چون گرازِ دو رنگ
سُمِ بادپایانِ پولاد نعل ... ز خونِ دلیران زمین کرده لعل
ترنگِ کمانهای بازو شکن ... بسی خلق را برده از خویشتن
درخشیدنِ تیغ آیینه تاب ... درخشان تر از چشمهٔ آفتاب
زده لشکرِ روم رایت بلند ... زمین در کمان آسمان در کمند
بقلب اندر اسکندرِ فیلقوس ... جناحی بر آراسته چون عروس
ز پیشِ سپه زنگیی قیرگون ... جناحی بر آورده چون بیستون
صفِ زنده پیلان بهیجا گروه ... چو گردِ کریوه کمرهای کوه
مژه چون سنان چشمها چون عقیق ... ز خرطوم تا دُم در آهن غریق

جدا گانہ بر ہر یکے تخت عاج | برو زنگیے بر سر از مشک تاج
چو آواز بر پیلِ سرکش زدے | زدے آتش از خود بر آتش زدے
ز بس پیل کآمد بجالش بروں | شد از پاے پیلاں زمیں نیلگوں
پیادہ رواں کرد بر پیل بند | بہر گوشۂ کردہ صد پیل بند
چو آیینِ پیکار شد ساختہ | سنانہا شد از مہر پرداختہ
ستمگر سپاہے ز راجہ بنام | ز لشکر گہِ زنگ بکشاد گام
در آمد چو پیلی ستخوانے بدست | کزو پیل را استخواں مے شکست
بے مارسے افسونِ گزدگی درو | سر آماسی از سر جنبدگی درو
دہانے فراخ و سیہ چوں لوید | کزو چشم بینندہ گشتے سفید
تنے از تہم آہن بر انگیختہ | بجثہا سکاہن برو ریختہ
برو سینۂ ہمچو پولادِ ترس | حدیثِ تنومندی آں خود مپرس
علم دیدۂ پنجۂ بر سرش | نیگشت یک موسے زآں پیکرش
گر آنجا بود طاسکے سر نگوں | دو دیدہ برو ہمچو دو طاسِ خوں
بسے خویشتن را بہ زنگی ستود | کہ سوزاں تر از آتشم زیرِ دود
ز راجہ منم پیلِ پولاد خاے | کہ بر پشتِ پیلاں کشم پیلپاے
چو در معرکہ بر کشم تیغِ تیز | بکوہے کشم سنگ را ریز ریز
گرم شیر پیش آید و گر ہزبر | برو تیل بارم چو بارندہ ابر
چو در پیلپائی قدح مے کشم | بیک پیلپا پیل را پے کشم
فرس بشکند جوشِ من پیل را | تیغِ من پیادہ کند پیل را
سلاح از تنم رشتہ چوں شیرِ نر | ز پولاد دارم سلاحِ دگر
چو الماس و آہن رگِ تن مرا | چہ حاجت بالماس و آہن مرا
چہ گردن بر آرم بہ گردن کشی | نہ زآبی ہراسم نہ از آتشی

درم پهلوِ پهلواناں به تیغ / خورم گردهٔ گردناں بے دریغ
بمردم کُشی اژدها پیکرم / نه مردم کُشم بلکه مردم خورم
ستیزنده را دارم آزرم سست / خر از زیرِ پالاں بر آید درست
مرا از کسے در جهاں شرم نیست / ستیزه بسے هست و آزرم نیست
چو من زنگی آنگه که خنداں بود / سپیۂ شیرے الماس دنداں بود
بگفت این و برزد بر ابرو شکنج / چو مارے که پیچد ز سوداے گنج
ز رومی سوارے توانا و چُست / بر آں آتش افگند خود را نخست
بآتش کشی باز مالید گوش / چو پروانهٔ کآیدش خوں بجوش
در آمد بدو زنگیئے جنگ جو / بیک ضربت از تن سرش را ربود
دگر کینه خواهے در آمد بجنگ / فلک هم در آورد پایش بسنگ
دگر رومیئے رفت چوں تند باد / که تا چشم بر هم نهد سر نهاد
دگر پهلوانے ز قلبِ سپاه / سبکتر شده چوں خرامنده ماه
چنیں تا بمقدارِ هفتاد مرد / به تیغ آمد از رومیاں در نبرد
دگر هیچکس را نیامد نیاز / که با آں زبانی شود رزم ساز
دل از جاے شد لشکرِ روم را / چو از کورهٔ آتشیں موم را
چه کرد آں زبانی سپه را زبوں / نیامد بناوردِ او کس بروں
شهِ گردناں شاهِ گردوں گراے / ز پیکارِ موکب تهی کرد جاے
برافراشت بر جنگِ زنگی بسیچ / بزنگی کُشی نیزه را داد پیچ
زده بر میاں گوهر آگیں کمر / در آورد پولادِ هندی بسر
به تن بر یکے آسماں گوں زره / چو مرغولِ زنگی گره در گره
یمانی یکے تیغِ زهر آب جوش / حمائل فروهشته از طرفِ دوش
کمندے چو ابروے طغماچیاں / بخم چوں کماں گوشهٔ چاچیاں

رهائی به افگنده بر پشت بور — در آمد بزین آن شه پیل زور

عنان تگاور به دولت سپرد — نمود آن قوی دست را دست برد

بلبک دری چون در آید عقاب — چگونه جهد بر زمین آفتاب

از آن تیز تر خسرو پیلتن — به تندی در آمد بر آن اهرمن

بزد بانگ بر وی که ای زاغ پیر — عقاب جوان آمد آرام گیر

اگر بر نتابی عنان را ز راه — کنم بر تو عالم چو رویت سیاه

بپیچ ار از آنی که از تیغ تیز — درین حربگه کرد خواهی گریز

مرو تا به خون سرخ رویت کنم — مسلسل تر از جعد مویت کنم

رفته زنگ بر تیغ آیینه رنگ — من آیینه ام کز من افتاد زنگ

سپیده برد رومی از چشم دزد — برد تیغ من سرخی از روی زرد

چه لافی که من دیو مردم خورم — مرا خور که از دیو مردم ترم

ندانی تو پیکار شمشیر و لخت — بیا زور دست من بازوے سخت

گر آئی ز جای نگهدار جای — وگرنه سپارم هرت زیر پای

من آن رومم سالار تازی حشم — که چون دشنه صبح زنگی کشم

چو هندی زنم بر سر ژنده پیل — زند پیلبان جامه در خم نیل

چو زآهن کنم حلقه در گوش سنگ — بزنگ رود هوش سالار زنگ

چو گفت این سخن در رکاب ایستاد — بر آورد بازو عنان بر گشاد

برو حمله برد چون پیل مست — یکی حربه شیر پیکر به دست

ز سختی که زد بر سرش گرز را — بر افتاد تب لرزه البرز را

بیک زخم آن گرز پولاد سخت — بسد جان از آن آبنوسی درخت

سر و گردن و سینه و پا و دست — ز سر تا قدم خورد و درهم شکست

چو کار گرانی ز راحت برید — یکی سخت دیگر آمد

پایه پایه

سیاهی به کردار نخل بلند — هراسان از او دیدهٔ نخل بند
شکن در سر آمد چو شد اژدها — برو کرد زخمی چو آتش رها
نشد کارگر تیغ بر درع شاه — بغرید زنگی چو ابر سیاه
چو دارای روم آن سیه مار دید — نهنگ سیاه از میان در کشید
چنان ضربتی زد بر آن نخل بن — که شیر جوان بر گوزن کهن
سر زنگی از نخل بالا فتاد — چو زنگی که از نخل خرما فتاد
دگر زنگیی رفت سوی مصاف — زبان بر گشاده به گفتن گزاف
که ابر سیه آمد از کوه تنگ — نبارد مگر اژدها و نهنگ
سیه گوله گرد بازو ستم — گران کوه را هم ترازو صنم
ز تن بر سنم گردن پیل را — بدم در کشم چشمهٔ نیل را
هر آنکس که جانش به آهن گرم — بپیچم جامه را در سگاهن رزم
جهانجوی چون دید سگان یاوه گوی — ز خون نافه خود را کند نافه بوی
سر تیغ بر گردن افراختش — در آن یاوه گفتن سر انداختش
از آن سنگ‌بین نره سیاه قوی — عنان راند بر چالش خسروی
چنان زد بر او تیغ زنگار خورد — که زنگی ز مرکب در آمد به گرد
سیاهی دگر زین بر او هم نهاد — به زخم دگر دیده بر هم نهاد
دگر تا شب از تاجداران زنگ — نیامد کسی را تمنای جنگ
جهاندار با فتح و نصرت گشت — شبانگه به آرامگه باز گشت
چو گلنار گون گشت آفتاب — کبودی گرفت از خم نیل ناب
جهانبان ایوان مار پیکر درفش — زر اندود بر پرنیان بنفش
رقیبان لشکر به آیین پاس — نگهبان تر از مرد انجم شناس
بنه‌کاری از دیده بگذاشتند — یتاقی که رسم است میداشتند

سحرگہ کہ آمد بہ نیک اختری / گلِ سرخ بر طاقِ نیلوفری
سکندر بروں آمد از خوابگاہ / بر آراست بر حربِ دشمن سپاہ
رواں کرد رخشِ عناں تاب را / بر انگیخت چوں آتش آں آب را
بقلب اندروں پاے خود را فشرد / بہر پہلواں پہلوے را سپرد
چپ و راست آراستہ زآہن حصار / فرو برد چوں کوہ بیخ استوار
ہماں لشکرِ زنگ و خیلِ حبش / بہر گوشۂ گشتہ شمشیر کش
حبش بر یمیں بربری بر یسار / بقلب اندروں زنگیِ دیو سار
چو نوبت زنِ شاہ زد کوسِ جنگ / جرسدارِ زنگی بجنباند زنگ
در آمد بہ غرّیدن ابرِ سیاہ / زِ ماہی تفِ تیغ بر شد بہ ماہ
چناں آمد از ہر دو لشکر غریو / کزاں ہول دیوانہ شد مغزِ دیو
گرہ در گلوہا فرو بست گرد / زِ بیخوابی اندامہا گشت زرد
زِ گرزِ گراں سنگ و شمشیرِ تیز / سیاہی ہمے جست راہِ گریز
زِ گرزِ گراں سنگِ چالش گراں / زمیں را ہمے سودہ شد استخواں
زِ بس شورشِ کوسِ روئینہ طاس / بگردونِ گرداں در آمد ہراس
زِ خرمہرۂ مغز پرداختہ / زمیں مغزِ کوہ از سر انداختہ
زِ روئیں دژِ کوسِ تندر خروش / بدرّنای روئیں در افتاد جوش
زِ نای دمندہ بر آہنگِ دور / گماں کرد کآمد سرافیل صور
زِ بس کوفتن بر دمیں گرز و تیغ / زِ ہر غار بر شد غبارے چو میغ
زِ منقارِ پولادِ پرّاں خدنگ / گرہ بستہ خوں در دلِ خارہ سنگ
کمانِ کش ابرو بہ مژگانِ تیر / زِ پستانِ جوشن بر آوردہ شیر
کمندِ گرہ دادۂ پیچ پیچ / بجز گرد کردن نمیگشت ہیچ
چو ہندوے بازیگرِ گرم خیز / معلّق زناں ہندویے تیغ تیز

ز مژده دهی خنجرهای سنان / برقص آمده اسپ زیر عنان

به زنبوره تیزی زنبور نیش / شده آهن و سنگ را روی ریش

زمین خسته از خون رنجیدگان / هوا بسته از آه رنجیدگان

بر آراسته قلب شاه از نبرد / چو کوهی که آن باشد از لاجورد

همان تیغزن زنگیی سخت کوش / بر آورد چون زنگ رومی خروش

کفیده دل و بر لب آورده کف / دهن باز کرده چو گیتی کشف

چو از هر دو سو گشت قلب استوار / ز هر دو سپه رفت بیرون سوار

نمودند بسیار مردانگی / هم از زیرکی هم ز دیوانگی

بر آورد زنگی ز رومی هلاک / که راین نازنین بود آن هولناک

شه از نازنین لشکر اندیشه کرد / که از نازنینان نیاید نبرد

بدل گفت آن به که شیری کنم / درین ترسناکان دلیری کنم

چو لشکر زبون شد درین تاختن / بخود باید این رزم را ساختن

برون شد دگر باره چون آفتاب / که آرد به خونریزی شب شتاب

تنی چند را زان سیاه مرزشت / بیک زخم شمشیر چون سگ بکشت

کسی کاشکنان دید بنیاد او / رهی کرد پهلو ز پولاد او

سپهدار رومی چو بی جنگ ماند / نگاور سوی لشکر زنگ راند

پلنگر که او بود سالار زنگ / چو دانست کآمد ز دریا نهنگ

بیاران خود گفت کاین صید خام / کجا جان برد چون در آید بدام

سلاح ملک وار ترتیب کرد / بجوشن بر از تیغ ترکیب کرد

بپوشید خفتانی از کرگدن / مکلل بدر زآهنین تا بدن

یکی خود پولاد آیینه فام / نهاد از بر فرق چون سیم خام

درفشان یکی تیغ چون چشم گور / پالارک درو رفته چون پای مور

برآشفت آمد برآن تند شیر
نشاید شدن سوی شیران دلیر

بشه گفت کای صید شیر آزمای
شکیبا شو از خود صبوری نمای

مرو تا نبرد دلیران کنیم
درین رزمگه جنگ شیران کنیم

ببینیم کز ما بلندی کراست
درین کار فیروزمندی کراست

ز جوشیدن زنگی خام کار
بجوشید خون در دل شهریار

چو بدخواه کین در خروش آورد
ستیزنده را خون بجوش آورد

سکندر بدو گفت چندین ملاف
مزن بیهده پیش مردان گزاف

ز مردانگی لاف چندین مزن
هراسان شو از سایهٔ خویشتن

بترس از چه شیری ز شیر افگنان
دلیری مکن با دلیر افگنان

تنی را که نتوانی از جای برد
بپرخاش او پی چه باید فشرد

به پهلوی شیر آنگهی دست کش
که داری به شیر افگنی دست خوش

به تاراج خود گردتازی کنی
که گنجشک باشی و بازی کنی

بیا تا بگردیم میدان خوش است
ببینیم کز ما که سختی کش است

گرفته مزن بر حریف افگنی
گرفته شوی گر گرفته زنی

برآشفت زنگی ز گفتار شاه
بجایش درآمد چو ابر سیاه

فروهشت بر ترک شه تیغ را
ببرق آفتی کی رسد میغ را

برآشفته شد شاه زان زشت دیو
چو تیغ از تنش سر برآورد موی

بتندی یکی تیغ زد بر تنش
نشد کارگر زخم بر جوشنش

بسی حمله بر یکدگر ساختند
یکی زخم کاری نینداختند

بدینگونه تا شب درآمد بسر
نشد زخم کس زان دو شیان کارگر

چو زنگی شد از جنگ خسرو ستوه
بدو گفت خورشید شد سوی کوه

شب آمد شبیخون رها کردنیست
بمیعاد فردا وفا کردنیست

سیه کاریِ شب چون شود رخت سوز / بروں آتش آید ز گردنده روز

کنم با تو کارے دریں کارزار / کہ اندر گریزی بہ سوراخِ مار

بشرطیکہ چون صبح راند سپاه / ترا نیز چون صبح بینم پگاه

بگفت این و از حدگہ باز گشت / بپایاں داستاں شاه دمساز گشت

بمہلت ز شب عذر خواه آمدند / ز میداں سوے خوابگاه آمدند

بیا ساقی از خمِ دوشینه مے / کہ ماندست باقی ز کاؤس و کے

بده تا طبیعت سیاوش شود / چو نوشد دمے چند سرخوش شود

ظفر یافتنِ سکندر بر لشکرِ زنگیاں

چو روزِ دگر چشمهٔ آفتاب / بر انگیخت آتش ز دریاے آب

دو لشکر بہم برکشیدند کوس / چو شطرنجے از عاج و از آبنوس

تذروانِ رومی و زاغانِ زنگ / شده بیضهٔ باز یعنی دو رنگ

سیاہاں چو شب رومیاں چون چراغ / کم و بیش چون زاغ و چون چشم زاغ

بر آمد یکے ابرِ زنگارِ گوں / فرو ریخت از دیده دریاے خوں

دراں سیل کز پاے شد تا بفرق / یکے تشنه ماند و یکے گشته غرق

جہاں خسرو آہنگِ پیکار کرد / ببد خواه بر چشم بد کار کرد

برآراست بازارِ ناورد را / بر انگیخت ز آب رواں گرد را

قزاگندے از گور چشم حریر / بپوشید و فارغ شد از تیغ و تیر

یکے درع رخشندهٔ چشمه دار / کہ در چشم آید یکے چشمه دار

سنانکش یکے نیزهٔ سی ارش / بآبِ جگر یافته پرورش

حمائل یکے تیغِ ہندی چو آب / بجوہر تر از چشمهٔ آفتاب

کلاہے ز پولادِ چیں بر سرش / کہ گوہر بہ رشک آمد از گوہرش

برآویخته تابچے زہر دار / بوقتِ زدن تلخ چون زہرِ مار

نشست از بر باره کوه وش ‏‏ به میدان همایون به رفتار خوش

روان کرد موکب بمیدان گاه ‏‏ بدیده که دشمن کے آید براه

نیامد پلنگ که پژمرده بود ‏‏ باندیشه لنگر فرو برده بود

دگر زنگیے را چو عفریت مست ‏‏ فرستاد تا گوهر آرد بدست

بیک تازیخ شه که بروے رسید ‏‏ ز زنگی رگ زندگانی برید

دگر دیوے آمد چو یکپاره کوه ‏‏ کزو چشم بینندگان شد ستوه

همان خورد کان ناتراش دگر ‏‏ چنین چند را خاک خارید سر

سیه روے تر زنگیے دیو سار ‏‏ به پیچش درآمد چو پیچیده مار

بدو نیز شه تازیخ راند زود ‏‏ بزخمے برآورد زو نیز دود

سیاه دگر زان ستمگار تر ‏‏ بحرب آمد از شیر خونخوار تر

همان شربت یار پیشینه خورد ‏‏ زمانه همان کار پیشینه کرد

نیامد دگر کس به میدان دلیر ‏‏ که ترسیده بودند زان تند شیر

عنان ماند شمشیر و شوعیل رنگ ‏‏ برون خواست بدخواه خود را بجنگ

پلنگ چو دید آنچنان دستبرد ‏‏ شد اندامش از زخم ناخورده خرد

دگر خواست در نے ز هیبت جهاند ‏‏ شهے حیله گر کام نا کام راند

عنان بر شه افگند چالش کنان ‏‏ بصد خواریش بخت نالش کنان

بسے زخمها زد به نیروے سخت ‏‏ نشد کارگر بر خداوند بخت

شه شیر زهره بران پیل دور ‏‏ بجوشید چون شیر بر صید گور

پناهنده را یاد کرد از نخست ‏‏ زنیت کرد بر کانگاری درشت

طریدے بناورد زنگی نمود ‏‏ که بر نقطه پرگار تنگی نمود

بچالشگری سوے او راند رخش ‏‏ بر ابر سیه خنده زد چون درخش

چنان زد برو تازیخ شه گیره ‏‏ که هم کالبد سفته شد هم زره

بیکبار شد کشتۂ خصم خرد　　فرو ماند لشکر پلنگ نبرد
بفرمود شه از پی بارگی　　که لشکر بجنبد بیکبارگی
سپاه از دو سو جنبش انگیختند　　شب و روز با هم در آمیختند
ز بیم چقاچق که آمد ز تیر　　کفن گشت در زیر جوشن حریر
ز رنگ زنگار درخشنده تیغ　　ز ماهی ورقها بر آورده میغ
تنوره ز تفسیدن آفتاب　　بسوزندگی چون تنوری به تاب
ز جوشیدن سر بسرسام تیز　　جهان کرده از روشنائی گریز
ز بس زنگئی گشته بر خاک راه　　زمین گشته بر آسمان روسیاه
عقیق از تف آتش افروخته　　شبه گشته ز آتش همه سوخته
سبک شد شبه گشت گوهر گران　　چنین است خود رسم گوهر گران
اسیر سمن برگ شد مشک بید　　غراب سیه صید باز سفید
سراسیمگی در میانش تاخته　　ز رخت خرد خانه پرداخته
ز دل دادن چاوشان دلیر　　دلاور شده گور بر جنگ شیر
یکی گفت هوی و دگر گفت هان　　بر آورده سر های و هوی از جهان
ستیز دو لشکر چو از حد گذشت　　زمانه یکی را ورق در نوشت
قوی دست را فتح شد رهنمون　　بزنهار خواهی در آمد زبون
در آن تاختن لشکر روم میان　　بزنگی کشی بسته هر سو میان
سکندر بشمشیر بگشاد دست　　ببازار زنگی در آمد شکست
چو زنگی در آمد بزنگانه رود　　ز شهرود رومی بر آمد سرود
سر رایت شاه بر شد بماه　　ز غوغای زنگی تهی گشت راه
فرو ریخت باران رحمت ز میغ　　فرو شست زنگار زنگی ز تیغ
ستاده یلک زیر زرین درفش　　ز سیفور بر تن قبای بنفش

ز هر سو کشان زنگیی چون نهنگ — بگردن در افسارها پالهنگ
کسی را که زیبد علم ساختند — بفرمان خسرو سر انداختند
در آن وادی از زنگیان کس نماند — وگر ماند جز خوردِ کرگس نماند
گروهی که بر پیل کردند زور — فتادند چون پیله در پای مور
گراینده کو بارِ مردم کشد — گهی شم کشد گه بریشم کشد
چو خصمان گرفتارِ خواری شدند — حبش در میان زینهاری شدند
ببخشود بر سختیِ کارِ شان — ز شمشیرِ خود داد زنهارِ شان
شه آن وحشیان را که بود از حبش — بفرمود کشتن در آن کشمکش
بفرمود تا داغ شان بر کشند — حبش زین سبب داغ بر سر کشند
فروزنده شان کرد زان گرم داغ — کز آتش فروزنده گردد چراغ
ز بس غارت آوردن از بهرِ شاه — غنیمت نگنجید در عرصه گاه
چو شاه آن متاعِ گران سنج دید — چو دریا یکی دشت پر گنج دید
بجز گوهرین جام و زرین عمود — بخروار گوهر به انبار عود
هم از نقرهٔ کانی هم از لعل و در — بسی چرم قنطارها کرده پر
ز کافور چون سیم صحرا ستوه — ز سیم چو کافور صد پاره کوه
همه ژنده پیلانِ گنجینه کش — همان تازی اسبانِ طاوس وش
بسی برده یونانی و بربری — سبق برده بر ماه و بر مشتری
ز برگستوانهای گوهر نگار — همان فرش زرافشهٔ آبدار
همه روی صحرا پر از خواسته — بگنجینهٔ گوهر آراسته
شه از فتح زنگی و تاراجِ گنج — بیاسود و ایمن شد از درد و رنج
بعبرت در آن کشتگان بنگریست — بخندید پیدا و پنهان گریست
که چندین خلایق در آن دار و گیر — چرا کشت باید به شمشیر و تیر

گنه گر بر ایشان نهم ناروا ست / گر از خود خطا بینم اینهم خطاست
فلک را سر انداختن شد سرشت / نشاید کشیدن سر از سرنوشت
چو دود از تنور لاجوردی نقاب / سر از گنبد لاجوردی متاب
فلکها که چون لاجوردی خمند / همه جامهٔ لاجوردی زنند
درین پردهٔ کج سرودی مگوی / درین خاک شوریده آبی مجوی
که داند که زین خاک انگیخته / بخون چه دلهاست آمیخته
همه راه اگر نیست بیننده کور / ادیم گوزنست و کیمخت گور
بیا ساقی از می مرا مست کن / چو می در دهی نقل در دست کن
از آن می که دل را بدو خوش کنم / بدوزخ درش طاق آتش کنم

مصاف کردن سکندر با روسیان

بهار آسی جهاندیده دهقان پیر / سخنهای پرورده و دلپذیر
که چون خسرو از چین درآمد بروس / کجا بردش آن سبز خنگ شموس
دگر بار چرخش چه بازی نمود / بهانش چه نیرنگسازی نمود
گزارنده صراف جوهر فروش / سخن را بجوهر برآمود گوش
که رومی چو آشفتن روس دید / جهان را چو پر کنده طاوس دید
بفرمان شه رایت افراختند / در آن پهن صحرا وطن ساختند
شب تیره پهلو به بستر نبرد / بطالع پژوهی ستاره شمرد
وزین فرش سیمگون چون در نوشت / برآورد سر صبح با تیغ و طشت
بدان تیغ کز طشت بنمود تاب / سر افگندهٔ تیغ گشت آفتاب
برون آمد از پردهٔ تیره میغ / ز هر تیغ کوهی بجز کوه تیغ
دو لشکر بگویم دو دریای خون / ز بسیاری از آب دریا فزون
بتدبیر خون ریختن تاختند / بهم تیغ و رایت بر افراختند

ز قلبِ ملک پیشِ آں تند باز
پژوں رفت جوشن درِ ترکتاز

بپرخاشِ گُرداں کشادند چنگ
در آں پویہ کردند تختے درنگ

ز شمشیرِ پدطاسِ خشمناک
جوانمردِ رومی در آمد بہ خاک

دِگر رومیے رفت و ہم خاک دید
کہ پدطاس را سخت چالاک دید

چنیں تا بمقدارِ ہفتاد مرد
بہ تیغ آمد از رومیاں در نبرد

ملکزادۂ بود ہندی بہ نام
بسے سر بریدہ بہندی حسام

بر آں ترکِ درندہ چوں شیرِ مست
بر آشفت پولادِ ہندی بدست

بسے حملہ کردند جنگ آزمائے
سرِ سخت کس در نیامد بپائے

ملکزادہ ہندی چو شد سخت کوش
بر آورد شمشیرِ ہندی بہ دوش

چناں راند ببرندہ الماس را
کہ سر در شکم افگند پدطاس را

ز رومی یکے شیرِ شوریدہ سر
بجدووں در آوردہ رومی سپر

در آمد بناورد چالش کناں
بخونِ مخالف سگالش کناں

ز ہندی چناں ہندیے تُوزد بان
کہ رومی سپر گشتہ زو بے نیاند

چنیں رومیے دیگر آمد بہ خشم
ہم افتاد تا ہم بر آرند چشم

چنیں چند را کشت تا نیمروز
چو آہوئے پے کردہ ساختند یوز

فرو بستہ شد رومیاں را نفس
نیامد دگر سوئے پیکار کس

بآہنگ تافت ہندی عناں
بخون دخوے آلودہ سر تا میاں

ملک چوں چناں دید بنواختش
سزاوارِ خود خلعتے ساختش

فرود آمدند از دو جانب سپاہ
یزکہا نشاندند بر پاس گاہ

مصافِ دوم

دگر روز کیں ساختے صبح خیز
ز تیغے آلود بر خاک یاقوت ریز

دو لشکر چو دریاے آتش دماں گشادند باز از کمینها کماں

دگر باره در کارزار آمدند بشیر افگنی در شکار آمدند

دراے جگر تاب و قرناے زنگ ز سر مغز مے برد و از روے رنگ

هماں کوس رومی ز گرگینه چرم ز دل بگله پولاد را کرد نرم

زمیں را ز شورش بر افتاد بیخ بلغزید آسماں نعل و خورشید میخ

بروں رفت ز ایلاقیاں سرکشے سوارے شتابنده چوں آتشے

ز سر تا قدم تیره آهن نهاں ز سختی و آهن دلی چوں جهاں

مبارز طلب کرد چوں پیل مست کسے کامد از پاے پیلاں نرست

دلیراں اندو به دلی یافتند سر از پنجه شیر نر تافتند

پس از ساعتے تند شیر سیاه بروں آمد از پرتو قلب گاه

بر اسپے بخاری ببالاے پیل خروشاں و جوشاں تر از رود نیل

بایلاقیے اهرمن روے گفت که آمد بروں آفتاب از نهفت

منم جام بر دست چوں ساقیاں نه از باده از خون ایلاقیاں

بگفت این و بر مرکب تیزرو راں بر افراخت پولاد گرز گراں

ز کوپال آں پیل جنگ آزماے در آمد سر پیل پیکر ز پاے

شد ایلاقی از گرز پولاد پست ز طوفان خونش زمیں گشت مست

سوار سرافراز تند زاں گروه بداں کوه کن ساند مانند کوه

بزخمے دگر با زمیں پشت شد چنیں چند گردنکش از دست شد

سرانجام کار آں سرانداختن نمودریش داد از سر افراختن

ز پولاد درعان پولاد تیغ پیے کشت و هم کشته شد آه دریغ

ز پیشیں کماں تا نماند دگر بمیداں نشد رزم ساز دگر

دگر باره خوں در جگر جوش زد قضا را قدر بر صنا گوش زد

ز رومی درآمد سوارے چو پیل — رخے چوں بقم چشمهایے چو نیل
برون خواست از رومیان هم نبرد — همیکرد مردی همیگشت مرد
بدستوره نخیلے بچوں در کشید — تنے چند را جاں ز تن بر کشید
ز بس کشتن مرد جنگ آزمائے — نیامد کسے را سوی جنگ رائے
چو رومی به رومی چناں دست یافت — ز گوپال خود پیل را پشت یافت
یکے گشت پولاد هندی به مشت — تنے چند رومی و چینی بکشت
چو بالائے نیزہ درازی گرفت — در آں معرکہ نیزہ بازی گرفت
ز پهلوئے لشکر گہ شہریار — برون راند مرکب یکے شہسوار
نہ اسپے عقابے بر انگیختہ — نہ تیغے نهنگے در آویختہ
حریرے تنش در قزاگند زرد — کلاہے ز پولاد چوں لاجورد
بمیداں درآمد چو عفریت مست — یکے حربہ چار پہلو بدست
حریفے برآورد یا بوس گفت — کہ خواہی همیں لحظہ در خاک خفت
زریوتو مانندرانی ستم — کہ بازی بود جنگ آہرمنم
چو رومی صدو دید در پیکرش — ز صفرا بجوشش درآمد سرش
شد آگہ کہ در گشت و ناورد او — نباشد چناں مردمے مرد او
عناں سوئے لشکر گہ خویش داد — ہزیمت همیداد چوں تند باد
ز تا کردہ حربہ سوار دلیر — پس پشت آں پشت برکردہ شیر
گریزندہ را حربہ خارید پشت — برون شد ز سینہ سناں چار مشت
ز تیزی کہ شد مرکبش باد پائے — رسانید آں تن خفتہ را باز جائے
چو دیدند کاں اژدہائے نبرد — صلیبی کند صلب مردانِ مرد
ہمہ خویش و بیگانہ بشتافتند — صلیبی شدہ کشتہ یافتند
عناں ہا ہمہ جستہ شد پیش و پس — ز بطراس و رومی نجنبید کس

چو لشکر شد از صبر کردن ستوه — بجنبدن رفت روسی چو یک پاره کوه
ز خویشانِ قنطال گوپال نام — که چوں پیلتن کرده بر وے خرام
دو شمشیر زن در هم آویختند — ز هر سوے شمشیرے انگیختند
سرانجام کوشش زدیوند گرد — بیک زخم جانِ ستیزنده برد
چنیں تا زِ روسانِ گردوں گرای — درآورد هشتاد تن را ز پای
برآشفت قنطال زآں شیر تند — که بارے سپه دید زآں کار کند
بپوشید جوشن برافراخت ترگ — چو سروے که تیغش بود بار و برگ
درآمد به زیں ہمچوں یکے اژدها — سرِ بارگی کرد بر وے رها
دریوند چوں دید کامد ہژبر — بغرید مانندِ غرنده ابر
کشیدند بر یک دگر تیغ تیز — ز گردی شده چوں فلک گرم خیز
دو پتره چو پرگارِ مرکز نورد — یکے دیر جنبش یکے زود گرد
بسے گرد بر گرد بر تاختند — بسے زخم چوں آتش انداختند
نے شد یکے بر یکے کامگار — ز پیشیں درآمد به شب کارزار
هم آخر یکے تیغ زد شاهِ روس — برآں شخصِ آراسته چوں عروس
بیفگندش از زیں برآں روے خاک — برآورد زآں شیرِ شرزه هلاک
گشنده چو بر خصم خود دست یافت — عناں سوے لشکرگهِ خویش تافت
جهاندار ازاں کار شد تنگدل — که سالارِ گیلی درآمد به گِل
بفرمود بر ساختن کارِ او — بشرطیکه باشد سزاوارِ او

مصافِ سوم

دگر روز کیں توزِ سلطاں شکوه — ز دریاے چیں کوه بر زد چو کوه
گرایِنده شد هر دو لشکر بجوں — علم برکشیدند چوں بے ستوں

در آمد چو دریا به غرّیدن ابر — ز هر بیشهٔ سر برون زد هزبر
نفیرِ دلیران در آمد به اوج — ز هر گوشه بر رفت خون موج موج
ز رومی یکے پیلِ گوپال گیر — بر آهیخت شمشیر و بر بست تیر
بجنگ آزمائی برون خواست مرد — برون شد دلیرے بجنگشان زرد
فرو هشته گوپالِ رومی ز دست — سر و پاے رومی بهم بر شکست
دگر خواست با او همیں رحمت نیز — بجز مغز کوبی ندانست هیچ چیز
الانی سوارے فرنجه بنام — هنرها نموده بشمشیر و جام
در آمد بر آورده گرزے به دوش — که از دیدنش مغز را رفت هوش
هم ایں گرز خود را بکیں برگشاد — همان نیز بر دوش تیغے نهاد
دو تیغے دمی شد بهم تیغِ شاں — در آں در شد آویزشِ سخت شاں
چو دانست الانی که در راهِ او — فرو ماند بے بخت بد خواهِ او
بر آورد تیغے و زد بر سرش — سرش را فرو ریخت بر پیکرش
چو فرقِ سرِ خصم در خوں کشید — ازاں سرکشی سر بگردوں کشید
ز گردانِ ارمن یکے تند شیر — بگفتن قوی دل بمردی دلیر
ز شیراں سبق برده شِرزه بنام — بهنگامِ جنگ آزمائی تمام
نهنگے دو تیغے بر افراخته — به تیغ از نهنگاں سر انداخته
بر قومِ الانی روان کرد رخش — بر افراخت از تیغ رخشاں درفش
فرنجه چو دید آنچناں دشت زور — سپر بر کتف دوخت چوں پرّ مور
همچناں زد بر و شرزه شمشیر تیز — که کرد از قفس مرغ جانش گریز
ازیں سو کمربسته گردن کشے — برون زد جنیبه چو تند آتشے
بکوشید و مردانگیها نمود — بشیری کجا کرده با شرزه سود
چو خصمے قوی دید گردن گشاد — بیک ضربت او نیز گردن نهاد

جرم تازی از کوه لاکن چو کوه   در آمد بگرز و عالم آمد ستوه
یکے ترک رو آہنی بر سرش   کہ ہیکار میر بخت از پیکرش
قباے زرہ بر تنش تابدار   چو سیماب روشن چو سیم آبدار
بشہزوہ در آمد چو شیر دمان   ز گفتن ندادش زمانے امان
چناں راند شمشیر بر شیر مرد   کز آں شیر شہزدہ برآورد گرد
چو افتاد دشمن دراں پاے لغز   بتیغ سمندش بسائید مغز
یکے گردناں را دگر دستشاں   زد از سترہ مہری بہ تیغ بیتشاں
دوالی چو دید آنچناں گرد دستے   نہ گردوے ہمانا کہ گردون نسے
بہ پیچید و پیرایہ جنگ خواست   بسیج شدن کرد در جنگ راست
بتارک برآورد روے آہنیں   یکے ترک گفتہ ز پولاد چیں
حمائل یکے تیغ زہر آبدار   کمندے چو زلف بتاں تابدار
فرس را برافگند بر گستوان   بزیں اندر آمد چو کوہے روان
سوے دشمن آمد چناں تازہ روے   کہ طفل از دبستاں برآید بجوے
جرم چوں دراں فرّ زیبندہ دید   دل از جنگ شیراں تپیدہ دید
ولیکن نبودش سر باز گشت   بناچار با مرگ دمساز گشت
بجوید دوالی در آمد دلیر   دوالک یکے باختہ با ختہ شیر
دوالی ز پیچیدن بد سگال   بہ پیچید بر خویشتن چوں دوال
بسے حرفہ در بازی اندوختند   ز رحمت یکے حرف ناموختند
دوالی کمر بستہ چوں شیر نر   زدش ضربتے بر دوالی کمر
گزارندہ شد تیغ بے ہیچ رنج   دو نیمہ شد آں کوہ فولاد سنج
برادر یکے داشت چوں پیل مست   بکین برادر میاں را ببست
چو زخم دوال از دوالی چشید   پئے جنگ جوے رخت برادر کشید

بدینگونه آں کوهِ پولاد پشت　　بسے گردِ لشکرشکن را بکشت
یکے رُوس بُد نامِ او جوده　　که شیرِ نرش بود آهو بره
درشت و تنومند و زور آزمائے　　به تنها عدوبند و لشکر کشائے
بگردن بسے خوں در آویخته　　بسے خونِ گردن کشاں ریخته
گره بر دوالِ کمر کرده سخت　　بجنگِ دوالی رواں کرد رخت
گشادند بر یک دگر تیغ تیز　　که در بسته شد پاسے را بر گریز
بسے ضربِ شاں رفت بر یکدگر　　ز کار آگهی شاں نشد کارگر
برآورده روسی گزارنده تیغ　　بر آں کوهِ پولاد زد بے دریغ
ز پولاد ترک اندر آمد بفرق　　بدریاے خوں شد تنِ خسته غرق
ازاں خستگی اندام زخم آزمائے　　عناں گردِ پے کرد و شد باز جائے
فرود آمد از اسپ و سر باز بست　　دلِ شاه زاں سرشکستن شکست
بفرزانه فرمود تا هم ز راه　　کند نوش دارو بر آں زخم گاه
نوازش کند تا بآهستگی　　دوالی برآساید از خستگی
چو شب در سرآورد کحلی پرند　　سپهر مه درآمد به مشکیں کمند
دو رویه سپه پاس میداشتند　　کس گردِ خرگاه نگذاشتند

مصافِ چهارم

چو خورشید بر زد سر از گنجِ نیل　　فرو شست گردوں قبا را ز نیل
دگر باره شیراں نمودند شور　　ز گوراں همه دشت کردند گور
بغلغل درآمد جرس با درائے　　بجوشید خوں از دمِ گرنائے
بفریادِ شیپور و آوازِ کوس　　پدید آمد از سرخ گُل سندروس
همان جوده سوے میداں نتافت　　که در خود یکے ذره سستی نیافت
دگر باره هندی چو شیرِ سیاه　　درافگند ختلی به ناوردگاه

اسے چاپکی کرد با جودرہ
هم آخر در ابرو یکے چیں فگند
برآورد و افگندش کام خویش
دلیرانہ بیگشت و میخواست مرد
یکے نامور بود طرطوس نام
چو شطرنج اژدہائے بہ پیچیدگی
سوئے ہندی آمد چو پیلے بجوش
در آں داوریہائے بیگانگی
سرانجام روسی یکے حملہ کرد
بپرداخت از خویش اندام را
ز سر ترک برداشت گفت منم
مرا مادر من کہ طرطوس خواند
ز شیداں نخواہم شدن باز جائے
شد از کشتن ہندی و زخم روس
بداں بود کارد عناں سوئے جنگ
چپ و راست سیدید تا از سپاہ
رواں کرد مرکب شتابندہ
ہمایوں سوارے چو غرندہ شیر
چناں غرق در آہن اندام او
بجولانگری سرفرازی کناں
ازاں چابکیہا کہ میکرد چست
بناں روسی افکند مرکب چو باد

نمیرفت بر کار زخم سرہ
سر جودرہ بر سر زیں فگند
سپردش بنعل رہ انجام خویش
تہی کرد جائے از پسے هم نبرد
بمردی برآورد در روس نام
ہمہ بر بلاکش بسیچیدگی
کہ از کوہ در پستی آید خروش
نمودند بسیار مردانگی
کزاں مرد ہندی برآورد گرد
جوئے ریختند بر شک زد جام را
بجز تیرگی نیستگونہ حسید اگشتم
بروسی دہاں گرستم زدس خواند
مگر لشکرے را در آرم ز پائے
بہ پیچید بر خود چو زلف عروس
دگر بار در عزمش آرد درنگ
کہ خواہد شد از کینہ در کینہ خواہ
ز پولاد چوں برق تابندہ
کہ وانا کہ چابک عناں و دلیر
کہ پیدا نہ جز بر نفس کام او
بشمشیر چوں برق بازی کناں
بمرد بر شدہ دست بدخواہ سست
بہ تیغ آزمائی بغل بر گشاد

چنان زد که از تیغ گردن زنش ‌ ‌ سر خصم افتاد در دامنش
از آن شیر دل تر سوارے دگر ‌ ‌ در آمد به پرخاش چون شیر نر
بزخمے دگر هم سر افگنده شد ‌ ‌ بچینی تا سرے چند بر کنده شد
چو دُوول انزچیل روئے کوه پشت ‌ ‌ بآسانی آن شیر جنگی بکشت
بهر سو که میراند شبرنگ را ‌ ‌ ز خون لعل کرد آهن سنگ را
بهر حمله کانگیخت از هر درے ‌ ‌ بیفگند از روسیان لشکرے
چو بر خون شتابنده شد نیش او ‌ ‌ نیامد کس از بیم در پیش او
یکے حملهٔ آتشیں ساز داد ‌ ‌ بچابک سواران عنان باز داد
در آن حمله کان کوه آهسته کرد ‌ ‌ صد افگند و صد کشت و صد خسته کرد
شه از شیر مردیش حیران شده ‌ ‌ بر آن دست و تیغ آفرین خوان شده
بدینگونه مے کرد پیکار ها ‌ ‌ همی ریخت آتش در آن خار ها
فلک تا نشد بر سرش مشکسائے ‌ ‌ نیامد ز تاوردگه باز جائے
چو در معجر قیر کوه رفت آفتاب ‌ ‌ سپهر روز روشن فرو شد بخواب
شب تیره چون اژدهائے سیاه ‌ ‌ ز ماهی بر آورد سر سوئے ماه
رمیه کرد بر شبروان راه را ‌ ‌ فرو برد چون اژدها ماه را
سوار از شبیخون و از تاختن ‌ ‌ بر آسود و آمد بشب ساختن
بهار یکے شب چنان شد نهان ‌ ‌ که نشناختش هیچکس در جهان
شه از مردیئے آن سوارے دلیر ‌ ‌ گمان برد کان شیر دل بود شیر
در اندیشه میگفت کان شهسوار ‌ ‌ که امروز کرد آنچنان کارزار
دریغا اگر رومے او دیدمے ‌ ‌ صدش گنج سر بسته بخشیدمے
قوی بازوئی کرد و خلقے بکشت ‌ ‌ چو بازوے خویشم قوی کرد پشت
نبود آدمی بود شیر عرین ‌ ‌ که بادا بر آن شیر صد آفرین

مصاف پنجم

دگر روز کین طاق فیروزه رنگ
برآورد یاقوت رخشاں ز سنگ

الانی سوارے چو غرنده شیر
برآمد سیاه اژدهاے بزیر

یکے گرز هفتاد مردی بدست
کہ البرز را مغز در سر شکست

شمارز همیخواست میگشت فرد
ز گردان گیتی برآورد گرد

ز رومی و ایرانی و خاوری
بسے را فگند اندر آں داوری

ہماں روسی افگن سوار دلیر
بروں آمد از پرده چوں نره شیر

کماں بازہے بر زد از چرم خام
بمشت اندر آورد یک تیر تام

بہ نیروے دست کماں گیر او
بهفتاد الانی بیک تیر او

چو ناشورہ ہندوانی پرنگ
بیاں آگنیده به تیر خدنگ

دگر باریکے روسیے گرد چشم
چو شیراں بر ابرو درآورده خشم

سلاح آزمائی در آموخته
بسے درع را پاره بر دوخته

درآمد بشمشیر بازی چو برق
ز سر تا قدم زیر پولاد غرق

بلرزیا شده شورش جنگ را
لجانے بر افگند شبرنگ را

اگرچہ دلے داشت چوں خاره سنگ
نبود آزموده خطرهاے جنگ

بہ تنہائی ایں پیشه ورزیده بود
ز شمشیر دشمن نہ لرزیده بود

چو آں شیر دل دم بر انداختش
شکارے زبوں دید بشناختش

سلاحے برو دید بیش از نبرد
جل و جامه اش بهتر از اسپ و مرد

بیک ضربتش جاں ز تن بر کشید
اجل بر رخش برقع اندر کشید

دگر روسیے بست بر کیں کمر
ہماں رفت با او کہ با آں دگر

دلیرے دگر جنگ را ساز کرد
بہ تیر دگر جاں ازو باز کرد

بهر تیر گذشت او شد روان   به پهلو در آمد یکے پهلوان

بده چوبه تیر آن سوار رهی   ز ده پهلوان گرد میدان تهی

دگر بار پنهان نه بینندگاں   نیامد بجائے نشینندگاں

چنیں چند روز آن نبرده سوار   بپوشیدگی حرب کرد آشکار

نشد هیچکس را دگر یارگی   که با او بروں افگند بارگی

بجائے رسیدند کز بیم تیغ   پراگندگی شان در آمد چو میغ

شکیبے بناموس مے ساختند   خیالے به نیرنگ مے باختند

مصاف ششم

چنیں تا یکے روز ایں چرخ پیر   بر آورد گوهر ز دریاے قیر

دگر بار میدان شد آراسته   ز پیغولها نعره برخاسته

ز لشکرگه روس بانگ جرس   بعیّوق بر میشد از پیش و پس

کشیدند صف قلبداران روس   وز آں قلب آراسته چوں عروس

کهن پوستینے در آمد بجنگ   چو از ژرف دریا بر آمد نهنگ

پیاده بجثّه دارے یک پاره کوه   ز پانصد سوارش فزوں تر شکوه

درشتے که چوں پنجه را گرم کرده   بافشردن آماس را نرم کرده

چو عفریتے از بحر خوں آمده   ز دهلیز دوزخ بروں آمده

یکے سلسله بسته بر پاے او   دراز و قوی هم ببالاے او

چو شیران وحشی در آں سلسله   جهان کرده پر شور و پر مشغله

ز هر سو که جستے یک آماجگاه   زمیں گشتے از زور پایش چاه

سلاحش نه جز آهن سر بخم   گرز و کوه را در کشیدے بهم

ز هر سو بدان آهنیں گرز کش   بهر دم کشی دشمنے میکرد خویش

ز سختی که بد خلعت خام او   سفن گشته تیغت اندام او

نداند کسے اصل ایشاں درست
همه سرخ رویند و فیروزه چشم
چناں زورمندند افشرده گام
اگر ماده گر نر بود در ستیز
بهر داوری کاوفتند راستند
ندیده است کس مرده زایشاں یکے
بود هر یکے را قدر مایه بیش
به بینی و پشم است بازار شاں
ندارند گنجینهٔ هیچکس
سمورے که باشد بغایت سیاه
ز پیشانیِ هر یک از مرد و زن
اگر باسروں شاں نباشد سرشت
کسے را که آید تمنائے خواب
سروں بر فشارد به شاخ بلند
چو بینی بشاخے بر انگیخته
بخسپد شبا روزی از بیخودی
چو موسی شباناں برو بگذرند
بآهستگی سوئے آں اهرمن
رسنها بیارند و بندش کنند
برو چوں مسلسل شود بند سخت
چو آں بندی آگاه گردد ز کار
گر آں بند را بر تواند شکست

که چوں بود شاں نژاد بوم از نخست
ز شیراں نترسند هنگام خشم
که یک تن بود لشکرے را تمام
برانگیزد از عالمے رستخیز
بجز ایں مذهبے را نیاراستند
مگر زنده و آں زنده نیز اندکے
کز آں بیش سازند اسباب خویش
متاعے بجز ایں نیست در بار شاں
سمورِ سیه را شناسند و بس
نخیزد ز جائے بجز آں جایگاه
سرو نیست بر رسته چوں کرگدن
چه ایشاں بصورت چه روسانِ زشت
شود بر درختے چو پراں عقاب
چو دیوے بخسپد در آں دیو بشار
یکے اژدها بینی آویخته
که خوابست بنیادِ نابخردی
در آں دیوِ آویخته بنگرند
بیایند پنهاں کنند انجمن
ز زنجیر و آهن کمندش کنند
کشندش به بنگاه مردم از درخت
خروشد خروشیدنِ رعد وار
کشد هر یکے را بیک مشت دست

اگر سخت باشد در آن بستگی ‌ ‌ ‌ برون آورندش به آهستگی

برو بند زنجیر محکم کنند ‌ ‌ ‌ وزو آب و نان نیز فراهم کنند

برندش به هر کوی و هر خانه‌ای ‌ ‌ ‌ گشایند ز آن دام شان دانه‌ای

وگر جنگلی آمد بناچار شان ‌ ‌ ‌ بدان زنده پیل است پیکار شان

کشندش به زنجیر چون اژدها ‌ ‌ ‌ نیارند کردن ز بندش رها

چو گردد چنان آتشی جنگجوی ‌ ‌ ‌ نماند ز جان در کسی رنگ و بوی

جهانجوی در کار آن پای لغز ‌ ‌ ‌ در آن داستان مانده شوریده مغز

بحاجب خبر گفت کاندیشه نیست ‌ ‌ ‌ همه چوبه تیری ز یک بیشه نیست

گر اقبال من کارسازی کند ‌ ‌ ‌ سرش بر سر نیزه بازی کند

مصاف هفتم

سپیده چو سر بر زد از باختر ‌ ‌ ‌ سیاهی بخاور زد و برد سر

سپه را برآراست خاور خدیو ‌ ‌ ‌ در اندیشه ز آن مرد آهنج دیو

شه میمنه رومی و بربری ‌ ‌ ‌ چو یاجوج در سد اسکندری

شه میسره تنگ چشمان چین ‌ ‌ ‌ شده تنگ ز انبوه ایشان زمین

شه روم در قلب چون مست شیر ‌ ‌ ‌ چو کوهی روان زنگی خشمگیر

دگر سو الانی و پرطاس و روس ‌ ‌ ‌ برآشفت چون توسن شموس

تبیره هم آواز شد با درای ‌ ‌ ‌ چو صور قیامت دمیدند نای

ز خاریدن کوس خارا شگافت ‌ ‌ ‌ پر افگند سیمرغ در کوه قاف

ز فریاد خرمهره و گاو دم ‌ ‌ ‌ علی الله برآمد ز روئینه خم

سپاه از دو سو مانده در داوری ‌ ‌ ‌ که دولت کرا می کند یاوری

همان اهرمن روی زنگی رنگ ‌ ‌ ‌ درآمد چو پیلان جنگی به جنگ

تنے چند را پیے سپر کرد باز
نشد هیچکس پیش او رزم ساز

زره پوشے از ساقهٔ قلب شاه
در آمد چو شیرے به ناوردگاه

به تیغ آتشے بر کشیده چو آب
کزو خیره شد چشمهٔ آفتاب

شه از قلب دانست کاں شیر مرد
همانست کاں جنگ پیشینه کرد

شد اندیشه ناک از پئے کار او
که با اژدها دید پیکار او

دریغ آمدش آنچناں گردنے
شکسته شود پیش آهرمنے

سوار خجسته چابک رکاب
که بر آتش انگشت زد بے حساب

فرشته صفت گرد آں دیو چهر
همی گشت چوں گرد گیتی سپهر

نخستیں نبرد به تدبیر کرد
بر آں تیره دل بارش تیر کرد

چو دشخیم را نامد از تیر باک
زننده شد از تیر خود خشمناک

یکے خشت پولاد الماس رنگ
بر آورد و زد بر دلاور نهنگ

که آں خشت گر بر زدے بر ستوں
تمام از دگر گوشه جستے برون

ز سختی که تن را بهم در فشرد
بر آں خاره شد خشت پولاد خرد

دگر خشتے انداخت آں تیز تر
بر آں خشت نیز هم نشد کارگر

سوم همچنیں خشت بر وے شکست
نشاید که خشت آب را باز بست

چو دانست کاں دیو آهن سرشت
نترسید از حربهٔ تیر و خشت

نهنگے جهانسوز را بر کشید
سوے اژدهاے وشنده دوید

زدش بر کتف گاه و جنبش ز جاے
چناں کاں ستمگر در آمد ز پاے

دگر باره برخاست از تیره گرد
بسختی در آویخت با هم نبرد

ز شوریدگی راه بختش گرفت
بآں آهنے چنته سختش گرفت

ز زینش بر آورد چوں پنجه شیر
ز تارک بپیچید و ترکش بزیر

بهاسے پدید آمد از زیر تنگ
بسے نغز و نازک تر از لاله رنگ

سرش خواست کندن که نرم آمدش | چو روی چنان دید شرم آمدش
دو گیسو کشان دید در دامنش | رسن کرد گیسوش در گردنش
چو هندوی دزدش ز گنجینه برد | ز رومی ربودش به روسی سپرد
چو گفت آن رفیقه گرفتار دیو | ز دیوان روسی بر آمد غریو
دگر ره بنخچیر کردن شتافت | کز اول گرانمایه نخچیر یافت
از آن طیرگی شاهِ لشکرشکن | بپیچید چون مار بر خویشتن
بفرمود تا ژنده پیلِ سیاه | بخشم آورند اندر آن حربگاه
بزد پیلبان بانگ بر ژنده پیل | بر آن اهرمن راند چون رود نیل
چو دید اژدها پیلِ سرمست را | گشاد اندر آن چیرگی دست را
بدانست کان پیلِ جنگ آزمای | بخرطوم سختش بر آرد ز جای
چنان سخت بگرفت خرطوم او | که دندانِ او شد برو بوم او
خروشید و خرطومش از جای کند | بیفتاد چون کوه پیلِ بلند
شه از هولِ آن بازی سهمناک | بترسید کافتد سپه بر هلاک
در آن خشمناکی بفرزانه گفت | که دولت بدین روی خواهد نهفت
مرا نیز دریافته روزگار سخت | وگر نه چرا بختم این کار سخت
بلا آسمانی چو آید فراز | سپر نازنینان نه دانچه نه ناز
تب و تاب شاهان بگردد اندکی | تبِ شیر در سال باشد یکی
مرا گفت آسایش از تاختن | نخواهم درین عمر پرداختن
دلش داد فرزانه کای شهریار | شکیبائی آور درین کارزار
همانا که پیروزی آید بدست | چو تدبیر داری و شمشیر هست
اگر چاره در سنگ خارا شود | بتدبیر و تیغ آشکارا شود
چو یاری کند با تو بختِ بلند | چنین فتنه را سر در آری به بند

اگرچه یکے موے ز اندامِ شاه
بمن بر گرامی تر از صد کلاه

ولیکن در اختر چنانست راز
که چوں شاهِ عالم شود رزم ساز

باقبالِ شاه و به نیروے بخت
درآید بچنگ آں تنومندِ سخت

بجز ایں نیست کاں پیکرِ سخت چرم
ندارد پے شست و اندامِ نرم

یکے تن شد از آنکه روییں تن است
تواں کندن از جانش گر ز آہن است

نباید برو زخم راندن چو تیغ
کز آہے نگردد پراگنده میغ

سرش را مگر در کمند آوری
بخمِ کمندش به بند آوری

گرش مے نشاید بشمشیر کشت
که دارد پے سخت و چرمِ درشت

چو در زیرِ زنجیرش آری اسیر
برو خواه شمشیر زن خواه تیر

شه از مژدهٔ مردِ اختر شناس
خدا را پذیرفت بر خود سپاس

چو فیروزیِ خویش دید از خداے
بآں خنگِ ختلی در آورد پاے

که او را شهِ چینیاں داده بود
ز سبز آخرِ چینیاں زاده بود

کمندے و تیغے گرانمایه خواست
عناں کرد سوے بد اندیش راست

درآمد بر آں دیوِ دریا شکوه
چو ابرِ سیه کو برآید ز کوه

بجنبید از جاے خویش آں نهنگ
که اقبالِ شاهش فرو بُرد چنگ

کشید عدو بند را شهریار
در انداخت چوں چنبرِ روزگار

بگردن در افتاد بدخواه را
زمیں بوسه داد آسماں شاه را

چو در گردنِ دشمن آمد کمند
شتابنده شد خسروِ دیو بند

بخمِ کمندش سر اندر کشید
کشاں ہمچناں سوے لشکر کشید

بغلطید آں شیرِ نخچیر سوز
چو آهو بود زیرِ چنگالِ یوز

چو آں گورِ وحشی درآں دستبرد
ز افتادن و خاستن گشت خرد

ز لشکرگهِ شاهِ فیروزمند
غریوے بر آمد بچرخِ بلند

تبیره چنان شد در آن خرمی — که آمد برقص آسمان بر زمی
چو شه دید کان پیکر دیو رنگ — باقبال طالع در آمد بچنگ
نشاندش بزورق دگر دشمنان — سپردش بزندان آهرمنان
دل روسیان از چنان زور دست — بر آن دوستی دشمن افگن شکست
شه روس شد چون گدازنده موم — بشادی در آمد شهنشاه روم
تماشای رامشگران ساز کرد — در خرمی بر جهان باز کرد
نوشنده شد نالهٔ چنگ را — بکف بر نهاد آب گل رنگ را
ز فیروزی بخت خود کرد یاد — نبید گوارنده میخورد شاد
چو شب قفل فیروزه بر زد بگنج — ترازوی کافور شد مشک سنج
همان مشکبو باده میخورد شاه — همان پرده میداشت مطرب نگاه
گهی گفته نقلی به پیمانه خورد — گهی گوش بر لعل ناسفته کرد
بهر می که میخورد میسخت گنج — بخواهنده میداد بیدست رنج
در آمد بافسانهای دراز — ز هر سر گذشتی پژوهنده ساز
از آن تیغ زن مرد چابک سوار — سخن راند با انجمن بیشمار
که امروزش آن بیوفا هم نبرد — ندانم که خون ریخت یا بند کرد
اگر ماند در پنجهٔ آن رهزنان — بخون آوریمش به نوک سنان
وگر رفت زان رفته در تنگ ریم — همان به که بر یاد او می خوریم
چو شد مغزش از خوردن باده گرم — بزندانیان بس دلش گشت نرم
بفرمود کان بندهٔ بی زبان — بیاید برامشگه مرزبان
بفرمان شه آن گرفتار بند — برامشگه آمد چو کوه بلند
همه تن شکسته ز نیروی شاه — خرد پژمریده در آن بزمگاه
بزاری رهانید ازآن خستگی — شفیعی نه بیش از زبان بستگی

چو مرد زبان بسته نالید زار ‌‌ بجنبید بر روی دلِ شهریار

از آن زور دیده تنِ زورمند ‌‌ بفرمود تا برگرفتند بند

رها کردش آن شاهِ آزاد مرد ‌‌ بآزاد مردی زبان کس نخورد

نشاندش بآزرم و دادش طعام ‌‌ نوازشگری کرد با او تمام

سه چند با گوهرش یار کرد ‌‌ نه گوهرش را پدیدار کرد

چو مستی درآمد بآن شوربخت ‌‌ بغلطید چون سایه در زیرِ تخت

ز کوسن دلی گرچه با کس نساخت ‌‌ نوازندهٔ خویشتن را شناخت

از آنجا سراسیمه بیرون دوید ‌‌ چنان شد که کس گردِ او را ندید

شگفتی فرو ماند خسرو در آن ‌‌ نشانِ سخن باز جست از سران

که این بندی از باده چون شاد گشت ‌‌ چرا شد ز ما دور کآزاد گشت

بزرگانِ دولت در آن جستجوی ‌‌ فتادند زآن کار در گفتگوی

یکی گفت صحرائیست این شگفت ‌‌ چو بندش بریدند صحرا گرفت

دگر گفت چون مے درو کرد کار ‌‌ سوی خانهٔ خویش بربست بار

شه از هرچه رفت آشکار و نهفت ‌‌ سخن گوش میکرد و چیزی نگفت

در آن ماند کین پردهٔ نیلگون ‌‌ ز چه شب بازی آرد ز پرده برون

دلِ شه چو زآن صحبت آگاه گشت ‌‌ ز ساختی خود آرزو خواه گشت

دگر ره توقف پسندیده داشت ‌‌ که تاراجِ بدخواه در دیده داشت

چو لختی گذشت آمد آن پیلِ مست ‌‌ کمرگاهِ زیبا عروسی بدست

بآزرم در پیشِ خسرو نهاد ‌‌ برسمِ پرستش زمین بوسه داد

چو آورد زین گونه صیدی ز راه ‌‌ دگر بار بیرون شد از بزمِ شاه

عجب ماند خسرو چو این کار دید ‌‌ نه در مار در مهرهٔ مار دید

ز شرم شد آن لعبتِ نازنین ‌‌ چو لعبت بسر در کشید آستین

چو شه دید در خرگه آن ماه را
ز مردم تهی کرد خرگاه را

بپرسید کاحوال خود باز گوی
دلم را بدین داستان باز جوی

پرستندهٔ خوب و صاحب نواز
پرستش کنان برد شه را نماز

دعا کرد بر تاجدار جهان
که تاجت مبادا ز گیتی نهان

توئی آن جهانگیر کشور گشای
که از دین و داد آفریدت خدای

شکوهت چو روز آشکارا تر است
ز دولت دلت با مدارا تر است

رهائی بتو بود امید را
فروغ از تو تابنده خورشید را

دگر پادشاهان لشکر شکن
یکے تاجور شد یکے تیغ زن

تو آن آفتابی درین روزگار
که هم تیغ گیری و هم تاجدار

چو در بزم باشی جهان خسروی
چو در رزم آئی جهان پهلوی

ندارد چو من خاکی آن دسترس
که با آب حیوان بر آرد نفس

کرا زهره کاینجا کند ناله گرم
که گر زهره باشد گدازد ز شرم

سفالے که ماراست ناسفتنی است
چو گفتی بگو اندکے گفتنی است

من آن سفته گوشم که خاقان چیں
ز ناسفتگان کرده بودم گزیں

بدرگاه شاهم فرستاد و گفت
که دُرباشت این درج را در نهفت

مگر آن سخن را گران دید شاه
نکرد از سر خشم بر من نگاه

مرا در پس پرده خاموش کرد
بیکبار یادم فراموش کرد

من از دوری شه به تنگ آمدم
ز ننگ آمدن سوی جنگ آمدم

نمودم بناوردگاه از نخست
باقبال شه آن هنرهاے چست

دگر ره که با تیغے بر او هم زدم
یکے لشکر روس درهم زدم

سوم روز چون بخت یاری نکرد
گرفتار دشمن شدم در نبرد

ز دشمن رهائی بکیں تاخته
ز خشم خدا صورتے ساخته

نگشت آن رهنمای ستمگر مرا ببرد آن چنان سوی لشکر مرا
سپردم بدوسان بیدادگر که این گنج را بسته دارید سر
دگر ره سوی جنگ پرواز کرد به پیل افگنی جنگ را ساز کرد
چو اقبال شاهنشه پیل تن چو پیله فگندش در آن انجمن
ز فیروزی شه در آوردگاه سرم بر فلک شد به نیروی شاه
چو دیدم که دارم تو در میکشد که قدرت بلا را به خود میکشد
بکوهی ز بیمش نگشتم رها که ناگشته دیدم هیونی اژدها
بکوهی دلم گشت فیروز شد کز آن گونه دیوی درآمد به بند
همه روس را دل چو از درد شد گل سرخ شان خیره زرد شد
بمن بر شده لشکری دیدبان همه خارج آهنگ و ناخوش زبان
چو غول شب آیین بد ساز کرد ز ره بردن مردم آغاز کرد
رسن بسته چون غول بر دست و پای مرا در یکی خانه کردند جای
چو از شب یکی نیمه کمتر گذشت بگوش آمدم نالهٔ و هوی ز دشت
درآمد یکی ابر ظلمات رنگ بر آن جنگ سازان ببارید سنگ
رقیبان که شب پاس میداشتند ز بیمش همه جای بگذاشتند
بجز سر ندیدم که از کله کشند همی کشته بر دیگری می فگند
ز بس کله سر که بر کشته بود یکی کوه زان کله آگنده بود
درآمد چو مرغم ز جا برگرفت همه بندم از دست و پا برگرفت
بپایین گه تخت شاهم رساند ز پایان ماهی بماهم رساند
به زندان بدم تا کنون چو گنج بشادی کنون کرد خواهم بنج
زن آن به که زیور کشد پای او نه زن دان که زندان بود جای او
چنانم نماید دل کامیاب که می بینم این کاهم دل را بخواب

پری‌چهره چون حال خود باز گفت ز شادی رخ شاه چون گل شکفت
ببوسید بر حقهٔ نوش او سخن گفت چون حلقه در گوش او
که ای تازه گل برگ نادیده گرد بمهر خدا پیکری در نورد
بمهر تو ام بیشتر گشت عزم که دیبای بزمی و زیبای رزم
بپرخاش گه جانستان دیدمت قوی دست و چابک عنان دیدمت
برامش کنمت نیز بینم شگرف حریفی نداری درین هر دو حرف
حریفا منم خیز و بنواز رود دلم تازه گردان ببانگ سرود
پری‌چهره برخاست بنواخت چنگ کمان خدنگی و تیر خدنگ
نوائی زد از نغمهای نوی نوائی سرود از دل پهلوی
که شاها خدیوا جهان پهلوا خردمند گویا خرد پرورا
سر سبزت از سرزنش دور باد دل روشنت چشمهٔ نور باد
جوان بخت بادی و فیروز رای توانا و دانا و کشور گشای
کمر بست جانت بآسودگی قبای تنت دور ز آلودگی
بهر جا که رو آری از نیک و بد پناهت خدا باد و پشتت خرد
چنان باد کاختر بکامت شود همه ملک عالم بنامت شود
بیا ساقی آن رنگ داده عصیر که رنگش بخون داد دهقان پیر
بده تا کمر چون درآید بجنگ دهد رنگ و آبش مرا آب و رنگ

فیروزی یافتن سکندر بر لشکر روس

سپاه سحر چون علم برکشید جهان حرف شب را قلم برکشید
دماغ زمین از تف آفتاب بسرسام سودا درآمد بخواب
برآورد مرغ سحرگه غریو چو سرسامی از شور و صرعی ز دیو

شه از خواب سر بر زد آشوبناک — دلِ پاک را کرد ز اندیشه پاک
به طاعتگه آمد نیایش نمود — زبان را بشکر آزمایش نمود
ز یاری دهِ خود دران داوری — گهے یارگی خواست گہ یاوری
چو گفتے بغلطید بر روے خاک — کمر بست و زد دامنِ درع چاک
نهادندش اورنگ بر پشتِ پیل — کشیدند شمشیر گردش دو میل
دران پهن صحراے دریا شکوه — حصارے زد از موجِ لشکر چو کوه
سپہ را به آئینِ پیشینہ روز — برآراست سالارِ گیتی فروز
چپ و راست پیرامنِ آن حصار — ز پولاد بستند رہ بر غبار
ز دیگر طرف روسیِ سرفراز — برآراست لشکر بآئین و ساز
جریرہاے روسی خروشان شده — دماغ از تفِ خشم جوشان شده
ز عکسِ سرِ تیغ و برقِ سنان — دل از جاے میرفت و دست از عنان
ز نخچیرِ کماں رفت در مغزِ کوہ — فشاندش کماں تیر بر ہر گروہ
ز پولادِ جوشن گردن کشان — بروں ریخته مغزہا از دماں
ز بیدادِ کوپالِ پیل افگنان — فلک جامه در خم نیل افگنان
ز نهیبِ پلارک ز پرهاے بر — ز بالِ عقاباں تہی کرد نور
سرِ نیزہ از طاسک سر نگوں — بچشم فرو ریخته طاسِ خوں
شدہ بادپایاں ز خوں چوں عقیق — شده تا بہ زیں بختوں در غریق
سناں در سپر کوکب افروخته — سپر بر سپر کوکبه دوخته
ز بس خشتِ آهن که شد بر هلاک — لحد بست بر کشتگاں خون و خاک
سرافشانیِ تیغ گردن گزار — بر آورد از جوے خوں لاله زار
زِ سوزن سناں سینه ها دوخته — ز بیگراضه بیگراضی آموخته
ز هر قبضهٔ خنجرے در شتاب — برآورده چوں اژدها سر ز خواب

ز بس کشتگاں گرد بر گرد راہ | چو بازارِ محشر شدہ حرب گاہ
نمایندہ رومی بہ ہر سو ستیز | بر آوردہ از روسیاں رستخیز
بر آمیختند لشکرِ روم و روس | بسُرخ و سپیدی چو روئے عروس
پیلدار در آں حرب چوں پیل مست | یکے حربۂ پہلوانی بہ دست
چگونہ بود پیلِ پولاد پوش | ز شیرِ ژیاں چوں بر آید خروش
بر آں پیل و آں شیر بیمانہ شاہ | کہ بر پیل و بر شیر بربستہ راہ
بہر تیغ دارے کہ او ساز کرد | سرش را بہ تیغے ز تن باز کرد
سیہ پوش چترش چو عباسیاں | زدہ سنگ بر طاسِ پرطاسیاں
بہ نیروئے بازوے و زخمِ رکاب | چپ و راست افگند سر بے حساب
ہم او پاے بر جاے و ہم لشکرش | کہ تا کے بر آید ز کوہ اخترش
صطرلاب فرزانہ در آفتاب | بطالع گرفتن چو مہ در شتاب
چو طالع بہ پیروزی آمد پدید | جہاں کرد شمشیرِ شہ را کلید
بشہ گفت برزن کہ یاری تراست | دریں دستبرد استواری تراست
بجنبید خسرو چو دریاے نیل | سرِ دشمن افگند در پاے پیل
شہِ روسی آورد یک حملہ تاز | چو شد اژدہاے دہن کردہ باز
بر آورد پیروزیے شاہ دست | بقنطال روسی در آمد شکست
چو بشکست بشکستنِ خود شاں | بیک حملہ از جاے خود برد شاں
شہِ پیل افگن بہ خم کمند | در آورد قنطال را زیرِ بند
ہزیمت بر افتاد بدخواہ را | جہاں داد شاہی جہاں شاہ را
ز روسی بسے جوئے خوں ریختند | گرفتند و کشتند و آویختند
ز بس روسیاں را سر انداختند | بقم کشتے از کشتہ پرداختند
ز شیرانِ پرطاسِ روسی دیار | گرفتار شد تیغ زن صد ہزار

دگر کشته شد زیر شمشیر و تیر — ز کشتن نبود فتنه را ناگزیر
قدر مایه رستند بے برگ و ساز — گریزاں سوی روس گشتند باز
نه چنداں غنیمت بلشکر رسید — که اندازهٔ آید آں را پدید
ز سیم و زر و قندز و لعل و دُر — شتربار قطارها گشت پُر
چو بر دشمناں شاه شد کامگار — شد از فرّخی کارِ او چوں نگار
فرود آمد از خنگِ ختلی خرام — که دید آنچه مقصود بودش تمام
بشکرِ خدا روے بر خاک سود — که فتح از خدا آمد او خاک بود
چو کرد آفریں داورِ خویش را — ہماں گنجها داد درویش را
جہاں را ز دشمن تهی دید جاے — بآرایش و رامش آورد راے
بیا ساقی آں جامِ گوهر فشاں — بترکیبِ من گوهرے در فشاں
مگر جانِ خشکم بدو تر شود — که زنگارِ گوهر بگوهر شود

انتخاب از شاہنامہ

بر تخت نشستنِ نوشیرواں و اندرز کردن بسرداراں

چو کسریٰ نشست از برِ تختِ عاج   بسر بر نہاد آں دل افروز تاج
جہاں تازہ شُد از سرِ گاہِ اوے   ابا گرگ میش آب خوردے بجوے
بشاہی بر او خواندند آفریں   بفرمانِ او شُد زمان و زمیں
ورا نام کردند نوشیرواں   کہ مہرش جواں بُود و دولت جواں
چو کسریٰ نشست از برِ گاہِ نو   ہمے خواندندے ورا شاہِ نو
بگفتند کایں شاہ جاوید باد   فرش برتر از فرِّ جمشید باد
ز بس خوبیٔ داد و آئینِ اوے   وزآں نامور دانش و دینِ اوے
بزرگانِ گیتی شُدند انجمن   چو بنشست سالار با رائے زن
سرِ نامداراں زباں بر کُشاد   ز دادارِ نیکی دہش کرد یاد
چنیں گفت کز کردگارِ سپہر   دلِ ما پُر از آفریں باد و مہر
کزاویست نیک و بد و نام و کام   وزاو مستمندم وزو شاد کام
وزویست فرّ و بدویست زور   بفرمانِ او تابد از چرخ ہور
ز رائے و ز پیمانِ او نگذریم   نفس جُز بفرمانِ او نشمریم
بتختِ مہی بر ہر آنکس کہ داد   کند در جہاں باشد از تخت شاد

هر آنکس که اندیشهٔ بد کند / بفرجام بد با تن خود کند
ز ما هرچه پرسید پاسخ دهیم / بپاسخ همه رای فرخ نهیم
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست / بدین تنگی اندر مرا راه نیست
اگر پادشا را بود پیشه داد / کند بیگمان هرکس از داد شاد
از امروز کاری بفردا ممان / چه دانی که فردا چه گردد زمان
گلستان که امروز باشد ببار / تو فردا چنی گل نیاید بکار
بدانگه که یابی تن زورمند / ز بیماری اندیش و درد و گزند
پس زندگی یاد کن روز مرگ / چنانیم با مرگ چون باد و برگ
بدانگه که در کار سستی کنی / همه رای ناتندرستی کنی
چو چیره شود بر دل مرد رشک / یکی دردمندی بود بی پزشک
دگر بر خرد چیره گردد هوا / نخواهد بدیوانگی بر گوا
دگر مرد بیکار بسیار گوی / نماندش نزد کسی آبروی
بکژی ترا راه تاریک تر / سوی راستی راه باریک تر
بکاری که تو پیشدستی کنی / بد آید که تندی و سستی کنی
اگر جفت گردد زبان با دروغ / نگیرد ز بخت سپهری فروغ
سخن گفتن کژ ز بیچارگیست / به بیچارگان بر بباید گریست
چو برخیزد از خواب شاه از نخست / ز دشمن بود ایمن و تندرست
خردمند و از خوردنی بی نیاز / فزونی بیرس درد و رنج است و آز
اگر شاه با داد و بخشایشست / جهان پر ز خوبی و آسایشست
دگر کژی آرد بداد اندرون / کبستش بود خوردن و آب خون
هر آنکس که هست اندرین انجمن / شنیدار این بر آورده آواز من
بدانید و سرتاسر آگه بوید / همه ساله با بخت همره بوید

که ما تاجداران پیسے دیده ایم بداد و خرد راه بگزیده ایم
ولیکن ز دشنوز باید شنید بد و نیک را زو بباید پدید
هر آنکس که آید بدین بارگاه بیاپیشتر کارسے به بیگاه و گاه
نباشم ز دشنوز همداستان که بر من بپوشد چنین داستان
بدرگاه بر کار داران من ز لشکر نبرده سواران من
چو زورمی بر ایشان نداریم تنگ نگه کرد باید بنام و به ننگ
همه مردمی باید و راستی نباید بداد اندرون کاستی
هر آنکس که باشد ز ایرانیان ببندد بدین بارگه بر میان
نباید ز ما گنج و گفتار نرم چو باشد پرستنده با رای و شرم
چو بیداد گیرد کسے زیردست نباشد خردمند و ایزد پرست
مکافات باید بدان بد که کرد نباید نجیم تا جوانمرد خورد
شما دل بفرمان یزدان پاک بدارید وز ما مدارید باک
که اوبست بر پادشا پادشا جهاندار و پیروز و فرمانروا
فروزندۂ تاج و خورشید و ماه نمایندہ ما را سوئے داد راه
جهاندار و بر داوران داور است از اندیشۂ هر کسے برتر است
مکان و زمان آفرید و سپهر بیاراست جان و دل ما بمهر
نگهدار تاج است و تخت بلند ترا بر پرستش بجود یارمند
شما را دل از مهر ما بر فروخت دل و چشم دشمن بفرمان بدوخت
همه تندرستی بفرمان اوست همه نیکوئی زیر پیمان او پشمرد
ز خاشاک تا هفت چرخ بلند هوا آتش و آب و ز رگشت و درود
به هستئ یزدان گواهی دهند روان ترا و بد زو نماند نهان
ستایش همه زیر فرمان گشت پرستش بہاے ویرانی آباد کرد

چو نوشیرواں ایں سخن برگرفت
جہانے ازو ماندہ اندر شگفت

ہمہ یکسر از جائے برخاستند
برو آفرینے نو آراستند

بخشش کردنِ نوشیرواں پادشاہیِ خود را بچہار بہرہ و نامہ نوشتن بکارداراں دربارۂ داد گستری

شہنشاہ دانندگاں را بخواند
سخنہائے گیتی سراسر براند

جہاں را بہ بخشید بر چار بہر
ورو نامزد کرد آباد شہر

نخستیں خراساں ازاں یاد کرد
دلِ نامداراں بداں شاد کرد

دگر بہرہ زو قم بُد و اصفہاں
نہادِ بزرگان و جائے مہاں

وزو بہرہ بُد آذرآبادگاں
کہ بخشش نہادند آزادگاں

وز ارمینیہ تا درِ اردبیل
بہ پیمود دانا چنو بوم گیل

سوم پارس و اہواز و مرزِ خزر
ز خاور ورا بود تا باختر

چہارم عراق آمد و بوم روم
چنیں پادشاہی و آباد بوم

ازیں مرزہا ہر کہ درویش بود
نیازش برنجِ تنِ خویش بود

بہ بخشید آگندہ گنجے بریں
جہانے برو خواندند آفریں

ز شاہاں ہر آنکس کہ بُد پیش ازوے
اگر کم بدش جاہ اگر بیش ازوے

بخشش بہرہ ز کشت و درود
نرشتنت کس پیش ازیں تا بسود

سہ یک بود یا چار یک بہرِ شاہ
قباد آمد و دہ یک آورد راہ

ز دہ یک براں بُد کہ کمتر کند
بکوشد کہ کہتر چو مہتر کند

زمانہ ندادش براں بر درنگ
بدریا بس ایمن مشو از نہنگ

بکسرے رسید آں سزاوارِ تاج
بہ بخشید بر جائے دہ یک خراج

شدند انجمن بخردان و ردان
همه پادشاهان شدند انجمن
گزیتی نهادند بر یک درم
کسی را که بد تخم یا چار پای
ز گنج شهنشاه برداشتی
بناکشتن اندر نبودی سخن
گزیت زر بار ور شش درم
ز زیتون و از گوز و هر میوه دار
ز ده بن درم میرسیدی بگنج
وزین گونه زینهای خرداد ماه
کسی کش درم بود و دهقان نبود
گزارند از ده درم تا چهار
کسی بر کسی بر نکردی ستم
گزارنده بودی بدیوان شاه
دبیر و پرستنده شهریار
گزیت و خراج آنچه بد نام برد
یکی آنکه بر دشت گنجور داد
دگر تا رفرستند بهر کشوری
سه دیگر که نزدیک موبد برد
بفرمان او بود کاری که بود
پراگنده کار آگهان در جهان
همه روی گیتی پر از داد کرد

بزرگان و بیدار دل موبدان
زمین را ببخشید و بر زد رسن
گر آید ونکه دهقان نبودی درم
بهنگام ورزش نبودی بجای
ز کشتن زمین خوار نگذاشتی
پراگنده شد رسمهای کهن
بفرمان ما ستان بر همین زد رقم
که در رهگذرگان شاخ بودی بیار
نبودی جز این تا سر سال رنج
نکردی ببار اندرون کس نگاه
نبودی غم و رنج کشت و درود
بسالی ازو بستدی کاردار
بسالی بسه بهره بود این درم
ازین باژ بهری بهر چار ماه
نبودی بدیوان کسی را شمار
بسه روز نامه بموبد سپرد
نگهبان آن نامه دستور داد
بهر کارداری و هر مهتری
گزیت و سر باژها بشمرد
ز باژ و خراج و ز کشت و درود
که تا نیک و بد زو نماند نهان
بهر جای ویرانی آباد کرد

بگفتند در دشت خرد و بزرگ — به آبشخور آمد همی میش و گرگ
یکی نامه فرمود بر پهلوی — پسند آیدت چون ز من بشنوی
نخستین سر نامه کرد از نخست — شهنشاه کسری ز یزدان پرست
برومند شاخ از درخت قباد — که تاج بزرگی بسر بر نهاد
ازو دیده آباد هر بوم و بر — که یزدانش داد آورش داد فر
سوی کارداران باژ و خراج — پرستنده‌ی سایه‌ی فر و تاج
باندازه از ما شما را درود — ز کسری یا نوشزاد آنکه آمد بر درود
نخستین سخن چون گشایش کنیم — جهان آفرین را ستایش کنیم
خردمند بینا دل آن را شناس — که دارد ز دادار گیتی سپاس
بداند که هست او ز ما بی‌نیاز — بنزدیک او آشکار است راز
کسی را کجا سرفرازی دهد — نخستین درش بی‌نیازی دهد
مرا داد فرمود و خود داور است — ز هر برتری جاودان برتر است
بیزدان رسی شاه و کهتر یکیست — کسی را جز از بندگی کار نیست
ز ثرّی زمین تا بچرخ بلند — ز خورشید تا تیره خاک نژند
پی مور بر هستی او گواست — که ما بندگانیم و او پادشاست
نفرمود ما را جز از راستی — که دیو آورد کژّی و کاستی
اگر بهر من زین جهان فراخ — نبودی جز از باغ و میدان و کاخ
بجستی دل من جز از داد و مهر — گشادن بهر کار بیدار چهر
کنون روی گیتی همه سربسر — ز خاور برو تا در باختر
بشاهی مرا داد یزدان پاک — ز رخشنده خورشید تا تیره خاک
نشاید که جز داد و مهر آوریم — دگر چین بکاری بچهر آوریم
شبانی کم اندیش و دشتی بزرگ — همه گوسفندی شناند ز گرگ

نباید کہ بر زیر دستانِ ما
زِ دہقان و آذر پرستانِ ما

بخشکی بشاک و بکشتی بر آب
درخشندہ روز و ہنگامِ خواب

زِ بازارگانان کہ بر تر و خشک
درم دارد و دُرِّ خوشاب و مشک

نباید کہ جُور جُز بداد و بمہر
بر ایشاں بتابد زِ چرخِ سپہر

بریں گونہ رفت ایں نژاد و گہر
پسر تاج یابد ہمے از پدر

بجز داد و خوبی نہ بُد در جہاں
یکے بُود با آشکارا نہاں

نہادیم روے زمیں را خراج
درخت و گزیت از پئے تخت و تاج

چو ایں نامہ آرند نزدِ شما
کہ فرخندہ باد اورمزدِ شما

کسے کو پرستش یکدرم بگزرد
بہ بیداد بر یک نفس پشمرد

بہ یزداں کہ او داد دیہیم و فر
کہ برسم پرستش ببرندہ ار

جز ایں نیست باد افرہِ روزگار
بیابد چو تخمِ بد آید ببار

ہمیں رسم و ایں نامہ بنہید پیش
مگردید ازیں فرخ آئین و کیش

بہر چار ماہے یکے بہر ازیں
بخواہید با داد و با آفریں

بجاے کہ باشد زیانِ ملخ
وگر تفِّ خورشید تابد بشخ

وگر برف و باد از سپہر بلند
بداں کشتمنداں رساند گزند

ہماں گر نبارد بنوروز نم
زِ خشکی شود کشتِ خرم دژم

مخواہید باژ اندر آں بوم و رست
کہ ابرِ بہارش بباراں نہ شست

زِ تخمِ پراگندہ وز مزدِ رنج
ببخشید کارندگاں را زِ گنج

زمینے کہ آنرا خداوند نیست
بمیرد و ورا خویش و پیوند نیست

نباید کہ ایں بوم ویراں بُوَد
کہ در سایۂ شاہِ ایراں بُوَد

کہ بدخواہ بر گنج ننگ آورد
کہ چوں ایں بہانہ بچنگ آورد

زِ گنج آنچہ باید مدارید باز
کہ گزد اشتہ یزداں ازآں بے نیاز

که ویران نبود بوم در خوّر من — نباشد بر او سایهٔ پرّ من
کسے را که باشد دریں پایه کار — اگر گیرد ایں کارِ دشوار خوار
کنم زنده بر دار جانش که هست — اگر سرفراز است وگر زیر دست
بزرگان که شاهان پیشیں بدند — ازاں کار بر دیگر آئیں بدند
بد و نیک با کارداراں بدے — جہاں پیشِ اسپِ سواراں بدے
خرد را همیں خیره بفریفتند — از افزونیِ گنج نشکیفتند
مرا گنج داد است و دهقاں سپاه — نخواهم بدیشاں گرفتن نگاه
شمارِ جهاں باز جستن بداد — نگهداشتن ایرجِ فرّخ نژاد
گرامی‌تر از گنج بدخواهِ من — که جوید همے کشور و گاهِ من
بپیچید که مردم فرو شد بزر — نیابد بدیں بارگه بر گذر
کسے را نبود ایرج ازیں بارگاه — که با داد و مهر است و با شرم و راه
چو بیدار دل کارداران من — بدیوان نوید شوند انجمن
پدید آید از گفتِ یکتن دروغ — ازاں پس نگیرد بر ما فروغ
نه بیدادگر گر مرا مهر نیست — پلنگ و جفا پیشه مردم یکیست
هر آنکس که او راهِ یزداں بجست — بآبِ خرد جانِ تیره بشست
بدیں بارگاهش بلندی بود — بر موبداں ارجمندی بود
بنزدیکِ یزداں ز گنجے که گشت — رسیابد بپاداش خرّم بهشت
که ما بے نیازیم ازاں خواسته — که گردد بنفریں رواں کاسته
کرا گوشت و دوش باشد خورش — ز چرمش بود پیکماں پرورش
پلنگے نه از شهریارے چنیں — که نه شرم دارد نه آئین و دیں
گشاده است بر ما رهِ راستی — چه گوییم خیره در کاستی
رهائی بد و داد دادن بروے — بداں تا رسد نزدِ ما گفتگوے

بنزدیک یزدان بود ناپسند ‌‌ نباشد بدین بارگاه ارجمند

ز یزدان و از ما بر آنکس درود ‌‌ که از داد و مهرش بود تار و پود

اگر دادگر باشی ای شهریار ‌‌ بگیتی بمانی یکی یادگار

که جاوید هر کس کند آفرین ‌‌ بدان شاه کآباد دارد زمین

خردمند بینا دل آنرا شناس ‌‌ که دارد ز دادار گیهان سپاس

ز شاهان که با تخت و افسر بدند ‌‌ بگنج و بلشکر توانگر بدند

نه بد دادگر تر ز نوشیروان ‌‌ که جاوید بادا روانش جوان

نه زو پیر سرتر به مردانگی ‌‌ بتخت و بدیهیم و فرزانگی

اندرزِ نوشیروان با ایرانیان و پذیرفتن پادشاهان فرمانِ او را

پدید آمد آن توده؟ شنبلید ‌‌ چو زلف شب تیره شد ناپدید

نشست از بر تخت نوشیروان ‌‌ بدل شاد و خندان و دولت جوان

جهانی بدیدار بنهاد روی ‌‌ هر آنکس که بد در جهان دادجوی

بآواز گفت آن از آن شهریار ‌‌ که جز پاک یزدان مدانید یار

که داننده اویست و هم رهنمای ‌‌ هم او دست گیرد بهر دو سرای

مباشید ترسان ز تخت و کلاه ‌‌ گشاده است بر هر کسی بارگاه

هر آنکس که آید بروز و بشب ‌‌ ز گفتار بسته مدارید لب

اگر خفته باشیم با انجمن ‌‌ ور آهسته باشیم با رای زن

بچوگان و بر دشت نخچیرگاه ‌‌ بر ما شما را گشاده است راه

بخواب و به بیداری و رنج و ناز ‌‌ ازین بارگه کس مگردید باز

وگر آرزوها همه یافته ‌‌ مخسپید یک تن ز ما تافته

بدانگه شود شاد و روشن دلم ‌‌ که رنج ستمدیدگان بگسلم

مبادا که از کارداران من   گر از لشکر و پیشکاران من

بخسپد کسی با دلی دردمند   که از درد او بر من آید گزند

سخن گرچه اندک بود در نهان   بپرسد ز من کردگار جهان

ز باژ و خراج آن کجا مانده است   که موبد بدیوان ما رانده است

نخواهند نیز از شما زرّ و سیم   بخسپید زین پس دل از من به بیم

برآمد ز ایوان یکی آفرین   بخورشید برشد ز روی زمین

که نوشیروان باد با فرهی   همه ساله با تاج شاهنشهی

مبادا ز او تخت پردخت و گاه   هم این نامور خسروانی کلاه

برفتند با شادی و خرّمی   چو باغ ارم گشت روی زمی

بگیتی ندیدی کسی را دژم   وز ابر اندر آمد بهنگام نم

جهان شد بکردار خرّم بهشت   همی ابر در بوستان لاله کشت

در و دشت و پالیز شد چون چراغ   چو خورشید شد باغ و چون باغ راغ

پس آگاهی آمد بروم و بهند   که شد مرز ایران چو رومی پرند

زمین را بکردار تابنده ماه   بداد و بلشکر بیاراست شاه

کسی آن سپه را نداند شمار   بگیتی مگر نامور شهریار

همه با دلی شاد و با ساز جنگ   همه گیتی افروز و با نام و ننگ

دل شاه هر کشوری خیره گشت   ز نوشیروان شان روان تیره گشت

فرستاده آمد ز هند و ز چین   همه شاه را خواندند آفرین

ندیدند با خویشتن تاو اوی   سبک شد بدل باژ با ساو اوی

همه کهتری را بیاراستند   همه برده و بردها خواستند

بزرّین عمود و بزرّین کلاه   فرستادگان بر گرفتند راه

بدرگاه شاه جهان آمدند   که با ساو و باژ جهان آمدند

بہشتے شد آراستہ بارگاہ
ز بس بردہ و بندہ و بار خواہ

بر این نیز بگذشت چندے سپہر
ہمے رفت با شاہِ ایراں بمہر

رسیدنِ منذرِ تازی نزدِ نوشیرواں بفریادِ بیدادِ قیصرِ روم

چو منذر بیامد بنزدیکِ شاہ
ہمہ مہتراں بر گشادند راہ

بپرسید ازو شاہ و شادی نمود
ز دیدارِ او روشنائی فزود

جہاندیدہ منذر زباں بر گشاد
ز روم و ز قیصر ہمے کرد یاد

بدو گفت اگر شاہِ ایراں توئی
نگہدار و پشتِ دلیراں توئی

چرا رومیاں شہریاری کنند
بدشتِ سواراں سواری کنند

دگر شاہ بر تختِ قیصر بود
سزد گر سرافراز بے سر بود

چو دستور باشد گرانمایہ شاہ
نہ بیند چو ما نیز فریاد خواہ

سوارانِ دشتی ز رومی سوار
نہ آیند در کوششِ کارزار

ز گفتارِ منذر بر آشفت شاہ
کہ قیصر ہمے بر فرازد کلاہ

ز لشکر زباں آورے برگزید
کہ گفتارِ قیصر بداند شنید

بدو گفت از ایدر برو تا بروم
میاسائے ایچ اندر آباد بوم

بقیصر بگوے ار نداری خرد
ز رائے تو مغز تو کیفر برد

اگر شیرِ جنگی بتازد بگور
کبابش کند شیر در آبِ شور

ز منذر ترا داد یابی بس اشت
کہ او را نشست از برِ کرگس ہشت

چپا خویش پیدا کن از دشتِ رہشت
چو پیدا کنی مرز جوئے روا شت

چو بخشندۂ بوم و کشور منم
بگیتی سرافراز و مہتر منم

ہمے آں کنم کار کز من سزد
نمانم کہ بادے بر او بر وزد

چو با تازیاں دست یازی بکیں
یکے در نہاں خویشتن را ببیں

ببینی کہ آن پادشاہی مراست ¦ درِ گاو تا برجِ ماہی مراست
اگر من سپاہے فرستم بروم ¦ ترا تیغ فولاد گردد چو موم
فرستادہ از پیشِ نوشیرواں ¦ بیامد بکردار آبِ رواں
بر قیصر آمد پیامش بداد ¦ چو پیچید بے مایہ قیصر ز داد
نداد ایچ پاسخ ورا جز فریب ¦ ہمے دید دور از بلندی نشیب
چنیں گفت کز مغزِ کم خرد ¦ سخن باور آں کن کہ اندر خورد
اگر خیرہ مغز بنالد ہمے ¦ بہ بیگانہ بر بد بنالد ہمے
گر ایدونکہ از دشتِ نیزہ وراں ¦ بنالد کسے از کراں تا کراں
زمیں آنکہ بالا شت پہنا ستم ¦ بداں دشتِ بے آب و دریا ستم
فرستادہ بشنید و آمد چو گرد ¦ سخنہاے قیصر ہمہ یاد کرد
بر آشفت کسریٰ بدستور گفت ¦ کہ با مغزِ قیصر خرد نیست جفت
من او را نمایم کہ فرماں کراست ¦ جہاں جستن و جنگ و پیماں کراست
ز بیشی و از گردن افراختن ¦ و زیں کوشش و غارت و تاختن
پشیمانی افزوں خورد زانکہ ہست ¦ بشب زیرِ آتش کند ہر دو دشت
بفرمود تا در دمیدند نائے ¦ سپاہ اندر آمد ز ہر سو بجاے
ز درگاہ برخاست آواے کوس ¦ زمیں قیرگوں شد ہوا آبنوس
گزیں کرد ازآں لشکرِ نامدار ¦ سوارانِ شمشیر زن صد ہزار
بمنذر سپرد آں سپاہِ گراں ¦ بفرمود کز دشتِ نیزہ وراں
سپاہے بر از جنگ جویاں بروم ¦ کہ آتش بر آرند ازاں مرز و بوم
کہ ہر چند من شہریارے توام ¦ بدیں کینہ بر نامدارے توام
ز روم و زِ رومی مدار ایچ باک ¦ چہ رومی بہ من چہ یکمشتِ خاک
فرستادہ را گفت چوں چرب گوے ¦ از ایدر فرستم بنزدیکِ او

مگر خود نبایدت ازین پس گزند — بقیصر بگو روم ما را پسند
ز نویسنده خواست از بارگاه — بقیصر یکی نامه فرمود شاه
ز نوشیروان شاه فرخ نژاد — جهانگیر زنده کن کیقباد
بنزدیک قیصر سرافراز روم — نگهبان آن مرز آباد بوم

نامهٔ شاه کسری بقیصر روم

سر نامه کرد آفرین از نخست — گرانمایگی جز بیزدان نجست
خداوند گردنده خورشید و ماه — کز اویست پیروزی و دستگاه
که بیرون شد از رای گردان سپهر — اگر جنگ جوید اگر داد و مهر
تو گر قیصر روم و گر رهبری — مکن هیچ با تازیان داوری
وگر میش گیری ز چنگال گرگ — تو دانی کزو رنج بینی بزرگ
وگر سوی منذر فرستی سپاه — نمانم بتو لشکر و تاج و گاه
اگر زیردستی شود پرمنش — بشمشیر یابد ز ما سرزنش
تو زان مرز یکسر منه پیش پای — چه خواهی که پیمان بماند بجای
اگر بگذری زین سخن بگذرم — سر و گاه تو زیر پی بسپرم
درود از خداوند و دیهیم و زور — بدان کو نپیچید به بیداد شور
نهادند بر نامه بر مهر شاه — سوارے گزیدند از آن بارگاه
چنان چون بباید بچهره زبان — جهاندیده و گرد و روشن روان
فرستاده با نامهٔ شهریار — بیامد بر قیصر نامدار
بدو آفرین کرد و نامه بداد — همه رای کسری بدو کرد یاد
سخنهاش بشنید و نامه بخواند — بپیچید و اندر شگفتی بماند
ز گفتار کسری سرافراز مرد — بروی پر ز چین کرد و رخسار زرد

رسیدنِ نامۂ نوشیرواں نزدِ قیصر و فرستادنِ قیصر پاسخ آں نامہ را

نویسندہ خواند و پاسخ نوشت — پدیدار کرد اندرو خوب و زشت
سرِ نامہ چوں گشت مشکیں ز قار — نخست آفریں کرد بر کردگار
نگارندۂ برکشیدہ سپہر — کز اویست پرخاش و آرام و مہر
بگیتی یکے را کند تاجور — وز او دیگرے پیش او با کمر
اگر خود سپہر رواں زیرِ تست — سرِ مشتری زیرِ شمشیر تست
بدیواں نگہ کن کہ رومی نژاد — بہ تخمِ کیاں باژ ہرگز نداد
تو گر شہریاری نہ من کہترم — ہماں با سر و افسر و کشورم
چہ باید پذیرفت چندے فسوس — ز بیمِ پئے پیل و آوائے کوس
نخواہم کنوں از شما باژ و ساو — کہ دارد بہ پرخاش با روم تاو
سکندر شنیدی بایراں چہ کرد — ز ما بود آں شاہِ آزاد مرد
نہفتہ نشد تیغِ اسکندری — چہ سازی بما با چنیں داوری
بتاراج میرفتہ یکچند چیز — گذشت آں ستم بر نگیریم نیز
ز دشتِ سوارانِ نیزہ وراں — بر آریم گرد از کراں تا کراں
نہ خورشید نوشیراں آفرید — دگر بستہ از چرخِ گرداں کلید
کہ کس مے نباید ز شاہنشہاں — ہمہ کام او باید اندر جہاں
فرستادہ را ہیچ پاسخ نداد — ز تندیِ کسرے نیامدش یاد
چو قیصر از مہر نامہ بنہاد گفت — کہ با من مسیح و چلیپاست جفت
فرستادہ با او نزد ہیچ دم — دژم دید پاسخ بیامد دژم

بیامد بر شاہِ ایراں چو گرد — سخنہاے قیصر ہمہ یاد کرد
چو بر خواند آں نامہ را شہریار — بر آشفت با گردشِ روزگار

رفتن گشتسپ بجنگ قیصر

ہمہ موبداں و رداں را بخواند — وزاں نامہ چندے سخنہا براند
سہ روز اندروں بود با راے زن — چہ با پہلوانانِ لشکر شکن
چہارم بداں راست شد راے شاہ — کہ آرد سوے جنگِ قیصر سپاہ
برآمد ز در نالۂ گاو دم — خروشیدنِ کوس و روینہ خم
بر آرامش اندر نبودش درنگ — ہمے از پۓ راستی جست جنگ
سپہ برگرفت و بہ رہ بر نہاد — ز یزدانِ نیکی دہش کرد یاد
یکے گرد بر شد کہ گفتی سپہر — بدریاے قیر اندر اندود چہر
بپوشید روے زمیں را بہ نعل — ہوا یکسر از پرنیاں گشت لعل
نبد بر زمیں پشہ را جایگاہ — نہ اندر ہوا باد را ماند راہ
ز جوشن سواران و از گردِ پیل — زمیں شد بکردارِ دریاے نیل
جہاندار با کاویانی درفش — ہمے رفت با تاج و زرینہ کفش
ہمے بر شد آوازِ شاں تا دو میل — بہ پیشِ سپاہ اندروں کوس و پیل
پسِ پشت و پیش اندر آزادگاں — بشد تیز تا آذرِ آبادگاں
چو چشمش بر آمد بہ آذر گشسپ — پیادہ شد از دور و بگذاشت اسپ
ز دستورِ پاکیزہ برسم بجست — دو رخ را بآبِ دو دیدہ بشست
نواں اندر آمد بآتشکدہ — نہاوند گاہے بزر آژدہ
نہادہ بدو نامۂ زند و اُست — بآواز بر خواند موبد درشت
ردو ہیربد پیشِ غلطاں بخاک — ہمہ دامنِ جامہا کردہ چاک
بزرگاں برو گوہر افشاندند — بزمزم ہمے آفریں خواندند

چو نزدیک تر شد ستایش گرفت — جهان آفرین را نیایش گرفت
وزو خواست پیروزی و دستگاه — نمودن دلش را سوی داد راه
پرستندگان را به بخشید چیز — بجائی که درویش دیدند نیز
یکی خیمه زد پیش آتشکده — کشیدند لشکر ز هر سو رده
دبیر خردمند را پیش خواند — سخنهای بایسته چندی براند
یکی نامه فرمود با آفرین — سوی مرزبانان ایران زمین
که ترسنده باشید و بیدار بید — جهان را ز دشمن نگهدار بید
کنارنگ با پهلوان هر که هست — همه داد جوئید با زیردست
بدارید چندانکه باید سپاه — بدان تا نیاید بد اندیش راه
درفش مرا تا نه بینید کسی — نباید که ایمن بخسپید بسی
از آتشکده چون بشد سوی روم — پراگنده شد زو خبر مرز و بوم
به پیش آمد آنکس که فرمان گزید — وگر زان بر و بوم شد ناپدید
جهانجوی با هدیه و با نثار — فراوان بیامد بر شهریار
چنان بد که هر شب ز گردان هزار — به بزم آمدندی بر شهریار
چو نزدیک شد رزم را ساز کرد — سپه را درم دادن آغاز کرد
سپهبدش شیروی بهرام بود — که در جنگ با رای و آرام بود
چپ لشکرش را بفرهاد داد — بسی پندها بر دلش کرد یاد
چو استاد برزین ابر میمنه — گشسپ جهانجوی پیش بنه
بقلب اندرون بود بهران بپای — که در کینه گر داشتی دل بجای
طلایه بهرمزد خراد داد — روان و دلش را خرد یاد داد
بهر سو برفتند کار آگهان — بدان تا نماند سخن در نهان
ز لشکر جهاندیدگان را بخواند — بسی پند و اندرز نیکو براند

چنین گفت کاے لشکر بیکران ‌ ‌ ز پرمایگان و ز گندآوران
اگر یک تن از راہ من بگذرید ‌ ‌ دم خویش بے راے من بشمرید
بدرویش مژدم رسانید رنج ‌ ‌ دگر بر بزرگان کہ دارند گنج
دگر آبشاخ بر میوہ دارے کنید ‌ ‌ دگر ناپسندیدہ کارے کنید
دگر کشتمندے بپوشد بپاے ‌ ‌ دگر پیش لشکر بجنبد ز جاے
بیزدان کہ او داد دیہیم و زور ‌ ‌ خداوند بہرام و کیوان و ہور
کہ در دم میانش ببرم بہ تیغ ‌ ‌ اگر چون ستارہ شود زیر میغ
بہ پیش سپہ بر طلایہ منم ‌ ‌ جہانجوے بر قلب پایہ منم
نگہبان پیل و سپاہ و بنہ ‌ ‌ گہے بر چپم گاہ بر میمنہ
بخشکی روم گر بدریاے آب ‌ ‌ نجویم بر بزم اندر آرام و خواب
منادی گرے نام او شیر زاد ‌ ‌ بگرفت آن سخنہاے کسرے بیاد
بپاہ دمان گرد لشکر بگشت ‌ ‌ بہر خیمہ و خرگہے برگذشت
خروشید کاے بیکرانہ سپاہ ‌ ‌ چنین است فرمان بیدار شاہ
کہ گر جز بداد و بمہر و بخرد ‌ ‌ کسے سوے خاک سیہ بنگرد
بران تیرہ خاکش بیاویزند چون ‌ ‌ چو آید ز فرمان یزدان برون
بہ پیش منادی نشد شاہ رام ‌ ‌ بروز سپید و شب تیرہ خام
ہمے گرد لشکر بگشتے براہ ‌ ‌ ہمے داشتے نیک و بد را نگاہ
ز کار جہان آگہی داشتے ‌ ‌ بد و نیک را خوار نگذاشتے
ز لشکر کسے کو بمردے براہ ‌ ‌ ورا دخمہ کردے بدان جایگاہ
دگر باز ماندے ازو سیم و زر ‌ ‌ کمان و کمند و کلاہ و کمر
بد و نیک با مژدہ بودے بخاک ‌ ‌ نبودے جدا چیز ازو در مغاک
جہانے بدو ماندہ اندر شگفت ‌ ‌ کہ نوشیروان آن بزرگی گرفت

بهر جایگاهی که جنگ آمدی — ورا رای و هوش و درنگ آمدی

فرستادهٔ خواستی راستگوی — که رفتی بر دشمن چاره جوی

اگر یافتندی سوی داد راه — نکردی ستم آن خردمند شاه

اگر جنگ جستی بجنگ آمدی — بخشم دلاور نهنگ آمدی

بتاراج دادی همه بوم و رست — جهان را به داد و بشمشیر جست

بکردار خورشید بد رای شاه — که بر تر و خشکی بتابد براه

ندارد ز کس روشنائی دریغ — چو بگریزد از چرخ گردنده میغ

همش داد بخشش همش رنگ و بوی — همش دُرِّ خوشاب و هم آب جوی

فروغ و بلندی نپوشد ز کس — دل افروز و رخشنده اویست و بس

شهنشاه با داد با رای و فر — جهان را همی داشت در زیر پر

ورا جنگ و بخشش چو بازی بدی — از یرا بدان سرفرازی بدی

اگر پیل و شیر آمدیش پیش — نبرداشتی جنگ یکروز بیش

سپاهی که با خود و خفتان بجنگ — به پیش سپاه آمدی بیدرنگ

اگر کشته بودی اگر بسته زار — بزندان ببردی گر شهریار

گرفتن نوشیروان چند دژ را براه روم

چنین تا بیامد بدان شارسان — که شوراب بد نام آن کارسان

از ایران چو گشتاسپ آمد بروم — گرفت اندر آن شهر شوراب بوم

برآوردهٔ دید سر در هوا — پر از مردم و ساز جنگ و نوا

ز خارا فگنده در ژرف آب — کشیده سر باره اندر سحاب

بگرد حصار اندر آمد سپاه — ندیدند جائی بدرگاه راه

برو ساخت از چار سو منجنیق — بپای آمد آن بارهٔ جاثلیق

بر آمد ز هر سو دم رستخیز ندیدند جاے گزار و گریز
چو خورشید تابان ز گنبد بگشت شد آن بارهٔ دژ بکردار دشت
خروش سواران و گرد سپاه همان دود آتش بر آمد بماه
همه جوشن بے تن سر و پاے بود تن بے سران شان دگر جاے بود
غریو زینهار و خروش زنان فزون شد ز زخم تبیره زنان
وز ایشان هر آنکس که پرمایه بود بگنج و بمردی گرانمایه بود
ببستند و کردند بر پیل بار خروش آمد و نالهٔ زینهار
ببخشود بر کس بهنگام رزم نه بر گنج و دینار هنگام بزم
وز آنجایگه لشکر اندر کشید بره بر دژے دیگر آمد پدید
که در بند او گنج قیصر بدے نگهبان آن دژ توانگر بدے
که آرایش روم صید تارم اوے ز کشورے بر آمد بلند نام اوے
بدان دژ نگه کرد بیدار شاه شود اندر آن تا رسیده سپاه
بفرمود تا تیر باران کنند هوا چون تگرگ بهاران کنند
بمردی سران باره را بستدند بشهر و بدژ آتش اندر زدند
بدان دژ بیکے جانور در نماند بدان بوم و بر خار و خاور نماند
همه گنج قیصر بتاراج داد سپه را همه برده و تاج داد
برآورد ازآن شارسان رستخیز همه بر گرفتند راه گریز
خروش آمد از کودک و مرد و زن همه پیر و برنا شدند انجمن
به پیش گرانمایه شاه آمدند غریوان و فریاد خواه آمدند
که دستور و گنجور و گنج آن تست بروم اندرون سود و رنج آن تست
بجان و بتن زینهار خواه تو ایم پرستار فر و کلاه تو ایم
بفرمود شه تا نکشتند نیز بدیشان ببخشید بسیار چیز

وزآن جایگه لشکر اندر کشید
وز آرایش روم برتر کشید
کس آمد بگفت آنچه قیصر سپاه
فرستاد و اینک بیاید ز راه

رزم نوشیروان با فرفوریوس سپه سالار قیصر و شکست دادن و گرفتن قالینیوس و انطاکیه را

چو بشنید کامد سپاهی گران
همه نیزه داران جوشن وران
بلشکر بگفت آنچه بشنید شاه
بدان تا بسیچیده باشد سپاه
برفتند چون کوه آهن ز جای
خروش آمد و نالهٔ کرنای
نوندی ز گفتار کار آگهان
بیامد بنزدیک شاه جهان
که قیصر سپاهی فرستاد پیش
ازان نامداران و گردان خویش
به پیش اندرون پهلوانی بزرگ
سپاهی همه رزم جویان چو گرگ
بدو بیش خوانند فرفوریوس
سواری سرافراز با بوق و کوس
چو این گفته شد پیش بیدار شاه
پدید آمد از دور گرد سپاه
بخندید ازو شهریار جهان
بدو گفت کاین نیست از ما نهان
که ما جنگ را پیش ازین ساختیم
از اندیشه هرگز نپرداختیم
کیی تاجور بر لب آورده کف
بفرمود تا برکشیدند صف
سپاهی بیامد به پیش سپاه
که شد بسته از گرد بر باد راه
شده نامور لشکری انجمن
یلان سرافراز شمشیر زن
همه جنگ را تنگ بسته میان
بزرگان و فرزانگان و مهان
بجوشن آب داده همه تیغ را
چو آن تیغ برّنده مر میغ را
سپه را نبد بیشتر زان درنگ
که نخچیر گیرد ز بالا پلنگ

بهر سو ز رومی تلے کشته بود
دگر خسته از جنگ برگشته بود
پشد خسته از جنگ فرفوریوس
دریده درفش و نگونسار کوس
سواران ایراں بسان پلنگ
بہاموں کجا غرمش آید بچنگ
پس رومیاں در ہمے تاختند
در و دشت از ایشاں بپرداختند
چناں ہم ہمی رفت با ساز جنگ
سپاہے ہمہ گرز و خنجر بچنگ
سپہ را بہاموں اندر کشید
بر آوردۂ دیگر آمد پدید
دژے بود با لشکر و بوق و کوس
کجا خواندندیش قالینیوس
سر بارۂ او ندیدے عقاب
یکے کندہ گرد اندرش پر ز آب
یکے شارساں گردش اندر فراخ
پر ایوان و میدان و پالیز و کاخ
ز رومی سپاہے بزرگ اندر او
ہمہ نامداران پرخاشجو
دو فرسنگ پیش اندروں بود شاہ
سیہ گشتہ گیتی ز گرد سپاہ
خروشے برآمد ز قالینیوس
کز آں نعرہ اندک شد آوای کوس
بداں شارساں در نگہ کرد شاہ
ہمے ہر زمانے فزوں شد سپاہ
بدروازہا جنگ بر ساختند
ہمے تیر و قارورہ انداختند
چو خورشید تابندہ برگشت زرد
ز گردندہ یک نیمہ شد لاجورد
ازاں بارۂ دژ نماند اندکے
ہمہ شارساں با زمیں شد یکے
خروشے برآمد ز درگاہ شاہ
کہ اے نامداران ایراں سپاہ
ہمہ پاک ازیں شہر بیروں شوید
بتاریکی اندر بہاموں شوید
اگر ہیچ بانگ زن و مرد پیر
دگر غارت و شورش و دار و گیر
بگوش من آید بتاریک شب
کہ بگشاید از رنج یک مرد لب
ہم اندر زماں آنکہ فریاد ازوست
پر از کاہ بینیدش آگندہ پوست
چو بر زد ز خرچنگ چنگ آفتاب
بفرسود رنج و سپا بود خراب

ز تیره برآمد ز درگاه شاه
گرانمایگان برگرفتند راه

ازآں دژ وزآں شارسان مرد و زن
بدرگاه کسرےٰ شدند انجمن

که رایدر ز جنگی سوارے نماند
درایں شارسان تاجدارے نماند

همه خسته و کشته شد بیگناه
گر آمد که بخشایش آید ز شاه

زن و کودک خرد با مرد پیر
نه خوب آید از داد شدوان اسیر

چناں شد دژ و بارهٔ شارسان
کزایں پس نه بینی جز از خارسان

چو قیصر گنهگار شد ما که ایم
بقالیقیوس اندروں بر چه ایم

بداں سوریاں بر ببخشود شاه
گنهگار شد رسته با بیگناه

بسے خواسته پیش ایشاں بماند
وزآں جایگه تیز لشکر براند

هر آنکس که دید اژدر کارزار
به بستند بر پیل و کردند بار

به انطاکیه در خبر شد که شاه
ابا پیل و لشکر در آمد ز راه

سپاہے دراں شهر بد بیکراں
دلیران رومی و کند آوراں

سه روزه اندرآں شاه را بد درنگ
بداں تا نباشد به بیداد جنگ

چهارم سپاه اندر آمد چو کوه
دلیران ایراں گروها گروه

برفتند یکسر سواران روم
ز بهر زن و کودک و گنج و بوم

سه جنگ گراں کرده شد در سه روز
چهارم چو بفروخت گیتی فروز

گشاده شد آں مرز آباد بوم
سوارے ندیدند جنگی ز روم

بشهر اندر آمد سراسر سپاه
پےبگرا نبد بر زمیں ایچ راه

بزرگاں که با تخت و افسر بدند
هم آنها که گنجور قیصر بدند

بشاه جهاندار دادند گنج
بچنگ آمدش گنج چوں برد رنج

وزایشاں هر آنکس که جنگی بدند
نهادند بر پشت پیلاں به بند

اسیران و آں گنج قیصر ز راه
بسوے مداین فرستاد شاه

بگردید بر گرد آن شهر شاه — زمین دید فرخشان تر از چرخ ماه
ز باغ و ز میدان و آب روان — همی تازه شد پیر گشته جوان
چنین گفت با نامور شهریار — که انطاکیه است این اگر نوبهار
کسی کو ندیده است خرم بهشت — ز مشکش همه خاک و زرینش خشت
درختش ز یاقوت و آبش گلاب — زمینش سپهر آسمان آفتاب
نگه کرد باید بدین مرز و بوم — که آباد بادا همه بوم روم

آباد کردن نوشیروان شهر زیب خسرو را بسان انطاکیه و جای دادن اسیران روم را در آن زمین

یکی شهر فرمود نوشیروان — برو اندرون کاخ و آب روان
بکردار انطاکیه چون چراغ — پر از گلشن و کاخ و میدان و باغ
بزرگان روشن دل و شاد کام — ورا زیب خسرو نهادند نام
شد آن زیب خسرو چو خرم بهار — بهشتی پر از بوی و رنگ و نگار
اسیران کز آن شهرها بسته بود — بپیمود گران دشت و پا خسته بود
بفرمود تا بند برداشتند — بدان شهر نو شاد بگذاشتند
چنین گفت کاین نو برآورده جای — همه گلشن و بوستان و سرای
بگردیدم تا هر کسی را بکام — یکی جای باشد سزاوار نام
ببخشید بر هر کسی خواسته — زمین چون بهشتی شد آراسته
ز برزن و کوی و بازارگاه — تو گفتی ستاره است بر خاک راه
بیامد یکی پیر سخن گستر — چنین گفت کای شاه بیدادگر
بقالینوس اندرون خان من — یکی بود با پیش بالان من

از این زیب خسرو مرا سود نیست — که پیشِ درِ کاخ من تود نیست
بفرمود تا بر درِ شور بخت — بکشتند شاداب چندین درخت
بخندید پشیار از آن شهریار — که آمد بر آن تودِ خود خواستار
یکے مردِ ترسا گزین کرد شاه — بدو داد فرمان و گنج و سپاه
بدو گفت کاین مرزِ خسرو نگاشت — غریبان و این خانه نو نگاشت
بسانِ درختِ برومند باش — پدر باش گه گاه فرزند باش
به بخش و بیاری و زفتی مکن — بر اندازه باید بهر در سخن
از انطاکیه شاه لشکر براند — جهاندیده ترسا نگهبان بماند
پس آگاهی آورد فرفوریوس — بگفت آنچه آمد بقالینیوس
بقیصر چنین گفت کآمد سپاه — جهاندیده کسرے و پیلان و گاه
سپاه است چندان که دریا و کوه — ہمے گردد از گردِ ایشان ستوه
به پیچید قیصر ز گفتارِ خویش — جهاندیدگان فرزانه را خواند پیش
ز نوشیروان شد دلش پُر ہراس — ہمے رائے زد روز و شب در سه پاس
بدو گفت موبد که این رائے نیست — که با جنگِ کسرے ترا پائے نیست
برآرند ازین مرز آباد خاک — شود کردهٔ قیصراں در مغاک
زبانِ سرایندهٔ گشت رائے — نیابد بجز رنج این پادشاہے
همه رائے ایشان بداں شد درست — که رزمِ دلیراں نبایست جست
چو بشنید قیصر دلش خیره گشت — ز نوشیرواں رائے او تیره گشت
گزین کرد از آن فیلسوفانِ روم — سخنگوے با دانش از پاک بوم

بجائے آمد از موبداں شصت مرد
نژوده روان و خرد را نه گرد

پیغام قیصر روم نزد نوشیروان با باژ و ساو

پیامے فرستاد نزدیک شاه — گرانمایگاں بر گرفتند راه
چو مهراس داننده شاں پیشرو — گوے در خرد پیر و در سال نو
ز هر چیز گنجے به پیش اندروں — شمارش گذر کرد بر چند و چوں
پیامے ابا پند و نیکو سخن — پشیماں ز گفتار هاے کهن
فرستاد با باژ و ساو گراں — بزرگاں ز خویشان و کندآوراں
چو مهراس نزدیک کسرے رسید — برومی یکے آفریں گسترید
تو گفتی که از تیزی و راستی — ستاره برآرد همے ز آشتی
بکسرے چنیں گفت کاے شهریار — جهاں را بهیں از جمشیدی مدار
شدی تو آنکس و ایراں رهی است — همه مرز بے ارز و بے فرهی است
بدانگه که قیصر نباشد بروم — نسنجد یک پشه ایں مرز و بوم
همه شود شادی ز دشمن بود — چو او کم شود نیکوئی کم بود
گر ایں رستخیز از پے خواسته است — که آزرم و دانش بداں کاسته است
بیاورده‌ام اینک همه گنج روم — که روشن رواں بهتر از گنج و بوم
چو بشنید ازو ایں سخن شهریار — دلش گشت خرم چو باغ بهار
بپیمانه گفت از او آنچه آورده بود — اگر بدره زر اگر برده بود
فرستادگاں را ستایش گرفت — بر آں نیکویها فزایش گرفت
بدو گفت کاے مرد روشن خرد — نبرده کسے کو خرد پرورد
اگر زر بگردد همه خاک روم — تو سنگے تری زآں سرافراز بوم
نهادند بر بوم و بر باژ و ساو — پراگنده دینار صد چرم گاو
که هر سال قیصر بر شهریار — فرستند ابا هدیه و با نثار

نگردد سپاهش بگرد یمن / نخواهند چیزی ازان انجمن
ورآن جایگه نالهٔ گاودم / شنیدند و آوازِ رویینه خم
جهاندارِ بیدار لشکر براند / بشام آمد و روزگاری بماند
بیاورد چندان سلاح و سپاه / همان باره و برده و تاج و گاه
که پشتِ زمین را همی داد خم / ز پیلان و از بدرهای درم
دران مرز چون آمدش راه رای / بشیروی بهرام پیروز جای
بدو گفت کاین باژِ قیصر بخواه / مکن هیچ سستی بروز و بماه
ببوسید شیروی روی زمین / همی خواند بر شهریار آفرین
که بیدار دل باش و پیروز بخت / نگهدار زرد رای کیانی درخت

بزم نخستین نوشیروان با دانایان و پند گفتن بوذرجمهر

چنان بد که یک روز شهاد خوان / بفرمود کان موبد اندرا بخوان
که باشند دانا و دانش پذیر / سراینده و باهش و یادگیر
بدرگه شدند بیدار دل موبدان / ز هر دانشی راه جستند روان
چو نان خورده شد جام می خواستند / می و جامِ روشن بیاراستند
نه چندانکه باید نکوهش خرد / چه اندر مایه که جان پرورد
بدانندگان شاهِ بیدار گفت / که دانش گشاده کنید از نهفت
هر آنکس که دارد بدل دانشی / بگوید مرا زان بود رامشی
از ایشان هر آنکس که دانا بدند / بگفتن دلیر و توانا بدند
زبان برگشادند بر شهریار / که او بود دانسته را خواستار
بگفتند هرکس ز هر در سخن / جوان و جهاندیده مرد کهن
[illegible] بوذرجمهر آن سخنها شنید / بدانش نگه کردن شاه دید

یکے آفریں کرد با پاے خاست — چنیں گفت کاے داورِ داد راست
زمیں بندۂ تختِ عاجِ تو باد — فلک روشن از فرِّ تاجِ تو باد
گر آید و بیند فرماں دہد بندہ را — کہ بگشاید از بند گویندہ را
بگویم اگر چند بیمایہ ام — بدانستن از کہتریں پایہ ام
نکوہش نباشد کہ دانا زباں — گشادہ کند پیش نوشیرواں
نگہ کرد کسرے بدانندہ گفت — کہ دانش چرا باید اندر نہفت
جواں بر زماں پادشائی نمود — ز گفتارِ او روشنائی فزود
ازاں خوب گفتار و آں پندہا — شد آں موبداں را بدل بندہا
نخستیں چو از بند بکشاد لب — بہ یزداں ستودن ہنر داد لب
دگر گفت روشن روانِ کسے — کہ کوتاہ گوید بمعنی بسے
کسے را کہ مغزش بود پر شتاب — فراواں سخن باشد و دیریاب
چو گفتارِ بیہودہ بسیار گشت — سخنگوے در مردمی خوار گشت
ہنر جوے و تیمارِ بیشی مخور — کہ گیتی سپنج است و ما برگذر
اگر روزِ ما پایدار آمدے — جہاں را بسے خواستار آمدے
بگیتی بہ از مردمی کار نیست — بدیں با تو دانش بہ پیکار نیست
ہمہ روشنی در تن از راستی است — ز تاری و کژّی بباید گریست
دلِ ہر کسے بندۂ آرزوست — وزو ہر یکے را دگر گونہ خوست
بخو ہر کسے در جہاں دیگر است — ترا باد آمیزش اندر خور است
ہر آنکس کہ در کار پیشی کند — ہمہ راے و آہنگِ بیشی کند
خردمند و دانا و خرّم نہاں — تنش زیں جہاں است و دل زاں جہاں
بنا یافت رنجہ مکن خویشتن — کہ تیمارِ جاں باشد و رنجِ تن
ز نیرو بود مرد را راستی — ز سستی دروغ آید و کاستی

ز دانش چو جان ترا مایه نیست — به از خامشی هیچ پیرایه نیست

چو بر دانش خویش مهر آوری — خرد را ز تو بگسلد داوری

توانگر بود هر کرا آز نیست — خنک مرد کش آز انباز نیست

مدارا خرد را برادر بود — خرد بر سر جان چو افسر بود

چو دانا ترا دشمن جان بود — به از دوست مردی که نادان بود

توانگر شد آنکس که خرسند گشت — ازو آز و تیمار در بند گشت

بیاموختن چون فروتن شوی — سخنهای دانندگان بشنوی

بگفتار اگر چیره شد رای مرد — نگردد کسی چیره در کار کرد

هر آنکس که دانش فرامش کند — زبان را ز گفتار خامش کند

چو داری بدست اندرون خواسته — زر و سیم و اسبان آراسته

هزینه چنان کن که بایدت کرد — نباید فشاند و نباید فشرد

میانه گزینی بمانی بجای — نباشد جز از نیکویت رهنمای

خردمند کز دشمنان دور گشت — تن دشمن او چو مزدور گشت

چو داد از تن خویشتن داد مرد — چنان دان که پیروز شد در نبرد

مگوی آن سخن کاندر و سود نیست — کز آن آتشت بهره جز دود نیست

میندیش از آن کان نشاید بدن — که نتوانی آهن به آب آژدن

فروتن بود شه که دانا بود — بدانش بزرگ و توانا بود

هر آنکس که او کرده کردگار — بداند گذشت از بد روزگار

پرستیدن داور افزون کند — ز دل کاوش دیو بیرون کند

بپرهیزد از هرچه ناکردنی است — نیازارد آنرا که نازردنی است

به یزدان گراید بفرجام کار — که روزی ده اوست و پروردگار

از آن خوب گفتار بوزرجمهر — حکیمان همه تازه کردند چهر

ز پیش شهنشاه برخاستند — بر او آفرینے نو آراستند
از او انجمن مانده اندر شگفت — که موبد جوان آن بزرگی گرفت
جهاندار کسرے در او خیره ماند — سرافراز روزبه دهان را بخواند
بفرمود تا نام او سر کنند — بدانگه که آغاز دفتر کنند
میانِ جهان بخت بوذرجمهر — چو خورشید تابنده شد بر سپهر
دگر باره موبد بپرسش گرفت — همه بخردان مانده اندر شگفت
زبان باز بکشاد موبد جوان — که پاکیزه دل بود و روشن روان
چنین گفت کز خسروِ دادگر — نه پیچید باید باندیشه سر
که او چون شبان است و ما گوسفند — دگر ما زمین او سپهرِ بلند
نشاید گذشتن ز پیمانِ اوے — نه پیچیدن از راه و فرمانِ اوے
بشادیش باید که باشیم شاد — چو دادِ زمانه بخواهیم داد
هنرهاش گسترده اندر جهان — همے رازِ او داشت اندر نهان
مشو با گرامیش کردن دلیر — کز آتش بترسد دلِ نرّه شیر
اگر کوه فرمانش گیرد سبک — دلش خیره خوانیم و مغزش تنک
همه بر ز شاه است و نیکی ز شاه — کزو بند و چاه است و زو تاج و گاه
ز مهرش جهان را بود ارج و فر — ز خشمش بجوشد به تن در جگر
سرِ تاجور فرِّ یزدان بود — خردمند ازو شاد و خندان بود
از اهرمن است آنکه زو شاد نیست — دل و مغزش از دانش آباد نیست
شنیدند گفتارِ موبد جوان — فزون گشت فرتوت را زو روان

پراگنده گشت آن بزرگ انجمن
پر از آفرین زو زبان و دهن

بزم دوم نوشیرواں با بوزرجمهر و موبداں

دگر هفته روشن‌دل شهریار همه بود دانشده را خواستار

دل از کار گیتی بیکسو کشید کجا خواست گفتار دانا شنید

کسے کو سزاوار درگاه بود بدانشدگی در خور شاه بود

رد گفتند دانشدگان سخن جوان و جهاندیده مرد کهن

سرافراز بوزرجمهر جواں بشد با حکیمان روشن رواں

حکیمان دانشدۂ هوشمند نشستند نزدیک تخت بلند

نهادند رخ سوے بوزرجمهر که کشرسے همے زد برافروخت چهر

از ایشاں یکے بود فرزانه تر بپرسید از او از قضا و قدر

که آغاز و فرجام چونیں سخن چگونه است و ایں را که افگند بن

چنیں داد پاسخ که جوینده مرد جوان و شب و روز در کار کرد

بود راه روزی برو تار و تنگ بجوے اندروں آب او با درنگ

یکے بے ہنر خفته بر تخت بخت همے گل فشاند برو بر درخت

چنیں است رسم قضا و قدر ز بخشش نیابی بکوشش گذر

جهاندار داناے پروردگار چنیں آفرید اختر روزگار

دگر گفت آنکس که افزوں تر است کدام است و بیشی کرا در خور است

چنیں گفت آنکس که دانشده تر به نیکی و کردارش آید ببر

دگر گفت کز ما چه نیکو تر است که بر دانش بخرداں افسر است

چنیں داد پاسخ که آہستگی کریمی و رادی و شایستگی

فروتن کند گردن خویش پست ببخشند نه از بهر پاداش دست

بکوشند و جوید بکوشش جہاں نہادہ بہنگام با ہمرہاں

دگر گفت کاندر خردمند مرد هنر چیست هنگام ننگ و نبرد

چنین گفت کانکس که آهوی خویش ببیند بگرداند آئین و کیش

بپرسید دیگر که در زیستن چه سازی که کمتر بود رنج تن

چنین داد پاسخ که گر با خرد دلش برد بار است رامش برد

بداد و بستد در گشاد راستی ببندد در کژی و کاستی

ببخشد گنه چون شود کامگار نباشد سرش تند و نابردبار

بپرسید دیگر که در انجمن نگهبان کدام است بر خویشتن

چنین گفت کان کز پس آرزوی نرفت از کژی و از نیکخوی

دگر کو بشستی بود پیشکار چو دید از فزونی بد روزگار

دگر گفت کز بخشش و نیکخوی کدام است نیکوتر از هر دو سوی

کجا زود کشتش بار آورد بسالی دو بارش بهار آورد

چنین گفت آنکس که ناخواسته ببخشش کند جانش آراسته

دگر بر ستاننده دارد سپاس نه بخشنده بازارگانی شناس

دگر گفت بر مرد پیرایه چیست وزین نیکوئیها گرانمایه چیست

چنین داد پاسخ که بخشنده مرد که او نیکوئی با سزاوار کرد

ببالد بکردار سرو بلند بپالیز هرگز نگردد نژند

اگر ناسزا را نشاند بخشک نبوید نه روید گل از خار خشک

سخن پرسی از گنگ و وز مرد کر بداد اندر آئی نیاید ببر

دگر گفت کاندر سرای سپنج نباشد خردمند بی درد و رنج

چه سازیم تا نام نیک آوریم وز آغاز فرجام نیک آوریم

بدو گفت شو دور باش از گناه جهان را همه چون تن خویش خواه

هر آن چیز کانت نباشد پسند تن دوست و دشمن بدان در مبند

دگر گفت کوشش باندازه و بیش — چگونه کزاین دو گذاشت پیش
چنین داد پاسخ که اندر خرد — بجز اندیشه چیزی نه اندر خورد
چو خواهی که رنجی ببار آیدت — بکوشی چو در پیش کار آیدت
سزای ستایش دگر گفت کیست — اگر بر نکوهیده باید گریست
چنین گفت کان کو بیزدان پاک — فزون دارد امید و هم ترس و باک
دگر گفت کای مرد روشن خرد — که سرت از بر چرخ سر بگذرد
کدام است خوشتر مرا روزگار — ازین بر شده چرخ ناپایدار
چنین داد پاسخ سخنگوی باز — که هر کس که شد ایمن و بی نیاز
زمانه بخوبی ورا داد داد — سزد گر نگیرد بجز از داد یاد
بپرسید دیگر که دانش کدام — بگیتی که باشیم ازو شاد کام
چنین گفت کانکو بود بردبار — بنزدیک او مرد بی شرم خوار
دگر آنکه مغزش بجوشد ز خشم — بخواید ببخشش از گنهکار چشم
دگر گفت آن چیست ای هوشمند — که آید خردمند را آن پسند
چنین گفت کانکو خرد پرورد — ندارد غم آنکه زو بگذرد
اگر ارجمندی سپارد بخاک — نه بندد دل اندر غم و درد و باک
دگر کو ز نابوده‌ها امید — نجوید بدان گونه کز بار بید
همیشه بود شاد و خرم روان — بی اندوه باشد ز گشت زمان
دگر گفت بد چیست بر پادشا — کزو تیره گردد دل پارسا
چنین داد پاسخ که بر شهریار — خردمند گوید که آهو چهار
یکی آنکه ترسد ز دشمن بجنگ — و دیگر که از بخشش آید بتنگ
سه دیگر که رای خردمند مرد — بپیچد نهد روز ننگ و نبرد
چهارم که باشد سرش پر شتاب — بجوید بکار اندر آرام و خواب

بپرسید دیگر کہ بے عیب کیشت
چنیں گفت کایں را بگوییم راشت
گرانمایگاں را شتودن و دروغ
دگر گفت کاں کو سنجوید گزند
چنیں گفت کانکو بود راشت گوے
زباں راندن و دیدہ پر آب شرم
خردمند ہر کو ندارد روا
بپرسید دیگر یکے ہوشمند
بیازو بتدبیر و جاں پرورد
چنیں داد پاسخ کہ آں کز نخشت
کز اویشت سپاس و بدویشت پناہ
دل خویش را آشکار و نہاں
تن خویش را پروریدن بناز
نگہداشتن مردم خویش را
سپردن بفرہنگ فرزند خرد
چو فرماں پذیرندہ باشد پسر
بپرسید دیگر کہ فرزند راشت
چنیں داد پاسخ کہ نزد پدر
پس از مرگ نامش بماند بجاے
بپرسید دیگر کہ از خواستہ
چنیں داد پاسخ کہ مردم بچیز
درو چند چیز اشت بستہ درشت

نکوہیدن آزادگاں را ز چیشت
گزیں در خرد بر سخن بر گذاشت
بکژّی و بیداد جستن فروغ
ز خوہا کدامش بود شودمند
برو راشت باشد ہمہ کار اوے
گزیدن خروش اندر آوایے نرم
خرد دور کردن ز بہر ہوا
کہ اندر جہاں کیشت کو بے گزند
وزو خویش و پیوند او برخورد
در پاک یزداں پرستشت و ستشت
خداوند روز و شب و ہور و ماہ
سپردن بفرمان شاہ جہاں
بر او سخت بستن در رنج و آز
بر افزودن توش درویش را
کہ گیتی بناداں نباید سپرد
نوازندہ باید کہ باشد پدر
بنزد پدر جایگاہش کجاشت
گرامی چو جان اشت فرخ پسر
از ایرا پسر خواندش رہنماے
چہ دانی کہ دارد دل آراشتہ
گراپشتہ گر چیز خوار اشت نیز
نگر تا نداری سخن خوار و سشت

شنیدست آنکه یابی بدو آرزوی | ز هستیش پیدا شود نیکخوی
دگر چون بیابی نیازی بکار | همان سنگ و هم گوهر شاهوار
دگر گفت با نام و تاج بلند | کرا خوانی از خسروان ارجمند
چنین داد پاسخ که آن شهریار | که ایمن ازو مرد پرهیزگار
ز آواز او بد هراسان شود | زمین زیر تختش تن آسان شود
دگر گفت مردم توانگر بچیست | بگیتی پر از رنج و درویش کیست
چنین گفت کانکس که دارد پسند | به بخشش خداوند چرخ بلند
کسی را کجا بخت انباز نیست | بدی در جهان برتر از آز نیست
ازو نامداران فرو ماندند | همه هم زبان آفرین خواندند

بزم سوم نوشیروان
با بوزرجمهر و موبدان

چو یک هفته بگذشت هشتم پگاه | نشست از بر تخت پیروز شاه
بخواند آن کسان را که دانا بدند | بگفتار و دانش توانا بدند
ستاره شمر هر گونه هر کسی | همانا پسندش نیاید بسی
چنین گفت از آن پس به بوزرجمهر | که از چادر شرم بگشای چهر
سخنگوی دانا زبان برگشاد | ز هر گونه دانش همی کرد یاد
نخست آفرین کرد بر شهریار | که پیروزه بادا سپهر [illegible]
دگر گفت مردم نگردد بلند | مگر سر بپیچد ز راه گزند
چو باید که دانش بیفزایدش | سخن یافتن را خرد بایدش
ز نام جستن دلیری بود | زمانه ز بد دل بسیری بود

اگر تخت جوئی هنر بایدت — چو سبزی دهد شاخ بر بایدت

چو پرسند پرسندگان از هنر — نشاید که پاسخ دهی از گهر

گهر بی هنر ناپسند است و خوار — برین داستان زد یکی هوشیار

نگر تا چه گفت آن خردمند مرد — درین بیت خواهم ترا یاد کرد

که گر گل نبوید ز رنگش مگوی — کز آتش نجوید کسی آب جوی

توانگر به بخشش بود شهریار — بگنج نهفته نشد نامدار

بگفتار خوب ار هنر خواستی — بکردار پیدا کن آن راستی

برامش بود هر که دارد خرد — سپهرش همی در خرد پرورد

چنین هم بود مردم ساده دل — ز گیتیش چون گردد آزاده دل

خرد در جهان چون درخت وفاست — وزان بر بخشش دل پادشاست

چو خرسند باشی تن آسان شوی — چو آز آوری زان هراسان شوی

مکن نیکمردی بروی کسی — که پاداش نیکی نیابی بسی

گشاده دلان را بود بخت یار — انوشه کسی کو بود بردبار

هر آنکس که جوید همی برتری — هنرها بباید بدین داوری

یکی رای و فرهنگ باید نخست — دوم آزمایش بباید درست

سوم یار باید بهنگام کار — ز هر نیک و بد برگرفتن شمار

وزان پس که یارت بود نیکسار — بکوشی و بهنگامت آید بکار

چهارم خرد باید و راستی — بشستن دل از کژی و کاستی

چو پنجم گرت تندرستی بود — بتن کوشش آری بلندی بود

ازینها هر دو چون جفت گردد سخن — هنر خیره بی آزمایش مکن

چو کوشش نباشد تن زورمند — نیارد سر آرزوها به بند

چو کوشش ز اندازه اندر گذشت — چنان دان که کوشنده نومید گشت

خوی مردِ دانا بگوییم پنج   وز ایدر رنج عادت نباشد برنج
چو نادان که عادت کند هفت چیز   نباشد شگفت ار به رنج است نیز
نخستت آنکه هر کس که دارد خرد   ندارد غم آنکه زو بگذرد
نه شادی کند زآنکه نایافته   که گر بگذرد زو شود تافته
بناجود رنجها ندارد امید   نگوید که بار آورد شاخ بید
چو از رنج وز بد تن آسان شود   ز نابودنیها پراسان شود
چو سختیش پیش آورد روزگار   شود پیش و سستی نیارد بکار
ز نادان که گفتیم هفت است راه   یکی آنکه خشم آورد بیگناه
گشاید در گنج بر ناسزا   نه زو مزد یابد نه هرگز جدا
سیم دیگر یزدان گوی ناسپاس   نباشد خردمند و نیکی شناس
چهارم که با هر کسی رازِ خویش   بگوید به افرازو آوازِ خویش
به پنجم بگفتار ناسودمند   تن خویش دارد بدو در گزند
ششم گرود ایمن بنا استوار   همی پرنیان جوید از خار بار
بهفتم که بنشیند اندر دروغ   به بیشرمی اندر بکوید فروغ
چنان دان تو ای شهریارِ بلند   که از بد نه بیند کسی جز گزند
چو بر انجمن مرد خامش بود   ازان خامشی دل براهش بود
سپردن بدانای گوینده گوش   بتن توشه یابی بدل رای و هوش
شنیده سخنها فرامش مکن   که تاج است بر تختِ دانش سخن
چو خواهی که دانسته آید ببر   بگفتار بگشای بند از گهر
چو گسترد خواهی بهر جای نام   زبان برگشا همچو تیغ از نیام
چو با مردِ دانات باشد نشست   زبیردشت گردد سبر زیر دشت
بدانش بود جان و دل با فروغ   نگر تا نگردی بگردِ دروغ

سخنگوی چون بر گشاید سخن | نهان تا بگوید تو تندی مکن
ز گفتار گویا تو دانا شوی | بگوی از آن پس کز او بشنوی
ز دانش در بی نیازی مجوی | دگر چند از او سختی آید بروی
چو با دل زبان را بود راستی | به بندد ز هر سو در کاستی
همیشه دل شاه نوشیروان | میاساز ز آموختن تا توان
بپرسید پس موبد تیز مغز | که اندر جهان چیست زیبا و نغز
کجی مرد را روشنائی دهد | ز رنج زمانه رهائی دهد
چنین داد پاسخ که هر کو خرد | بیابد ز هر دو جهان بر خورد
بدو گفت اگر نیستش بخردی | خرد خلعت روشن ایزدی
چنین داد پاسخ که دانش به است | چو دانا شود بر جهان بر به است
بدو گفت اگر آب دانش نجست | بدین آب هرگز روان را نشست
چنین داد پاسخ که با مرد گرد | تن خویش را خوار باید شمرد
اگر ناو دارد بدو در نبرد | سپر بد بر سگال اندر آرد بگرد
گرامی شود بر دل پادشا | بود جاودان شاد و فرمانروا
بدو گفت اگر نیستش بهره زین | نه دانش پژوهد نه آیین و دین
چنین داد پاسخ که آن به که مرگ | نهد بر سر او یکی تیره ترگ
دگر گفت کز بار آن میوه دار | که دانا بکارد بباغ بهار
چه سازیم تا هر کسی بر خوریم | دگر سایه او به پی بسپریم
چنین داد پاسخ که هر کو زبان | ز بد بسته دارد نرنجد روان
کسی را ندرد بگفتار پادشت | بود بر دل انجمن نیز دوشت
دگر گفت هر کو ز راه گزند | بگردد بزرگ است اگر از گزند
چنین داد پاسخ که کردار بد | لبان درختیست با بار بد

اگر نرم گوید زبان کسے — درشتی بکوشش نباید بسے
بداں کز زبان است مردم برنج — چو رنجش نخواہی سخن را بسنج
جہاں کم سخن مرد خسرو پرست — مجز از پیشگاہش نباید نشست
دگر کز بدیہاے تا آمدہ — گریزد چو از دام مرغ و ددہ
بسے دیگر کہ بد بد توانا بود — بپرہیزد و ویژہ دانا بود
نیازد بکارے کہ ناکردنی است — نیازارد آنرا کہ نازردنی است
نماند کہ نیکی ازو بگذرد — پئے روزِ تا آمدہ نشمرد
ز دشمن ز پیچید آزیر تر — بر دوست پیوستہ چوں تیر و پر
ز شادی کہ فرجام او غم بود — خردمند را آرزو آں کم بود
تن آسانی و کاہلی دور کن — بکوش و ز رنج تنت سور کن
کہ اندر جہاں سود بے رنج نیست — کسے را کہ کاہل بود گنج نیست
ازیں بارہ گفتار بسیار گشت — دل مردم خفتہ بیدار گشت
جہاں زندہ بادا بنوشیں رواں — ہمیشہ جہاندار و دولت جواں
بر او خواندند آفریں موبداں — کنارنگ و بیدار دل بخرداں
ستودند شاہِ جہاں را بسے — برفتند با خرمی ہر کسے

بزم چہارم نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

دو ہفتہ برین نیز بگذشت شاہ — بپرداخت روزے ز کار سپاہ
بیاراست تا موبدان و رواں — بایواں خرامند با بخرداں
بپرسید شاں از تن و از نژاد — ز تیزی و آرام و فرہنگ و داد
ز شاہی و از تاج و گنداوری — ز انجام و فرجام نیک اختری
سخن کرد ازاں موبداں خواستار — بپرسش گرفت آنچہ آمد بکار

چو هر کس باندازهٔ دانشش   سخن راند و نامد ازآن رامشش
به بوزرجمهر آن زمان شاه گفت   که رخشنده گوهر برآر از نهفت
یکے آفرین کرد بوزرجمهر   که اے شاه روشندل و پاک چهر
جهاندار که اندر جهان نیز شاه   نیامد چو تو ننهاد بر سر کلاه
بداد و بدانش بتاج و به تخت   بفر و بچهر و براے و به بخت
چو پرهیزگاری کند شهریار   برآساید از کینه و کارزار
ز نا کردنی کار برتافتن   به از دل باندوه و غم یافتن
چه نیکو زد این داستان هوشیار   که نیکوست پرهیز با شهریار
ز بیداد پرهیز گر داوری   نیازد بکین و بکند آوری
خرد را کند پادشا بر هوا   بدانگه که خشم آورد پادشا
نباید که اندیشهٔ شهریار   بود ناپسندیدهٔ کردگار
ز یزدان شناسد همه خوب و زشت   بپاداش نیکی بجوید بهشت
زبان راستگوے و دل آزرم جوے   همیشه جهان را بدو آبروے
هر آنکس که باشد ورا راستے زبان   سبک تابد اندر دل انجمن
سخنگوے و روشندل و دادده   کهان را به که دارد و مه به مه
کسے کو بود شاه را زیردست   نباید که یابد ز جایے شکست
بدانگه فزود تاج خسرو بلند   که دانا بود نزد او ارجمند
بناداں اگر هیچ راے آورد   سپهر شکستش بخیره بپاے آورد
که ناداں ز دانش گریزد همے   بنادانی اندر ستیزد همے
نگهداشتن کار درگاه را   به پیشی آوردن کام بدخواه را
چو دارد که هر دانشے آگهی   بماند جهاندار با فرهی
نباید که بخشد کسے دزدمند   که آید مگر شاه را زان گزند

کسے کو بباد افره در خور اشت
کجا بد نژاد اشت و بد گوهر اشت

کند شاه دور از میان گروه
بے آزار تا زو نگردد ستوه

هر آنکس که باشد بزندان شاه
گنهکار اگر هست مردم بیگناه

بفرمان یزدان بباید گشاد
بزند اندرون را چنین کرد یاد

دگر بد کنش باشد و شوخ و شوم
بپردخت باید ازو روے بوم

که تا روز واژون برو نگذرد
تباهی سوے خان مردم برد

جهاندار باید که از دین و داد
بود در جهان تا بود شاه شاد

بود کار او آشکار و نهان
به تیغ از بد دیو شستن جهان

چو خسرو بفرهنگ دارد سپاه
برآساید از درد فریاد خواه

چو آژیر باشی ز دشمن براے
بد اندیش را دل برآید ز جاے

همه رخنه پادشاهی بمرد
برآری بهنگام پیش از نبرد

ز چیزے که گردد نکوهیده شاه
نکوهش بود نیز بر تاج و گاه

ازو دور گشتن بر عجم هوا
خرد را بر آں کار کردن گوا

رفزودن بفرزند بر مهر خویش
چو در آب دیدن بود چهر خویش

ز فرهنگ وز دانش آموختن
مجو چاره جز جانش افروختن

گشادن براو بر در گنج خویش
نباید که یاد آورد رنج خویش

هر آنگه که یازد به بیداد دست
دل شاهزاده نباید شکست

بآزرم باز آریش باز راه
بر او تنگ داری ز جز دشتگاه

دگر دشمنی یابی اندر دلش
خورے باشد از پوشتان بگسلش

دگر دیر باشد به نیرو شود
ازو بانغ شاهی پُر آهو شود

چه باشد جهانجوے را فرّو هوش
نباید که دارد به بدگوے گوش

چو بد بد کنش دست گردد دراز
سخن جز بفرمان یزدان متاز

ز دستورِ بدگوہر و جفتِ بد ۔ تباہی بدیہیمِ شاہی رسد
نباید شنیدن ز ناداں سخن ۔ چو بد گوید از داد فرماں مکن
ہمہ راستی باید آراستن ۔ ز کژی دلِ خویش پیراستن
ز شاہِ جہاندار جز راستی ۔ نزیبد کہ دیو آورد کاستی
چو ایں گفتہا بشنود پادشا ۔ خرد را کند بر دلش بر گوا
کند آفریں تاج بر شہریار ۔ شود تختِ شاہی بر او پایدار
بنازد بہ او تاجِ شاہی و تخت ۔ بد اندیش نومید گردد ز بخت
چو برگردد ایں چرخِ ناپایدار ۔ ورا نامِ نیکو بود یادگار
بماناد تا روز ماند جواں ۔ ہنر یافتہ جانِ نوشیرواں
ز گفتارِ او انجمن خیرہ گشت ۔ ہمہ رای دانندگاں تیرہ گشت
چو نوشیرواں ایں سخنہا شنود ۔ بزرگیش چنداں کہ بد بر فزود
وزاں پندہا دیدہ پر آب کرد ۔ دہانش پر از دُرِّ خوشاب کرد
یکے انجمن لب پر از آفریں ۔ پراگندند از ایوانِ شاہِ زمیں

بزمِ پنجمِ نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

بریں نیز بگذشت یک ہفتہ روز ۔ بہشتم کہ بفروخت گیتی فروز
بپرداخت آں چادرِ لاجورد ۔ بیاراست گیتی بدیبائے زرد
شہنشاہ بنشست با موبداں ۔ جہاندیدہ و کار کردہ رداں
سرِ موبدان و رداں اردشیر ۔ چو شاپور و چوں یزدگردِ دبیر
ستارہ شناساں و جویندگاں ۔ خردمند و بیدار و گویندگاں
سرایندہ بوزرجمہر جواں ۔ بیامد برِ شاہِ نوشیرواں
ہمے خواند بر شہریار آفریں ۔ ازو شادماں گشت شاہِ زمیں

بدانندگان گفت شاه جهان ‌ ‌ ‌ که با گیتی این دانش اندر نهان
کزو دین یزدان به نیرو شود ‌ ‌ ‌ همان تخت شاهی بی آهو شود
چو بشنید ازو موبد موبدان ‌ ‌ ‌ زبان برگشاد از میان روان
چنین داد پاسخ که از داد شاه ‌ ‌ ‌ در افشان شود فر و دیهیم و گاه
چو با داد بگشاید از گنج بند ‌ ‌ ‌ پس از مرگ نامش بماند بلند
دگر کو بشوید زبان از دروغ ‌ ‌ ‌ نجوید بکژی ز گیتی فروغ
سه دیگر که با داد و بخشایش است ‌ ‌ ‌ ز تاجش زمانه پر آرایش است
چهارم که از کهتر پر گناه ‌ ‌ ‌ نجوشد سپهر تا شود پادشا
به پنجم چنان باشد اندر سخن ‌ ‌ ‌ که نامش بگردد بگیتی کهن
همه راستی گوید سخن کم و بیش ‌ ‌ ‌ نگردد بهر کار از آیین خویش
ششم بر پرستنده تخت خویش ‌ ‌ ‌ چنان مهر دارد که بر بخت خویش
بهفتم سخن گو که دانا بود ‌ ‌ ‌ زبانش بگفتن توانا بود
نگردد دلش سیر از آموختن ‌ ‌ ‌ باندیشگان مغز را سوختن
به آزادی است از خرد هر کسی ‌ ‌ ‌ چنان چون ننالد ز اختر بسی
خرد پرورد جان دانندگان ‌ ‌ ‌ خرد ره نماید بخوانندگان
دل ای شاه مگسل ز راه خرد ‌ ‌ ‌ خرد نام و فرجام را پرورد
منش پست و کم دانش آنکس که گفت ‌ ‌ ‌ منم کم ز دانش کسی نیست جفت
چنین گفت پس یزدگرد دبیر ‌ ‌ ‌ که ای شاه دانا و دانش پذیر
ابر شاه زشتیست خون ریختن ‌ ‌ ‌ باندک سخن دل به آهیختن
همان چون سبکسار شد شهریار ‌ ‌ ‌ بی اندیشه وشت اندر آرد بکار
همان با خردمند گیرد ستیز ‌ ‌ ‌ کند دل ز نادانی خویش تیز
چو از کین دل شاه پر آز گشت ‌ ‌ ‌ روانش ورا دیو انباز گشت

در رای دانش که داور بود تیز مغز　　نیاید ز گفتار او کار نغز
دگر کارزارے که هنگام جنگ　　بترسد ز جان و بترسد ز ننگ
توانگر که باشد دلش تنگ و زفت　　بپیچد زمین پهن او را بهفت
ابر مرد درویش گندآوری　　نه بیند نه بیندره رهبری
چو کژی کند پیر ناخوش بود　　پس از مرگ جانش در آتش بود
چو کاهل بود مرد برنا بکار　　ازو سیر گردد دل روزگار
نماند ز تا تندرستی جوان　　مبادش توان و مبادش روان
چو بوذرجمهر این سخنهاے نغز　　شنید و بدانش بیاراست مغز
چنین گفت کسرے شاه خورشید چهر　　بکام تو بادا گردنده سپهر
چنان دان که هرکس که دارد خرد　　بدانش روان را همے پرورد
ز ناداں بنالد دل سنگ و کوه　　ازیرا ندارد بر کس شکوه
نداند ز آغاز انجام را　　به از ننگ داند همے نام را
نکوهیده در کار تندی گروه　　نکوهیده تر تندی دانش پژوه
یکے آنکه داور بود پر دروغ　　نگیرد بر مرد دانا فروغ
سپهبد که باشد نگهبان گنج　　سپاهی ازو سر بپیچد ز رنج
دگر دانشومند کو از بزه　　نترسد چو چیزے بود بامزه
پزشکے که باشد بتن دردمند　　ز بیمار چون باز دارد گزند
چو درویش مردے که نازد بچیز　　که آن چیز گفتن نیرزد پشیز
همان مه کزو هرشب آرام و خواب　　نیابد و رأیها ازو پر شتاب
دگر باز نوشین بجو بر چه بد　　سپاسے ازاں بر سرت بر نهد
بهفتم خردمند کآید به خشم　　بپیچد کسان بر گمارد دو چشم
بهشتم بناداں نماینده راه　　بپیچد روان بکاهل کسے دستگاه

ہر آں بیخرد کو نیابد خرد پشیماں شود ہم ز گفتار خود
بدل مردم بیخرد یا آرزوے بیہیں گونہ آویزد اسے نیکخوے
چو آتش کہ گورگزد یابد خورش گرش در نیستاں بود پرورش
بدل شاہ نوشیرواں زندہ باد سران جہاں پیش او بندہ باد

بزم ششم نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

ببیں نیز یک ہفتہ بگذشت شاہ بیفروزد آراستن بارگاہ
بیامد نشست از بر تخت زر ابا یارہ و تاج و زرین کمر
بیگذشت موبد کہ بودش دژیمہ بدشت دگر بیژد رگزد دبیہ
ہماں رگزد بر گزید او موبداں سخنگوے بوزرجمہر و رواں
بہ بوزرجمہر آنزماں شاہ گفت کہ گوہر چرا باید اندر نہفت
سخنہا کہ جاں را بود سود مند وزہ آمرود بے انج گزدو بلند
وزاں گنج گویا بگیرد کمی شنودن بود مرد را خرمی
چنیں گفت موبد بہ بوزرجمہر کہ اسے نامور ز گردندہ سپہر
چہ دانی کہ بیشیت بگزایدت چہ کمی بود روز بفزایدت
چنیں داد پاسخ کہ کمتر خوری تن آساں شوی ہم رواں پروری
ز کردار نیکو چو بیشی کنی ہماں برہم آورد پیشی کنی
بپرسید پس موبد موبداں کہ اسے برتر از دانش بخرداں
کسے نیست بے آرزو در جہاں اگر آشکارا بود گر نہاں
ہماں آرزو را پدید است راہ کہ پیدا بود مرد را دستگاہ
کداہیں رہ آید مرا سود مند کدام است با رنج و درد و گزند
چنیں داد پاسخ کہ رہ از دو ست گذشتن چرا تا کدام آرزو ست

یکے راهِ بے باکی و چیره بدی — دوم راه نیکوکاری و بخردی
ز گیتی یکے باز گشتن بخاک — که راہے دراز است با بیم و باک
خرد بایدت زین سخن رهنمون — درین پرسش اندر چراغ نه چون
خردمند را خلعتِ ایزدیست — سزاوارِ خلعت نگه کن که کیست
تنومند کو را خرد یار نیست — بگیتی کس او را خریدار نیست
چو بنیادِ دانش بیاموخت مرد — سزاوار گردد به ننگ و نبرد
ز دانش نخستین بیزداں گرائے — که او هست و باشد همیشه بجائے
بدو نیکوی کام دل یافتی — رسیدی بجائے که بشتافتی
وگر دانش آنست کز خوردنی — فراز آری از روئے آوردنی
بخورد و بپوشش بپاکی گرائے — بدین دار فرمانِ یزداں بپائے
چو آیدت روزے بچیزے نیاز — بدست و بگنج بخیلاں متاز
هم از پیشها آں گزیں کاندرو — ز نامش نگردد نهاں آبرو
همال دوستی با کسے کن بلند — که باشد بسختی ترا یارمند
تو بر انجمن خامشی بر گزیں — چو خواهی که یکسر کنند آفریں
چو گوئی همال گو که آموختی — بآموختن در جگر سوختی
سخن سنج و دینارِ گنجے مسنج — که بر دانشی مرد خوار است گنج
زباں در سخن گفتن آژیر کن — خرد را کمان و زبان تیر کن
چو رزم آیدت پیش هشیار باش — تنت را ز دشمن نگهدار باش
چو بدخواه پیشِ تو صف بر کشید — ترا رائے و آرام باید گزید
چو بینی که آورد کس هم نبرد — نباید که گردد ترا روئے زرد
تو پیروزی از بیش دشمن کنی — سرت پشت گردد چو سستی کنی
بدانگه که اسپ افگنی گوشدار — سلیح هم آورد را هوشدار

بلاغت چو با خط فراز آیدش / باندیشه معنی بیفزایدش
بلفظ آن گزینید که کوتاه تر / بخط آن شاید که دلخواه تر
خردمند باید که باشد دبیر / همان بردبار و سخن یادگیر
هشیوار و سازنده با پادشا / زبان خامش از بد به تن پارسا
شکیبا و با دانش و راستگوی / وفادار و پاکیزه و تازه روی
چو با این هنرها شود پیش شاه / بباید نشستن ورا پیشگاه
سخنها چو بشنید ازو شهریار / دلش تازه شد چون گل اندر بهار
چنین گفت کسری به موبد که رو / ورا پایگاهی بیارای نو
درم خواه و خلعت سزاوار اوی / که دل شاد گردد بگفتار اوی

بزمِ هفتم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

دگر هفته چون هور بفروخت تاج / بیامد نشست از بر تختِ عاج
ابا موبد موبدان و روان / جهانجوی و بیدار دل بخردان
همان ساده و یزدگردِ دبیر / به پیش اندرون بهمن تیز ویر
به بوزرجمهر آن زمان گفت شاه / که دلها بیارای و بنمای راه
ز من راستی هرچه دانی بگوی / بکژّی مجوی از جهان آبروی
پرستش چگونه اشت فرمانِ من / نگهداشتن رای و پیمانِ من
سخنها سبک گوی و بسته مگوی / مکن خام گفتار با رنگ و بوی
چنین گفت با شاه بیدار مرد / که ای برتر از گنبدِ لاجورد
پرستیدنِ شهریارِ زمین / نگوید خردمند جز راهِ دین
بفرمانِ شاهان نباید درنگ / نباید که گردد دلِ شاه تنگ
هر آنکس که بر پادشا دشمن اشت / روانش پرستارِ اهرمن اشت

دلی کو ندارد تن شاه دوست — نباید که باشد ورا مغز و پوست
چنان دان که آرام گیتی است شاه — چو نیکی کنی او ز بهر پایگاه
به نیک و بد او را بود دسترس — نیازد بکین و بآزار کس
تو پیوند فرزند را جای اوی — چو جاندار با مهر دلارای اوست
بشهری که هست اندرو مهر شاه — نباید نیاز اندر آن بوم راه
بدی بر تو از فرّ او نگذرد — که بختش همه نیکوئی پرورد
جهان را دل از شاه خندان بود — که بر مهر او فرّ یزدان بود
چو از نعمتش بهره یابی بکوش — که داری همیشه بفرمانش گوش
چو نزدیک دارد مشو پرمنش — وگر دور گردی مکن سرزنش
پرستنده گر یابد از شاه رنج — نگه کن که با رنج نام است و گنج
نباید که سیر آید از کار کرد — همان نیز کندی کند در نبرد
و دیگر که اندر دلش راز شاه — بدارد نگوید بخورشید و ماه
بفرمان شه آنکه سستی کند — همی از تن خویش مستی کند
نکوهیده باشد گل آن درخت — که بپراگند برگ بر تاج و تخت
ز کمهای او پیش او بد مگوی — که کمتر کنی نزد شاه آبروی
هر آنکس که بسیار گوید دروغ — بنزدیک شاهان نگیرد فروغ
سخن کان نه اندر خورد با خرد — بکوشد که بر پادشا نشمرد
وگر پرسدت آنچه دانی بگوی — به بسیار گفتن مبر آبروی
فزون است از آن دانش اندر جهان — که بشنید گوش آشکار و نهان
کسی را که شاه جهان خوار کرد — بماند همیشه ز دانش بدرد
همان در جهان ارجمند آن بود — که با او لب شاه خندان بود
چو بنوازدت شاه گستی مکن — اگر چه پرستنده باشی کهن

که گر پرورد دیگری را همان
پرستار باشد چو تو بیگمان
وگر با تو گردد بپیچد دژم
بپوزش گرای و مزن هیچ دم
وگر نیست آگاهیست ز آن گناه
برهنه دلت را ببر نزد شاه
وگر هیچ تاب اندر آری بدل
بدو روی بنمای و دل بر گسل
بپرسش ببیند نهان ترا
دل سخت و تیره روان ترا
از آن پس نیابی تو جز نیکوئی
همان گر هم گفتار او بشنوی
دبیر پادشا همچو دریا شمر
پرستنده ملاح و کشتی هنر
سخن لنگر و بادبانش خرد
بدریا خردمند چون بگذرد
همه بادبان را کند مایه دار
که هم مایه دار است و هم سایه دار
کسی کو ندارد هنر با خرد
سزد گر در پادشا نسپرد
اگر پادشا کوه آتش بود
پرستنده را زیستن خوش بود
چو آتش که خشم سوزان بود
چه تخمی شود باشد فروزان بود
اگر یک زمان شیر و شهد است بهر
بدیگر زمان چون گزاینده زهر
بکردار دریا بود کار شاه
بفرمان او تابد از چرخ ماه
ز دریا یکی ریگ دارد بکف
دگر در دارد میان صدف
جهان زنده بادا بنوشیروان
همیشه بفرمانش چرخ روان
که بر شهریاران گیتی سر است
بهر خوبی آرایش کشور است
نگه کرد کسری بگفتار اوی
دلش گشت خرم بدیدار اوی
چو گفتی که زه بدره بودی چهار
بدین گونه بد بخشش شهریار
چو با زه بگفتی زه و ها زه بهم
چهل بدره بودی ز گنجش درم
شهنشاه با زه زه ها زه بگفت
که گفتار او با درم بود جفت
بیاورد گنجور خورشید چهر
درم بدرها پیش بوذرجمهر

گفتار اندر داد نوشیروان و آرام یافتن جهانیان از آیین او

چو کسری بیامد بر تخت خویش — گرازان و هشیار با بخت خویش
جهان چون بهشتی شد آراسته — ز داد و ز خوبی و از خواسته
بر آسود گیتی ز آویختن — بهر جای بیداد و خون ریختن
جهان نو شد از فرهٔ ایزدی — ببستند گیتی دو دست بدی
نداشت کس غارت و تاختن — دگر دست سوی بدی آختن
جهانی بفرمان شاه آمدند — ز کژی و تاری بره آمدند
کسی کو بره در درم ریختی — از آن خواسته دزد بگریختی
ز دیبا و دینار بر خشک و آب — بخفتنده روز و بهنگام خواب
ز بیم و ز داد جهاندار شاه — نکردی بد اندیش آن سو نگاه
جهان چون بهشتی شد آراسته — در و دشت یکسر پر از خواسته
نبشتند نامه بهر کشوری — بهر نامداری و هر مهتری
ز بازارگانان ترک و ز چین — ز سقلاب و هر کشوری همچنین
ز بس نافهٔ مشک و چینی پرند — از آرایش روم و ز بوم هند
شده ایران یکسره خرم بهشت — همه خاک عنبر شده زرش خشت
جهانی به ایران نهادند روی — بر آسود از دزد و ز گفتگوی
گلاب است گفتی هوا را سرشک — بر آسود مردم ز دزد و پزشک
بباریدی بر گل بهنگام نم — نبد کشت ورزی ز باران دژم
جهان گشت پر سبزه و چارپای — در و دشت گل بود و بام و سرای
همه رودها همچو دریا شده — بپالیز گل چون ثریا شده
بایران زبانها بیاموختند — روانها بدانش برافروختند

ز بازارگانان هر مرز و بوم ‎ ‎ ز ترک و ز چین و ز هر شهر و روم

ستایش گرفتند بر رهنمای ‎ ‎ فزایش گرفت از گیا چارپای

هر آنکس که از دانش آگاه بود ‎ ‎ ز گویندگان بر در شاه بود

رود پیشرو و ستوده و ارجمند ‎ ‎ بد اندیش ترسان ز بیم گزند

چو خورشید گیتی بیاراستی ‎ ‎ خروشی ز درگاه برخاستی

که ای زیردستان شاه جهان ‎ ‎ مدارید یک تن بد اندر نهان

هر آنکس که از کار بد داشت رنج ‎ ‎ بیابد باندازهٔ رنج گنج

بگوئید یکسر به سالار بار ‎ ‎ که از ما کند مرد را خواستار

دگر وام خواهی بیاید ز راه ‎ ‎ درم خواهد از مرد بیدستگاه

نباید که یابد تهیدست رنج ‎ ‎ که گنجور وامش بتوزد ز گنج

کسی گر کند بر زن کس نگاه ‎ ‎ چو خشمش بیاید بدرگاه شاه

ببینید مگر چاه و دار بلند ‎ ‎ که با دار تیر است و با چاه بند

دگر اسب یابند جائی یله ‎ ‎ که دهقان کشته زند بد به گله

بریزند خونش بدان کشتمند ‎ ‎ برد گوشت آنکس که یابد گزند

پیاده سوارش بماند ز اسب ‎ ‎ بپوزش رود پیش آذرگشسب

عرض بشمرد نام دیوان اوی ‎ ‎ بپا اندر آرند ایوان اوی

گناهی که باشد کم و بیش ازین ‎ ‎ ز بدتر بود آنکه بد بیش ازین

نباشد بدان شاه همداستان ‎ ‎ بدو به نخواهد جز از راستان

هر آنکس که بشکند این راه ما
مبادا که باشد بدرگاه ما

پند دادن بوزرجمهر نوشیروان را و سخن گفتن در کردار و گفتار نیک

جهاندار بنشست یکروز شاد ‌ ‌ بزرگان داننده را بار داد

سخن گفت خندان و بگشاد چهر ‌ ‌ بر تخت بنشست بوزرجمهر

یکے آفریں کرد بر شهریار ‌ ‌ که دل شاد بکردار خرم بهار

چنیں گفت کاے داور تازہ روے ‌ ‌ که بر تو نیابد سخن عیب جوے

خجسته شهنشاہ پیروز بخت ‌ ‌ جهاندار با دانش و نیک بخت

نوشتم سخن چند بر پهلوی ‌ ‌ ابر دفتر و کاغذ خسروی

سپردم به گنجور تا روزگار ‌ ‌ بر آید بخواند مگر شهریار

بدیدم که ایں گنبد دیر ساز ‌ ‌ نخواهد همے لب گشادن براز

اگر هوش بر خیزد از تخت بزم ‌ ‌ نهد بر کف خویش جاں را بزرم

زمیں را بپردازد از دشمناں ‌ ‌ شود ایمن از رنج اهرمناں

شود پادشا بر جهاں سربسر ‌ ‌ بیابد سخنها همه دربدر

بگیرد بمردی جهان فراخ ‌ ‌ کند گلشن و باغ و میدان و کاخ

نهد گنج و فرزند گرد آورد ‌ ‌ بسے روز بر آرزو بشمرد

فراز آورد لشکر و خواسته ‌ ‌ شود کاخ و ایوانش آراسته

گر آید بدانکه درویش باشد بسنج ‌ ‌ فراز آرد از هر سوئے تاج و گنج

ز روے و ز ناروے گرد آورد ‌ ‌ ز صد سال بر بودنش بنگرد

شود خاک و بے بر شود رنج اوے ‌ ‌ بدشمن بماند همه گنج اوے

نه فرزند ماند نه تخت و کلاه ‌ ‌ نه ایوان شاهی نه گنج و سپاه

چو بنشیند آں جشتن باد اوے
بگیتی نگیرد کسے یاد اوے

برین کار چوں بگذرد روزگار
ازو نام نیکو بود یادگار

ز گیتی دو چیز است جاوید و بس
دگر ہرچہ باشد نماند بکس

سخن گفتن نغز و کردار نیک
بماند چناں تا جہاں ہست ریک

ز خورشید وز آب وز باد و خاک
نگردد تبہ نام و گفتار پاک

پدیشاں بود گردش روزگار
خجستہ مرد با شرم و پرہیزگار

مکن شہریارا گنہ تا تواں
گناہے کزو شرم دارد رواں

بے آزاری و سودمندی گزیں
کہ این است آئین و فرجام دیں

ز من یادگار ہست چندیں سخن
گمانم کہ ہرگز نگردد کہن

چو بشنید روشندل شہریار
فراواں سخن کرد ازو خواستار

بدو گفت فرخ کدام است مرد
کہ دارد دلے شاد بے باد سرد

چنیں گفت کاں کو بود بیگناہ
نبرد ہست اہرمن او را ز راہ

بپرسیدش از کژی و راہ دیو
ز راہ جہاندار گیہاں خدیو

بدو گفت فرمان یزداں بہی است
کہ اندر دو گیتی بدو فرہی است

دگر بتری راہ اہرمن است
کہ مرد پرستندہ را دشمن است

خجستہ در جہاں مرد برتر منش
کہ پاکی و شرم است پیرامنش

چو دانش تنش را نگہباں بود
ہمہ زندگانیش آساں بود

رساند بدو راوی و راستی
نکوبد در کژی و کاستی

ہر آں چیز کاں بہرۂ تن بود
روانش پس از مرگ دشمن بود

ازیشاں ہر دو چیزے ندارد دریغ
کہ بہر تنام است یا بہر تیغ

کسے کو بود بر خرد پادشا
رواں را نراند بیارۂ ہوا

سخن بشنو از مرد افزوں منش
کہ با جانِ روشن بود بے کنش

چه خسپی نباید بدیگر سرای
هم رایدر چو از درد ماند بجای

ازین بگذری سفله آنرا شناس
که از پاک یزدان ندارد هراس

دو ملخ آیدش بهرهٔ تن ز تن
شود آرزوها به چه بشده دهن

هم از بهر جانش که دانش بود
نداند که از دانشی بشنود

بپرسید کسری که از مهتران
کرا باشد اندازهٔ بهتران

چنین گفت آنکس که داناتر است
بهر آرزو بر تواناتر است

کدام است دانا بدو شاه گفت
که دانش بود مرد را در نهفت

چنین گفت هر کو بفرمان دیو
نبرد دل از شاه گیهان خدیو

کسی را نه بر خیره فرمان برد
که خشم روان است و دام خرد

ده اهریمنند آن به نیروی شیر
که دارند جان و خرد را بزیر

بدو گفت کسری که ده دیو چیست
کز ایشان خرد را بباید گریست

چنین داد پاسخ که آز و نیاز
دو دیو اند با زور و گردن فراز

دگر خشم و رشک است و ننگ است و کین
چو نمام و دو روی و ناپاک دین

دهم آنکه از کس ندارد سپاس
به نیکی و هم نیست یزدان شناس

بدو گفت ازین شوم ده پر گزند
کدام است اهریمن و زورمند

چنین داد پاسخ بکسری که آز
ستمگاره دیوی بود دیر ساز

که او را نه بینی تو خشنود هیچ
همه در فزونیش باشد بسیچ

نیاز آنکه او را ز اندوه و درد
همه کور بینند و رخساره زرد

کزین بگذری خیره دیو رشک
یکی دردمندی بود بی پزشک

اگر در زمانه کسی بی گزند
ببیند شود جان او دردمند

دگر ننگ دیوی بود پرستیز
همیشه به بد کرده چنگال تیز

دگر دیو کین است پر خشم و جوش
ز مردم برآرد بناگه خروش

نه بخشایش آرد بکس بر نه مهر
رشک آگاه دیوی پر آژنگ چهر

دگر دیو نستام کو جز دروغ
نداند نراند سخن با فروغ

دگر آن سخن چین دو روی دیو
بریده دل از ترس گیهان خدیو

میان دو تن جنگ و کین افگند
نکوشد که پیوستگی بشکند

دگر دیو بیدانش و ناسپاس
نباشد خردمند و نیکی شناس

بنزدیک او رای و شرم اندکی است
بچشمش بد و نیک هر دو یکی است

ز دانا بپرسید پس شهریار
که چون دیو با دل کند کارزار

به بنده چه داد است گیهان خدیو
که از کار کوته کند دست دیو

چنین داد پاسخ ورا مرد دین
که ای شاه با دانش و آفرین

ز شمشیر دیوان خرد جوشن است
دل و جان دانا بدان روشن است

گذشته سخن یاد دارد خرد
بدانش روان را همی پرورد

خرد باد جان ترا رهنمون
که راه دراز است پیش اندرون

دگر جود بود آنکه خوانیم خیم
که با او ندارد دل از دیو بیم

جهان جوی بود بر دل نیک خوی
نگردد بگرد دیو آرزوی

سه دیگر امید گویم کنون
که دل را بشادی بود رهنمون

همیشه خردمند امیدوار
نبیند بجز شادی از روزگار

نه اندیشه از کار بد یک زمان
ره تیر گیرد نه راه کمان

دگر هر که خشنود باشد بگنج
نیازد نسازد تنش را برنج

کسی کو بگنج و درم ننگرد
همه روز او بر خوشی بگذرد

دگر دین یزدان پرستست و بس
برنج و بگنج و بآزرم کس

ز فرمان یزدان نگردد سرش
سرشت بدی نیست در گوهرش

ببرها هم نشانست پرهیز نیز
که نفروشد او راه یزدان بچیز

بدو گفت ازین ره کدام است شاه — سوی نیکوییها نماینده راه
چنین داد پاسخ که راه خرد — ز هر دانشی بیگمان بگذرد
جهان خوی نیکو که مردم بدوی — بماند همه ساله با آبروی
وزین گوهران آز دیدم برنج — که هنواره سیری نیابد ز گنج
بدو گفت شاه از هنرها چه به — که گردد ازو مرد جوینده مه
چنین داد پاسخ که دانش به است — خردمند خود بر جهان بر مه است
که دانا نیازد به مهتری به گنج — تن خویش را دور دارد ز رنج
ز نیروی خشمش بپرسید شاه — که چون جست خواهی همی دستگاه
چنین داد پاسخ که کردار بد — نبود خشم روشن روان و خرد
ز دانا بپرسید پس دادگر — که فرهنگ بهتر بود یا گهر
چنین داد پاسخ بدو رهنمون — که فرهنگ باشد ز گوهر فزون
که فرهنگ آرایش جان بود — ز گوهر سخن گفتن آسان بود
گهر بی هنر زار و خوار است و سست — بفرهنگ باشد روان تندرست
بدو گفت جان را ز دودن ز چیست — هنرهای تن را ستودن ز چیست
بگویم کنون گفت من سر بسر — اگر یاد داری ز من در بدر
خرد خود یکی خلعت ایزدیست — از اندیشه دور است و دور از بدیست
هنرمند کز خویشتن در شگفت — بماند هنر زو نباید گرفت
جهان خوش منش مردم خویش کار — نباشد بچشم خردمند خوار
اگر بخشش و دانش و شرم و داد — خردمند گرد آورد با نژاد
بزرگی و افزونی و راستی — همه گیرد از خوی بد کاستی
وزان پس بپرسید کسری ازوی — که ای تا شود مرد فرهنگ جوی
بزرگی بکوشش بود یا به بخت — که یابد جهاندار ازو تاج و تخت

چنیں داد پاسخ کہ بخت و ہنر
چناں چوں تن و جاں کہ یارند و جفت
ہماں کالبد مرد را کوشش است
بکوشش بزرگی نیاید بجاے
و دیگر کہ دنیا فسانہ است و باد
چو بیدار گردد نہ بیند بچشم
دگر پرسشے بر کشاد از نہفت
چنیں داد پاسخ کہ شاہے کہ تخت
اگر دادگر باشد و نیک نام
بہ گفت کاندر جہاں مستمند
چنیں داد پاسخ کہ درویش زشت
پسندیدہ و گفتا کہ بدبخت کیست
چنیں داد پاسخ کہ دانندہ مرد
بپرسید دیگر کہ خرسند کیست
چنیں داد پاسخ کہ آنکس کہ بہر
بپرد گفت ما را کہ شایستہ تر
بپرسید ازو گفت آہستہ کیست
چنیں داد پاسخ کہ از عیب جوے
بنزدیک او شرم و آہستگی است
بپرسید ازو نامور شہریار
بپرد [illegible] آنکس کہ کوشا تر است
بپرسید ازو شہریار جہاں

چناں شد چوں جفت با یکدگر
تنومند پیدا و جاں در نہفت
اگر بخت بیدار در جوشش است
مگر بخت نیکش بود رہنماے
چو خوابے کہ بینندہ گیرد بیاد
اگر نیکوئی دید اگر درد و خشم
بدانا ستودہ کدام است گفت
ببیاراید و زور یابد ز بخت
بیابد ز گفتار و کردار کام
کدام است و بدروز و ناسودمند
کہ نہ کام یابد نہ خرم بہشت
کہ ہموارش از درد باید گریست
کہ دارد ز کردار بد روے زرد
بہ بیشی ز چیز آرزومند کیست
ندارد بدیں گردد گرداں سپہر
چنیں گفت آنکس کہ آراستہ تر
کہ بر تیز مردم بباید گریست
نگر تا کہ پیچد سر از گفتگوے
خردمندی و راے و شایستگی است
کہ از مردماں کیست امیدوار
دو کوشش بدانش نیوشاتر است
ز آگاہئے نیک و بد در نہاں

چنین داد پاسخ که از آگهی
فراوان بود گفت و لغزش رهی

مگر آنکه گفتند خاکست جای
ندانم چگونه است دیگر سرای

بدو گفت کشوری که آباد شهر
کدام است ما زو چه داریم بهر

چنین داد پاسخ که آباد جای
که دارد جهاندار باشد بپای

بپرسید کشوری که بیدار تر
پسندیده تر مرد هشیار تر

بگیتی کدام است با من بگوی
که بفزاید از دانشی آبروی

چنین داد پاسخ که دانای پیر
که با آزمایش بود یادگیر

بدو گفت کشوری که رامش گراست
که دارد بشادی همی پشت راست

چنین داد پاسخ که آن کو ز بیم
بود ایمن و باشدش زر و سیم

بدو گفت ما را ستایش بچیست
بنزدیک هرکس پسندیده کیست

چنین داد پاسخ که آن کو نیاز
بپوشد همان رشک با ننگ و آز

همان کین و رشکش بماند نهان
پسندیده او باشد اندر جهان

ز مرد شکیبا بپرسید شاه
که از صبر دارد بسر بر کلاه

چنین گفت آنکس که نومید گشت
دل تیره رایش چو خورشید گشت

دگر آنکه روزش بباید شمرد
بکار بزرگ اندرون دست برد

بدو گفت غم بر دل کیست بیش
کز اندوه سیر آمد از جان خویش

چنین داد پاسخ که آن کو ز تخت
بیفتاد و نومید گردد ز بخت

بپرسید ازو شهریار بلند
که از ما که دارد دل دردمند

چنین گفت کان کو خردمند نیست
توانگر کسی را که فرزند نیست

بپرسید شاه از دلی مستمند
نشسته بگرم اندرون با گزند

بدو گفت با دانشی پارسا
که گردد بدو ابلهی پادشا

بدو گفت نومید تر کس کدام
که دارد توانائی و نیکنام

چنیں گفت کاں کو زگاهِ بزرگ — بیفتد بماند نژادِ سترگ
بپرسید ازو شاهِ نوشیرواں — که اے مردِ بینا و روشن رواں
که دانی که بے نام و آرایش است — که او از درِ مهر و بخشایش است
بدو گفت مردِ فراواں گناه — گنهگار و درویش و بے دستگاه
بپرسید و گفتش که بر گوے راست — که تا از گذشته پشیماں کراشت
چنیں داد پاسخ که آں تیره ترگ — که بر سر نهد پادشا روزِ مرگ
پشیماں شود از دلِ پُر هراس — که جانش بیزداں بود ناسپاس
و دیگر که کردار دارد بسے — بنزدیکِ آں ناسپاساں کسے
بپرسید و گفت اے خرد یافته — هنرها یک اندر دگر بافته
چه دانی کزو تن بود سودمند — همه بر دلِ هر کسے ارجمند
چنیں داد پاسخ که چوں تندرست — بود دل جز از شادمانی نجست
چو از درد روزے بسستی بود — همه آرزو تندرستی بود
بپرسید و گفتش که از آرزوے — چه بیش است پیدا کن اے نیک خوے
بدو گفت چوں سرفرازی بود — همه آرزو بے نیازی بود
چو از بے نیازی بود تندرست — نباید جز از کامِ دل چیز جست
ازاں پس چنیں گفت با رهنموں — که بر دل چه اندیشه باشد فزوں
چنیں داد پاسخ که ایں را سه روے — بسازد خردمند با راه جوے
یکے آنکه اندیشد از روزِ بد — مگر بے گنه بر تنش بر رسد
بترسد ز کارِ فریبنده دوشت — که با مغز جاں خواهد و خون و پوشت
سه دیگر ز بیداد گر پادشا — که بیکار نشناسد از پارسا
چو نیکو بود گردشِ روزگار — خرد یافته یار و آموزگار
جہاں روشن و پادشاه دادگر — ز گردوں نیابی فزوں زیں هنر

بپرسید از دین و از راستی | کزو دور گردد کژی و کاستی
بدو گفت شاها بدینے گراے | کزو بگسلد یاد کرد خداے
همان دوری از کژی و راه دیو | بترسیدن از پاک گیهان خدیو
بفرمان یزداں نهاده دو گوش | از ایشاں نباشد کسے دیں فروش
وزآں پس بپرسید از پادشا | که فرماں روان است بر پارسا
کز ایشاں کدام است پیروز بخت | که باشد بگیتی سزاوار تخت
چنیں گفت کآں کو بود دادگر | خرد دارد و داد و شرم و هنر
بپرسیدش از دوستان کهن | که باشند هم گوشه و هم سخن
چنیں داد پاسخ که از مرد دوست | جوانمردی و داد دادن نکوست
نخواهد بتو بد به آزرم کس | بسختی بود یار و فریاد رس
بدو گفت کسرے کرا بیش دوست | که باشد از ایشاں ورا خون و پوست
چنیں داد پاسخ که از نیک دل | جدائی نخواهد بجز از دل گسیل
دگر آں کسے کو نوازنده تر | نکو تر بکردار و سازنده تر
بپرسید دشمن کرا بیشتر | که باشد بدو بر بد اندیش تر
چنیں داد پاسخ که پرتر منش | که باشد فراواں بر او سرزنش
هر آنکس که آواز دارد درشت | پر آژنگ رخسار و بسته دو مشت
بپرسید ماند بدو گفت جاوید چیز | که آں چیز کمی نگیرد به نیز
چنیں داد پاسخ که کردار نیک | نخواهد جدا بودن از یار نیک
بدو گفت کسرے که روشن تر است | که بر تارک هر کسے افسر است
چنیں گفت کآں جان دانا بود | که بر آرزو ها توانا بود
بدو گفت شاه اے خداوند مهر | چه باشد که پیدا فزوں از سپهر
بگفتش یکے شاهِ بخشنده دست | و دیگر دلِ مردِ یزداں پرست

بپرسید و گفتش چه بازیب تر / کز آں بر فرازد خردمند سر

چنیں داد پاسخ که اے پادشا / بده گنج هرگز بنا پارسا

بجو کردار با ناسپاساں کنی / همه خشت خام اندر آب افگنی

بدو گفت کاندر چه چیز است رنج / کز آں کم شود مرد را آز گنج

چنیں داد پاسخ که اے شهریار / همیشه دولت باد چوں نو بهار

پرستندهٔ شاه بدخو ز رنج / نخواهد تن و زندگانی و گنج

بپرسید و گفتا چه دیدی شگفت / کز آں برتر اندازه نتواں گرفت

چنیں گفت با شاه بوزرجمهر / که یکسر شگفت است گرداں سپهر

یکے مرد بینی تو با دستگاه / رسیده کلاهش بابر سیاه

که او دست چپ را نداند ز راست / ز بخشش فزونی نداند ز کاست

یکے گردش آسمان بلند / ستاره بگوید که چون است و چند

فلک رهنمونش بسختی بود / همه بهر او شور بختی بود

گراں تر چه دانی بدو گفت شاه / چنیں داد پاسخ که سنگ گناه

بپرسید کز بدتریں کارها / ز گفتارها هم ز کردارها

کدام است با ننگ و با سرزنش / که خواند ورا هر کسے بدکنش

چنیں داد پاسخ که زفتی ز شاه / ستیهیدن از مردم بیگناه

توانگر که تنگی کند در خورش / دریغ آیدش پوشش و پرورش

زنانے که ایشاں ندارند شرم / بگفتن ندارند آواز نرم

هماں ننگ مرداں که تندی کنند / ابا تنگدستاں بلندی کنند

دروغ آنکه بیرنگ و زشت است و خوار / چه بر نابکار و چه بر شهریار

بجستی ز نیکی چه چیز است گفت / هم از آشکارا هم اندر نهفت

کز آں مرد دانشده جوشن کند / رواں را بداں چیز روشن کند

چنین داد پاسخ که کوشا بدین — ز گیتی نیابد مگر آفرین

دگر آنکه دارد بیزدان سپاس — بود دانش مرد یزدان شناس

بدو گفت کسری که کرده چه به — چه ناکرده از شاه وز مرد مه

چه بهتر ز فرمودن و داشتن — دگر مرد را خوار بگذاشتن

چه بهتر کز او باز داریم چنگ — گرفتن چه بهتر ز بهر درنگ

بپاسخ نگهداشتن گفت خشم — چه دانی که با تو بخواهد چشم

دگر آنکه بیدار داری روان — نکوهش ببد کارها تا توان

فروهشته کین بر گرفته امید — بتابد روان زو بکردار شید

بکار بزه چند یابی مزه — بیفگن مزه دور باش از بزه

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۷	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے سوا سب جگہ زیر لکھا گیا - اوّل یائے مجہول کے ماقبل - دوسرے یائے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے +	دیر - بیچے شاہی +
۸	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہول نہیں ہے - تو اُس پر پیش لکھا گیا +	شُکر
۹	واوِ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا +	دُور
۱۰	واوِ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا +	زور
۱۱	الف - واوٌ اور یے کے سوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے - اُس پر جزم لکھا گیا +	صبْر
۱	اِستفہام کی علامت	؟
۲	ندا - تعجب - حسرت - دعا - قسم - خوشی کی علامت	!
۳	تھوڑے وقفے کی علامت	-
۴	پُورے وقفے کی علامت	+

ہمارا بستا - جہاں پُورا وقفہ ہے - وہاں پڑھنے میں زیادہ ٹھیرنا چاہیئے - باقی جگہ کم +

GANJINA-I-KHIRAD

OR

ersian Selections from the Tárikh-i-Firishta, Násikh-ul-Tawáríkh, Anwar-i-Suhailí, Abul Fazal, Díwán-i-Sa'dí, Díwán-i-Nashát, Sikandar Náma, and Sháh Náma.

OR USE IN THE HIGH SCHOOLS, PUNJAB.

blished under the orders of the Director of Public Instruction, Punjab.

Lahore:

PRINTED FOR THE EDUCATIONAL DEPARTMENT,
AT THE MUFID-I-AM PRESS,
Y MUNSHI GULAB SINGH & SONS PROPRIETORS.

1895.

lition. 2400 Copies. Price 0-7-4.